

Tartalom

107. ÉVF. 2011. ŐSZ 3. SZÁM

[Tolcsvai Nagy Gábor: Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében](#) 257

[Holler László: Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?](#) 276

[Bánréti Zoltán: A nyelvi rekurzivitás és a tudatelméleti képesség afáziában](#) 298

[Bene Annamária: Az igekötők szerepéről a magyar nyelvben](#) 309

[Baranyiné Kóczy Judit: Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban](#) 318

• **Kisebb közlemények.** [Kabán Annamária: Babits-versek az intertextualitás szövegszervező erőterében](#) 325

• **Szó- és szólásmagyarázatok.** [Ábrahám Imre: Megjegyzések négy Győr környéki település történeti helyneveihez.](#) 334 – [Büky László: Varsavész és vécsfa](#) 337

• **Tudománytörténet.** [Zoltán András: Hadrovics László, az etimológus](#) 340

• **Szemle.** [Hajdú Mihály: Farkas Tamás, Családnév-változtatás Magyarországon.](#) 345 – [Bárh M. János: Honti László főszerk., A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.](#) 348 – [Pesti János: Wacha Imre, Igényesen magyarul. A helyes kiejtés kézikönyve.](#) 351 – [Albert Sándor: Kenesei István szerk., A nyelv és a nyelvek](#) 355

• **Különfélék.** [Andor József: A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel](#) 360

• **Társasági ügyek.** [Békési Imre: A társadalom nyelviségének és a nyelviség társadalmának fáradhatatlan bűvára. Deme László \(1921–2011\).](#) 368 – [Terts István: Szépe György 80 éves.](#) 375 – [Eőry Vilma: Wacha Imre 80 éves](#) 378

• **Nyelvtörténeti adatok.** [Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei](#) 379

• **Levélszekrény.** [Dömötör Adrienne írja](#) 382

Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében*

„Aki beszél, annak is azt a nyelvet kell megtalálnia, ami még nincs jelen. [...] Minden valódi szó, amit mondanak nekünk, nyilvánvalóan egy készséget feltételez a részünkről: hogy magunk mögött hagyjuk minden magunkkal hozott előítéletünket és előzetes beállítottságunkat, és nyitottá váljunk a jövő határozatlan nyitottságába mutató intésre, amit minden hozzánk intézett szó hordoz.”

(GADAMER 1969/1994: 108.)

1. A nyelv történeti értelmezhetősége, a nyelvhez és annak tudományos leírásához való viszony természetesen áll akadémiai székfoglalóm középpontjában. Azt is megkerülhetetlennek tartom, hogy a nyelvhez való viszonyról, a nyelv leírhatóságáról ne csupán a szűkebben értett nyelvtudomány részantropológiájának keretében essék szó, hanem éppen tágabb, bölcséleti nézőpontból, amint azt a GADAMERTől választott mottó hivatott jelezni. Mert miképp nagy fizikai vagy biológiai rendszerek részelemeinek a mégoly alapos és részletes, ám elkülönített megismerése nem föltétlenül vezet el a teljes rendszer bármely fokú megismeréséhez, éppúgy a nyelvi elemek mégoly tüzetes és részletes, ám elkülönített vizsgálata sem tárja föl a nyelv emberi lényegét. E lényeg része a megismerés és a keresés, a bizonyosság és a bizonyosságon túli, a szemlélődés és a cselekvés örök összjátéka, egyén és közösség kölcsönhatásában. A tudomány hivatásos jellege és szigorú céljai, elkötelezettsége mellett sem feledkezhet meg az emberi minőségről és ennek a közvetlen életvilágon túlmutató tényezőiről.

Az előadásban a magyar nyelvközösség és az általa beszélt magyar nyelv viszonyának egy kiemelkedő tényezőjét vázoló történeti szempontból. Ez a tényező a népnyelv (nyelvjárások) és a sztenderd (irodalmi nyelv) szembenállása a nyelvtudományi értelmezésekben. Amellett érvelek, hogy a korábbi modellekkel szemben a magyar nyelv és nyelvközösség nem hasadt ketté a népnyelv és sztenderd megoszlása mentén, mert szemantikai és megismerési alapjaik közösek. Közösek, mert a fogalmi konstruálás módjai, vagyis egyes jelenségek megértő feldolgozása és fogalmi szerkezetbe rendezése és e fogalmak jelentésként való használata nem kapcsolódik kizárólagosan szociolingvisztikai nyelvi változatokhoz, főképp nem a

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2010. november 22-én elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

népnyelv – sztenderd megoszláshoz vagy más elméletek szerint egymásra következésükhöz. Ellenben függ a közösségi kultúra konvencióitól. Elsőként a témaválasztást indokolom, utána az előadás tudományos nézőpontját rögzítem szellemtudományi és hermeneutikai, kognitív nyelvészeti jellegében. Majd a nyelv és az azt beszélő közösség kölcsönviszonyát értelmezem, ezután a sztenderdzicációt vázolom, a népnyelvre tett következményeivel együtt, továbbá a népnyelv és a sztenderd kétszattú magyar értelmezéseit elemzem. Az utolsó részben három példán bemutatom az érvelés empirikus alapjait.

2. Sokaknak köszönhetem, hogy köszönetet mondhatok a laudációért. Tanáram, a kollégák, a diákok, a tanítványok, könyvkiadók, könyvszerkesztők, könyvtárosok tartoznak e széles körbe, itthon és külföldön egyaránt. Az első azonban a család. Ők itt ülnek körülünkben, örömmel és hálával mondhatom ezt. Ketten mégis hiányoznak. Pedig ők azok, akiktől a legtöbbet kaptam. A szüleimnek ajánlom székfoglaló előadásomat, hiszen ők adtak példát a kitartásra, a folytonos dologidőre, minden körülmények között. És ők adtak példát az igényes, igaz, tehát szép magyar beszédre, miközben más műveltségek és nyelvek magas szintű ismerete természetesnek számított a körükben. A közösség, a magyar nemzeti nyelvi közösség történeti hagyománya és általuk, általunk is történő jelene az állandó külső tájékozódással, a folyamatos személyes és közösségi önértelmezéssel szellemi létezésük belső tényezője volt. Saját létezésük autentikus megvalósulását segítették így elő, de nemcsak személyükre vonatkozóan, hanem a maguk helyén a magyar nyelvközösség és kultúra diszkurzusában is. Bizonytal ez mindannyiunk dolga, s ezt tesszük is, többek között a nyelvre irányuló mindenkori reflexiókkal, alkotó kölcsönhatással.

3. Nem példa nélkül vagyunk így. Ez a belátás is motiváló tényező lehetett, amikor az 1825. évi országgyűlésen S z e c h e n y i I s t v á n felajánlást tett „a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent céljára”, a Magyar Tudós Társaság létrehozására. Az 1827. évi XI. törvénycikk „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” címmel rendelkezik az alapításról.

Ismeretes, hogy „a hazai nyelv művelése”, a magyar „nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent célja” mint közösségi és művelődési tevékenység, mint tudomány és mint eszményítő program, történetileg meghatározott értelmezéseken alapuló kérdésirányokban jelentkezett az elmúlt jó kétszázötven évben, és jelentkezik ma is. E hosszú és összetett alakulástörténet számos összetevőt tartalmaz. Ilyen kérdés például az egyetemes nyelvi eszmény ideája, a magyar nyelv kidolgozottsága és teljesítménye más nyelvekével összehasonlítva, a történeti mintákhoz és hagyományhoz való kötődésnek vagy az újítások elfogadottságának a mértéke, a belső nyelvi és kulturális tagoltság vagy egyközpontúság jellege és mértéke. Mindebből egy, az elmúlt százötven évben központiként megfogalmazott kérdéskört mutatok be, a népnyelv (pontosabban a paraszti kultúra részeként funkcionáló nyelvjárások rendszere) és az irodalmi nyelv (pontosabban a nyelvi tervezési műveletekkel kodifikált, városi magas kultúra részeként funkcionáló sztenderd) alakulástörténetét vázolom. Azért ezt, mert a magyar művelődés történetében, szoros párhuzamban a hasonló európai folyamatokkal, ez bizonyul az egyik legfonto-

sabb nyelvi kulturális jelenségeknek. A magyar nyelv és nyelvközösség mai helyzetét e történeti folyamatok feldolgozása nélkül nem lehet meghatározni. És azért is ez a székfoglaló témája, mert a Magyar Tudományos Akadémia, így tagjai küldetésének is a magyar nyelv és nyelvközösség folyamatos értelmezésével tehet eleget.

A magyar nyelv történetében az egyik legalapvetőbb eseménynek tekintik a történettudomány, a nyelvészeti történettudomány, hogy hosszú alakulástörténet után a XIX. század első harmadára rögzült a magyar irodalmi nyelv, mai szakmegnevezés szerint a standard vagy sztenderd, megalakulásától kezdve az Akadémia jelentékeny közreműködésével. Az eddigi értelmezések majdnem kivétel nélkül a nyelvjárással, a népnyelvvel szemben határozták meg a sztenderdet, akár leíró módon, akár a nyelvi tervezésben a kiválasztás és rögzítés (előíró hatású kodifikáció) műveleteivel. A XVIII. század utolsó harmada, tehát lassan kétszázötven év óta a magyar művelődéstörténet, a magyar nyelvtörténet ezzel a kettősséggel küzd, pontosabban ezzel is küzd. Egyrészt a nyelvjárás, a népnyelv a tiszta forrás, az örök történeti hagyomány, másrészt a sztenderd a magas műveltség kidolgozott, kifinomult nyelve. A kettő szemben áll egymással, de egyik nincsen meg a másik nélkül. Másképp fogalmazva: a modernizáció kezdetétől nagy hatású elméletekben egy kétszintű rendszerben modellálódik a magyar nyelv és nyelvközösség, amelyben a két alapegység két különböző érvényességű értéken alapul, egyszerre egymást kiegészítve és egymást kizárva.

Előadásomban azt mutatom be, hogy a magyar nyelv, illetve a magyar nyelvet beszélő közösség nem hasonult meg, nem hasadt ketté a jelzett törésvonal mentén. Ehhez a nyelvnek a funkcionális, szemantikai (jelentéstani) oldalát érdemes vizsgálni. A magyar nyelven megformált közlések olyan jellegzetes szemantikai szerkezeteket mutatnak, amelyek szinte meglepő egységességgel érvényesültek a legkülönbözőbb korokban és társadalmi rétegekben. Ezek a jelentésszerkezetek a világ megismerésének sematikus módjaiból erednek, és részben egyetemes jellegűek, részben pedig egyes kultúrákra, esetünkben a magyarra jellemzőek.

Azt fejtem tehát ki a továbbiakban, hogy a magyar nyelvközösség által kumulált kulturális tudás olyan megismerési mintákat hagyományoz, mindig részben újraalkotott módon a nyelv jelentésszerkezeteiben, amelyek nem vagy nem feltétlenül válnak a kiejtési, a nyelvtani és a közösségi változások tárgyává. Vagyis: a történetileg kialakuló funkcionális változatok gyakran azonos vagy hasonló kognitív (megismerési), fogalmi műveleteken és szerkezeteken alapulnak. A megismerési alapú jelentések sem örök, a priori tényezők, de nagy tartóssággal érvényesülnek.

A kulturális alapú szemantikai folyamatok vizsgálata után lehet válaszolni arra, hogy hová vezetett a magyar nyelv elkerülhetetlen kiművelése, a későbbi szétkülönbözési folyamatok ellenére milyen összetartó folyamatok valósulnak meg a nyelvhasználat dinamikájában. S arra is, hogy a két nyelvváltozat kulturális alapú szembeállításának enyhítése vagy éppen megváltoztatása, majd az ezt megszüntetni kívánó szellemi erőfeszítések támogatása kézenfekvő és hasznos (lenne).

Talán nem becsülhető túl a téma fontossága: nem egyszerűen szakkérdésről van szó, hanem olyan történeti alakulásról, amely a magyar kultúrának és a magyar nemzetnek lényegi összetevője. A bemutatásban terjedelmi korlátok miatt nem té-

rek ki a nyilvánvaló európai vonatkozásokra, jóllehet a német nyelvtörténettel való párhuzamok igen erőteljesek (vö. VON POLENZ 1998).

4. A kifejtésben és az érvelésben elsőként saját nézőpontomat kell rögzítenem. Ez a nézőpont szellemtudományi és hermeneutikai, a kognitív nyelvészet kidolgozásában.

A kutatót és a tudományos diszkurzust legalább részben korlátozza, nézőpontját irányítja a történeti meghatározottság (GADAMER 1960/1984). KOSELLECK értelmezési keretét alkalmazva az összetett szerkezetű nézőpont egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múlttól), amely a történelmi eseményeket szemlélő beszélő vagy kutató történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várározás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza (KOSELLECK 1979/2003: 401–30). A nézőpont és a történetiség nem írja fölül az egyetemes kategóriákat, a történeti koroktól független értékeket.

A modernizáció utáni kommunikációs társadalomban olyan tényezők határozzák meg a mindennapi életet és a világról való tudást mint a piac, a nyilvánosság, a közoktatás, a közigazgatás, vagy a mobilitás, az urbanizáció, a társadalmi mozgalmak és egyesülések. A MAX WEBER szerinti társadalmi szerkezet hármassá osztható: hatalom, gazdaság és kultúra (nyelv) az ezredforduló után másképp funkcionál, mint kétszáz évvel ezelőtt. Ez nemcsak a mindennapi életben cselekvők tapasztalati terét és elvárásait alakítja, hanem a kutatóét is. Az ezredforduló után olyan ismeretekkel tekinthetünk a magyar nyelvre és kultúrára, annak közösségére, amely korábban természetesen nem lehetett senki sajátja (l. pl. REICHMANN 1998; POLENZ 1998).

Többek között KOSELLECK (1979/2003), WHITE (1973) és GYÁNI (2003) munkáit alapul véve az látható, hogy a történelem újkori magyarázataiban a belső eredetű dinamika elve az uralkodó, az események alanyai és a folyamat kölcsönviszonyban ragadhatók meg, a mindenkor nézőpontból tekintve teljes egész a történelem (mintha lezárt lenne), jóllehet a jövő felé nyitott, és nem a jelenbeli nézőpontból visszafelé íródik, hanem egy múltbeli időponttól a jelen felé. Az ezredforduló nyilvánvalóvá vált a történetíró történeti meghatározottsága és a megkonstruált történet általános elbeszélés-jellege. Ez utóbbi csak részlegesen tudja kezelni a történetek párhuzamosságát és egymásra következését, össze nem függésüket.

A magyar nyelv történetének eddigi leírásait a lineáris elbeszélőmód jellemzi, amelyben az események egymást követik, egymásból eredve (az emberi élet, az életrajz analogikus metaforája közismert elbeszélő mód itt). Ezzel szorosan összefügg e történetelbeszélések gyakori célelvű jellege, amely szerint a magyar nyelv a tökéletes állapot felé alakul történetében.

A XVIII–XIX. század fordulóján a nyelvvel kapcsolatos reflexív tapasztalati tér és elváráshorizont filológiai jellegű adatokra és egy műveltségi eszményre épült, amelynek része volt az európai nyelvi eszmény és az ősi vagy népi, tiszta magyar nyelv. Mindez egy határozott fejlődéselven konstruálódott: a korábbi, kevésbé fejlett kultúrából a fejlett felé haladás kétoszthatú, kétpólusú értelmezésében. A nyelv

történetének teleologikus, a változatokból a homogenizáció felé alakuló történeti értelmezése az újgrammatikusoknál fogalmazódott meg különös erővel (így HERMANN PAUL művében, vö. PAUL 1880), a magyar nyelv történeti leírásában PAIS DEZSŐ (1953) és BÁRCZI GÉZA (1963) hasonló jellegű munkáiban. Az ezredforduló reflexív tapasztalati tere és elváráshorizontja használati adatokat tud és kíván, hálózatalvú funkcionális variabilitást sok közösségi csomóponttal és teljesítményelvű minőségi tényezőt tartalmazva. Úgy, hogy a nyelvi kommunikációban az (ön)azonosítás, az önreflexió és a belső irányultságú kreativitás a meghatározó tényező, a nyelv emergens, potenciál jellegét előtérbe állítva.

Éppen itt ragadható meg a kérdéskör egyik lényegi, látszólag önellentmondó eleme: a magyar nyelvközösség tagjai ma is keveset tudnak nyelvtársaik nyelvi teljesítményéről, hétköznapi beszélőként nem tudjuk, hogy miképp beszélnek a magyar nyelvterület különböző részein. Mégis egyben marad a nyelvközösség és a nyelvhasználat. Ezt nem a nyelv mint tárgyiasított, átmetaforizált cselekvő hajtja végre, hanem a beszélők. Ennek egy alapvető tényezője a mostani előadás témája.

5. Az előadás fő kérdésének megválaszolását a nyelv és az azt beszélő közösség kölcsönviszonyú értelmezésével lehet a továbbiakban megközelíteni.

Egy nyelvközösségre egyrészt a kulturális kumuláció jellemző (TOMASELLO 1999/2002): a felhalmozott tudás folyamatosan alakul az újabb kogníciós műveletekkel, egyes elemek háttérbe kerülnek vagy eltűnnek, újabb elemek megjelennek. Ez szorosan összefügg a közösség működésének önalkotó (autopoetikus) és önreferenciális jellegével (LUHMANN 1998: 866 kk.). A kulturális tudás nem vagy nem kizárólag valamilyen külső instanciából ered, hanem a közösség önmagára is irányuló és önmagát kinyilvánító alkotó folyamataiból. A közösség, a társadalom önmagát és önmaga környezetét is meghatározza, más közösségek viszonyában. Az újkorban, és kivált az ezredforduló táján ezek a folyamatok az önreflexióra és az önreferenciára korábban nem látott mértékben összpontosító közösségekben történnek.

A történetileg a társas megismerésben és a kommunikatív cselekvésekben kialakult, fenntartott, illetve alakuló nyelv a társadalmi valóság része, másrészt a tapasztalatban folyamatszerű (l. LUCKMANN 1982: 1573). A nyelv leírását a nyelvközösség viszonyában ma a használati alapú, funkcionális értelmezés képes leginkább autentikusan elvégezni. A funkcionális nyelvészet

a) a nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából bemutatja be;

b) a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben írja le, nem önmagukban;

c) a jelentés egyenrangú az alakokkal vagy elsődleges ahhoz képest (l. LANGACKER 1987; GIVÓN 2001; RADDEN–DIRVEN 2007).

Egy nyelv nyelvtana egyaránt tartalmaz egyetemes és kultúraspecifikus összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is eredménye, az univerzális megismerési módok mellett. A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. A használat

alapú nyelvtudomány fő alapelvei a következők (BARLOW–KEMMER 2000; LANG-ACKER 1987; GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007):

a) Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között.

b) A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság.

c) A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.

d) A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.

e) A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.

f) A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

A közösség cselekvéseiben és kulturális felhalmozásában a nyelv történeti jelenség, változik. A változás a rendszer része, mert a kulturális kumuláció része. A nyelv időben létezik, a változás inherens jellemzője. A nyelvi változás mindig a cselekvő, azaz beszélő ember teljesítménye: a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában. A nyelvi változás közege a nyelvhasználati esemény, amelyben a beszélő ember cselekszik, és vagy teljesen igazodik a korábbi sémákhoz, vagy változtat ezeken.

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának nem vagy nem feltétlen célja. A beszélő a közvetlen beszédhelyzetnek megfelelően beszél, saját nyelvi tudásához képest valamilyen újdonságot létrehozva, de nem a teljes rendszer megváltoztatásának tudatos céljával. A nyelvi változás eredménye, de nem célja a cselekvésnek (ez a láthatatlan kéz elméletének lényege; vö. KELLER 1990). Az ilyen cselekvésnek az egyik eredménye a közvetlen szándékolt beszédcselekvés eredménye az adott helyzetben; a másik, a rendszerre ható eredménye nem szándékolt hatás. „Az organikus eredetű társadalmi jelenségek úgy jellemezhetők, hogy ezek mint egyéni kezdeményezések nem szándékolt eredőit mutatkoznak meg” (KELLER 1990: 90).

A nyelvhasználati eseményekben végbemenő változás alapja a replikáció, a konvencionált nyelvi kifejezések ismételt használata (CROFT 2000: 3 kk.). Az átlagos replikáció a nyelvhasználati konvencióknak való megfelelés, az alterált replikáció megsérti a nyelvhasználat konvencióját. Az alterált replikáció funkcionális alapú, ez a nyelvi innováció lényegi tényezője, amely a kiterjesztés (propagáció) közösségi szelekciós műveletével egészül ki teljessé (vö. LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 1985; GEERAERTS 1997; BLANK–KOCH eds. 1999).

Az itt tárgyalandó magyar nyelvtörténeti és közösségtörténeti jelenségeknek további jellemzője a részleges tudatosság, (ön)reflexivitás, amely a replikáció megvalósulásait a sztenderd változatban részben irányította és irányítja. Azok a nyelvi változások, amelyek a népnyelv – irodalmi nyelv (sztenderd) szembenállás modelljét motiválták, alteráló replikációs változások, és egyik fő jellemzőjük a közös szemantikai alap, a kulturális hagyományozott megismerési sémák rendszere.

A fent megnevezett tényezők mellett a nyelv történetiségének feldolgozhatósága, tapasztalatisága további sajátos jellemzőket mutat. A nyelv történetében nincsenek elbeszélte történetek, mint a történelemben, vagy csak nagyon kevés van. Sokkal kevesebb a reflektált nyelvi esemény, amelynek részese, átélője, kortársa

beszámol arról, szemben a közösségi eseményekkel, amelyeknek epizódként lehet valami közük más hasonló eseményekhez, és amelyek együtt történelmet alkotnak. Vannak értelmezett nyelvi produktumok, de a különidejűségek egyidejűsége (itt: a különböző időpontokban, korokban létrehozott szövegek egyidejű ismerete, hagyományként való feldolgozása) nem olyan mértékű, mint az irodalom esetében: a korhoz kötöttség, az adott szöveg régisége, történeti jellege nyilvánvaló, de kevésbé a közösségi kulturális tudás része (KOSELLECK 1979/2003). A nyelv történetének kollektív szingulárisa (a nyelvi történeteknek, a nyelvhasználati eseményekben bekövetkező alterált replikációknak az egyetlen történetként való értelmezése és szemantikai leképezése) a társadalomtörténetnél vagy a politikatörténetnél erősebb reflexivitást kíván. Ugyanakkor a modernségben a nyelvre irányuló reflexivitás növekvő mértékű.

6. A magyar nyelv és kultúra kétpólusú (népnyelv – sztenderd vagy irodalmi nyelv) eszmetörténeti modellálása a sztenderdizáció amúgy megkerülhetetlen folyamatának egyik értelmező eredménye.

A sztenderdizáció a sztenderd nyelvváltozat (az irodalmi nyelv) kiválasztásának és tudatos rögzítésének (kodifikációjának) műveletsora (vö. MILROY–MILROY 1986: 27; GARVIN 1993/1998; WARDHAUGH 1986/1995: 33; TOLCSVAI NAGY 1998, 2004a, 2004b). A sztenderdizáció a nyelvi tervezés egyik legfontosabb működési területe, eredményeként a kodifikáció legáltalánosabb megnyilvánulási formája a leíró nyelvtan, az értelmező szótár és a helyesírási szabályzat. A Magyar Tudós Társaság (vagyis a Magyar Tudományos Akadémia) megalakulása után, még 1848 előtt mindhárom kodifikációs kézikönyvet megalkotta (a magyar sztenderdizációra l. TOLCSVAI NAGY 2007a, 2007b). E műveletsor az európai kultúrákban, így a magyarban is főképp a XVIII. és XIX. században zajlott le. A nyelvi tervezési folyamat annak végrehajtói értelmezésében (mai kifejezésekkel) nyelvtudományi és művelődésszociológiai megfontolások alapján történt. A sztenderdizáció a végrehajtók szerint a tökéletes nyelvváltozat megtalálása és kifejtése, azaz rögzítése volt, történeti folyamatok betetőzéseként és az európai nyelvi eszmény megvalósulásaként. E szellemi alapozás egyértelműen összekapcsolódott a nemzeti önállóság politikai és nyelvi kinyilvánításával.

A XIX. század közepére nyilvánvalóvá lett, hogy a sztenderdizáció eredményeként olyan magyar nyelvváltozat formálódott meg, amely fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szociolingvisztikai tekintetben is elkülönült a nyelvjárásoktól, ha nem is egyenlő mértékben, és nem is végzetesen. A romantika, majd a pozitivizmus nyelvértelmezései és az ennek keretében végzett nyelvtervezési (kodifikációs) tevékenysége olyan kettősséget eredményezett, amelynek két modellált pólusa, a népnyelv és a sztenderd egyszerre áll egymással szemben és egyúttal egymásra vannak szorulva. A népnyelv vagy nyelvjárás mint a tiszta ősi forrás, a sztenderd vagy irodalmi nyelv mint a műveltség és kifinomultság képviselt értéket, egymással szemben állva, és egymást kiegészítve.

A XIX. század első felében talán kevésbé látszott jelentősnek az, ami az ezredfordulóra nyilvánvalóvá lett: a sztenderdizáció egyúttal a XIX. század első kétharmadában lezajlott magyar társadalmi változások egyik tényezője, megvalósítója.

A rendi társadalomból a polgári felé haladás egyik nyilvánvaló jele a művelődés szerepének megnövekedése és társadalmi kiterjedése (a társadalomtörténeti háttérre vö. GYÁNI–KÖVÉR 1998). A magas műveltség és a kiművelt nyelvváltozat egymást feltételezi. A leírásokban kellően nem hangsúlyozott szemantikai kidolgozottság, árnyaltság és pontosság nyelvi megvalósulása elválaszthatatlan a magas szintű, erősen absztrakciós modernizációs tudományos és közművelődési megismeréstől. Ez a megismerés elválik a népi megismerés közvetlen tapasztalati alapjaitól, de megtartja az egyetemes és kultúraspecifikus megismerési módokat (erről l. alább a 8. rész elemzéseiben). Mégis, ez az elválás a sztenderdizációnak és a sztenderd nyelvváltozatnak elit jellegét ad. A sztenderd a gyakorlatban felülről lefelé terjedhet(ett), hiszen a nyelvjárási változatosság önmagától azt nem hozta létre. Mindennek eredményeképpen a nyelvjárás, a népnyelv fokozatosan leértékelődött, és a műveletlenség képzete kapcsolódott hozzá, hasonlóan például a német nyelvtörténeti folyamatokhoz (l. KISS szerk. 2001: 47 kk.; a jelenség általánosabb háttérére l. VON POLENZ 1998).

Miért történt mindez így, és miért nem dolgozták fel a kutatók sokáig a társadalom- és művelődéstörténeti folyamatokat? Amennyiben megmaradunk az értelmezésben a népnyelv – sztenderd kettősségnél, a következők állapíthatók meg (dialektológiai és szociolingvisztikai viszonyításukra l. KISS szerk. 2001: 42–6).

A népnyelv a paraszti életforma és műveltség része, az általános népi tudás közege. Ez a népi tudás, amely a népnyelvben konceptualizáló műveletek sokasága révén képeződött le és adódott tovább egy tradicionális kulturális kumulációban, alapvetően a földművelés, állattartás és önellátás tapasztalatain alapul. Kogníciós és szemantikai konstruáló műveletei egyetemes elveken alapulnak, de kultúrához kapcsolódva specifikusan valósulnak meg, a történetileg kialakult tapasztalati tereken belül és azok kiterjesztéseként. A népnyelv és a népi tudás továbbadása elsősorban a mindennapi tevékenységek során történt meg, amelyekben a munka és a család nem válik élesen el. A népnyelvre elsősorban az ismétlődő replikáció jellemző. (Tágabb értelmezésre vö. pl. GROBER-GLÜCK 1982.)

A sztenderd (irodalmi nyelv) a polgári művelődés közege és követelménye, elit felfogású, amennyiben elkülönül a népnyelvtől és népi tudástól. A professzionális tudományos és művészi tudás közege, erős absztrakciós törekvésekkel és eredményekkel. Konceptualizáló műveletei kiterjednek a közvetlen tapasztalatin túlra is, programszerűen, kreatívan, reflexíven és önreflexíven. Kogníciós és szemantikai konstruáló műveletei egyetemes elveken alapulnak, kultúrához kapcsolódva specifikusan valósulnak meg, de gyakran más kultúrákkal való diszkurzív kapcsolatban, a történetileg kialakult tapasztalati tereken belül és azok rendszeres és programszerű kiterjesztéseként. A sztenderd nyelvváltozat(ok)kal összefüggő modernizációs alapú tudás továbbadása elsősorban intézményes iskolázottság keretében történik meg, a családtól és a munkától elkülönülve.

A két nyelvváltozat és a mögöttük lévő megismerés- és tudástípus e ponton látszólag tragikusan elkülönül. Hiszen a sztenderd ugyan népnyelvi változatokból ered kodifikálói szerint is, de attól lényeges tényezőkben különbözik. Emellett a népnyelv, a nyelvjárás fő funkciója jelentősen átalakul. Míg a XIX. században kommunikációtörténeti szempontból alapvetően a regionalitás, a helyi közösség összetartó

és azonosító tényezőjeként funkcionált, addig az elmúlt száz évben fokozatosan inkább helyzetű, szituációs szerepet töltött be diglossziás vagy diglosszia közeli helyzetekben: a nyelvjárást vernakulárisaként (anyanyelvjárásaként) beszélő bizalmas helyzetben nyelvjárást használja, formálisabb helyzetben formálisabb, sztenderd vagy sztenderd közeli változatot (I. KISS 1995; WARDHAUGH 1986/1995). A sztenderdre kodifikálásakor az alteráló replikáció jellemző, hosszú távú funkcionálásában a kodifikálók szándéka szerint inkább az ismétlő replikáció, az ezredfordulós tapasztalatok szerint inkább az alteráló replikáció.

Ám mint alább látható lesz, a két történeti nyelvváltozatnak (nyelvváltoztípusnak) a szemantikai alapjai és szemantikai kiterjesztései, a megismerésre épülő nyelvi konstruálások alapjai közösek, egyetemes és kultúraspecifikus vonatkozásokban egyaránt.

7. Ebben a rendkívül összetett folyamatban az áttekintő, globális szemlélet, értelmezés a létrehozott népnyelv – sztenderd szembenállás feloldását, megoldását kereste (vö. TOLCSVAI NAGY 2010). Leghatásosabbnak a szintézisre törekvés bizonyult, amely máig jelentkező törekvés. Az első jelentős szintéziskísérlet SIMONYI ZSIGMONDTól származik. Ezt a következő idézetekkel mutatom be röviden: „csak az a helytelen, csak az a magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol se használ, ellenben helyes, ami a népnél akármilyen csekély területen szokásban van. Ez az általános tétel azonban az irodalmi nyelv szempontjából ezzé módosul: Helyes mindaz, amit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás se, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak. Helyes tehát minden, amit az irodalmi nyelv már eddig is a népnyelvből elfogadott, és amit a népnyelvi kifejezések mintájára alkotott. Helytelen ellenben, ami egy-egy írónál az egész népnyelv szokásaival ellenkezik; s az ilyen csak akkor tűrjük el kénytelen-kelletlen, ha valami okból állandó elemévé lett az irodalmi nyelvnek” (SIMONYI 1905²: 211).

És: „Az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója” (SIMONYI 1905²: 164). „mégis mindig [...] a népi újul meg duzzadó élet erővel” (SIMONYI 1903: 7).

SIMONYI ZSIGMOND a népnyelv és az irodalmi nyelv elméleti és gyakorlati szintézisében, eszmetörténeti összegzésében saját nézőpontjából bemutatta, hogy a népnyelv nem csupán a magyar nyelvjáráások legfontosabb morfofonológiai jellemzőiből áll össze, hanem a népi kategorizáció nyelvben reprezentált világleképezésének a summájából. SIMONYI azért kísérte meg a szellemtudományi szintézist, mert egyrészt hatott rá a korai romantika nyelvszelleme fogalma, főképp HERDER és WILHELM VON HUMBOLDT kidolgozásában, másrészt viszont hatott rá az újgrammatikus nyelvelmélet természettudományos alapozása s egyúttal fejlődéselvű nyelvtipológiai modellje, amely célul tűzött ki a művelődési történetiséget feltételezett. Ezért lett a népnyelv fogalmának alapja Petőfi és Arany költészete, egy társadalomtörténetileg időtlenített megismerési közösség kognícióinak rendszerében. Egyúttal a nyelv vagy nyelvváltozat mint tárgyiasított, átmetaforizált cselekvő konstruálódott, és a cselekvés, a társas jelentésképzés folyamata teljesen háttérbe szorult.

Ám épp a jól felismert kettősségnek ez a sajátos értelmezése akadályozta a tényleges szintézist: a célelvőség és a nyelv mint cselekvő metaforája mégis inkább a népi és a magas kultúrájú kategorizáció elkülönítését eredményezte a leírásban, mint azok közös voltának feltételezését.

SIMONYI dichotomikus szintéziskísérletét hasonlók követték a későbbi évtizedekben, például PAIS DEZSŐ (1953) vagy BÁRCZI GÉZA (1963) nagy hatású munkásságában, de már kisebb értelmezői jelentőséggel. HORVÁTH JÁNOS (1908/1976) szintézisében is a jelzett kettősség uralkodott. Ez a szemléletmód a magyar nyelv-tudományban az 1950-es és 60-as években érte el csúcspontját, amikor vezető nyelv-tudósok a nyelvjárások kihalását és az egységes irodalmi nyelv általános használatát látták megvalósulni a közeljövőben. Ennek fő térmetaforája szerint az irodalmi nyelv a nyelvjárások „felett” áll. Ez a térmetafora már HERMANN PAUL elméletének is egyik központi eleme.

Olyan értelmezési keret alakult ki a XX. század közepére, amelyben a történeti fogalmak és a fogalmakat jelölő kifejezések szemantikája mintegy önálló életre kelt, amennyiben e fogalmak konstruálása mindinkább elszakadt az empirikus alapoktól és egy célelvű történetiszemlélet leképező eszközévé vált. Lényegében itt is egy aszimmetrikus ellenfogalmi pár alakult ki, ahogy azt KOSELLECK (1979/2003: 241–9) megfogalmazta. A nyelv-tudományi értelmezés „mi” tudatú nézőpontja a sztenderd lett, ennek értékelő és leíró perspektívája határozta meg a nyelvjárások, a népnyelv státusát. A megnevezés rejtett szemantikája a hierarchikus viszonyt pontosan leképezte: e modellben a sztenderd változatai alkotják a „nemzeti nyelv” kategóriáját, amelytől a népnyelv kategóriája különül el: „Nyelvünknek – mai állapotában – két fő típusa van: a nemzeti nyelv és a népnyelv. Az előbbinek írott változatát irodalmi nyelvnek, beszélt változatát pedig köznyelvnek szoktuk nevezni” (MMNy. 464). A „nemzeti nyelv” megnevezés elsődleges indoklottsága a sztenderd mindenre kiterjedő (vagy annak vélt) érvényéből ered: nemzeti az, amelyben a nemzet minden tagja részesül. Ám a szemantikai szétkülönítés meg is fordítható, a rejtett jelentéspárban a népi nem része a nemzetinek.

A látszólagos paradoxikus értelmezésben az általánosan értékesebbnek tartott sztenderd nézőpontjából a népnyelv egyszerre tételeződött mint az ősi tiszta forrás és mint a műveltség hiányának közege. Egyrészt veszteség, másrészt meghaladni kívánt történeti maradvány. Következésképpen az említett esztétörténeti folyamatokban úgy tűnik föl, mintha elvesztettünk volna valami alapvető nemzeti értéket, miközben a veszteséget az azt előidézők, illetve kodifikálók siratják. E veszteség a kulturális ártatlanság lenne? És valóban elvesztettünk valamit? Vagy egyfajta logiko-kognitív késztetésből hoztunk létre egy dichotómiát? Nem mesterseges és merev ez a kettősség, amely a könnyebb megérthetőség miatt a szembenállás két szélső pontjára tol ki két nyelvi funkciót, amelyek amúgy összeérnek? A kérdések a magyar nyelv és nyelvközösség jellegzetes önértelmezéseiből erednek.

A magyar nyelv és nyelvközösség önértelmezései meglehetősen változatosságot mutatnak. Jellegzetes modell a) a történeti tragikumközpontú; b) a tökéletes nyelvhez mint abszolútumhoz viszonyuló célelvű; és c) az értékharító, közömbös önértelmezés. A magyar művelődés itt tárgyalt, főntebb idézett általános önreflexív, önértelmező folyamataiban a célelvű eszme érvényesült. Ebben az értelmezésben a

magyar történelem, így a magyar nyelv története mint teleologikus folyamat a vég elérésére irányul. A végpont a teljes függetlenség, tisztaság, érintetlenség, minden külső hatás kizárása, az önkiteljesedés, az üldözöttség utáni végső állapot, e világi eszkaton (a jelenségre általánosabb összefüggésekben l. BLUMENBERG 1957/1994). A történeti folyamat időtlen lenne, örök tényezők révén valósulna meg, amelyben a nyelv megmutatja, kiteljesíti önmagát.

Nem tudunk szűkebb nyelvtudományi választ adni erre a kérdésre. Nem tagadható a nyelv történetileg elérhető optimális változatának lehetősége, amely tisztán nyelvi, egyetemes és specifikus jellegzetességekből eredhet (vö. MILROY–MILROY 1985: 8), de jelezni kell mind az empirikus igazolhatóság, mind a megjósolhatóság nehézségeit. Az újgrammatikus iskola a szabályos nyelvi változások történeti rendszerében látta a nyelv lényegét, éppen ebből eredt célelvű, finalista jellege. A célelvűség, a tökéletes és homogén állapot megvalósulása eddig nem következett be, és nem is látszik a nyelvi történelem végének eljövetele. Az 1950-es években főképp a N. CHOMSKY által kidolgozott transzformációs generatív grammatika egyik fő elméleti tétele a megjósolhatóság volt, az egy nyelv összes lehetséges szintaktikai szerkezetének (formális mondat szerkezetének) matematikai értelemben vett megjósolhatósága, formális logikai előállíthatósága. Ez a tétel nem igazolódott be ez idáig. Egy nyelv viszonylag jól adatolt és feldolgozott eddigi történetéből fejlődésirányokat nem lehet előre biztosan megjósolni, beleértve a tökéletes vagy annak hitt állapotot és annak elérését. A nyelv közösségi történeti és megismerő jellege a nyelvi változás inherens voltát is magában foglalja, ahogy arról főntebb KELLER (1990) és CROFT (2000) modellje alapján szó volt.

Az 1980-as évek végétől a nyelvjárások megítélése a magyar nyelvtudományban gyorsan és alapvetően megváltozott (vö. KISS szerk. 2001: 47–57).

Az ezredfordulón megmutatkozik, hogy a magyar nyelv és az azt beszélő közösség története nem jutott önmaga végéhez sem a megvalósuló tökéletességben, sem a megjósolható teljességben. Az ezredfordulón nagyszámú kommunikációs szintér funkcionál, egy beszélő általában több beszélőközösség tagja (KISS 1995; WARDHAUGH 1986/1995). A különböző beszélőközösségek nyelvváltozataira jellemző többek között: a) a csoportazonosság; b) a nyelvi alaki jellegzetességek; c) a csoportspecifikus konceptualizáció, ennek következtében specifikus szemantikai reprezentációk; d) a viszonyítottság, a változatok egymáshoz mért funkcionálása, az aktuálisan használt nyelvváltozat helyzeti funkcionálása. A nyelvjárások éppúgy betagozódni látszanak ebbe a dinamikus hálózatba beszélőik által, mint a sztenderd.

A nyelvjárások a legrégebben és a legnagyobb mértékben konvencionált szemantikai és morfofonológiai rétegeken alapulnak ma is. A nyelvjárásokat a hagyománytartás, a viszonylagos időbeli állandóság jellemzi, de nem kívánják a kodifikálást. Ebből ered – többek között – a nyelvjárások, a népnyelv mai beszélők számára is tapasztalható hagyományos, értékes jellege. A sztenderd (amely szintén alakul történetileg) művelői a nyelvjárási hálózat szemantikai reprezentációit felhasználva kiterjesztették a magyar nyelv jelentéshálózatát, azaz szemantikai rendszerét, továbbá kiejtésében az eufónia egyes jellemzőit érvényesítették. A sztenderd beszélői viszonylagos időbeli állandóságra és kodifikálásra törekszenek, de ez csak részben sikeres. Egyúttal a magas fokú intellektualizációhoz, kategóriaalkotáshoz és

reflexivitáshoz, önreflexivitáshoz kötöttsége folyamatos nyelvalkotásban nyilvánul meg. Az újabb városi népnyelvi változatok erőteljesen átalakítják és alkotják az örökölt vagy az általuk használt nyelvváltozatok fonológiai és szemantikai reprezentációit, bár eljárás módjaik nem különböznek alapvetően a régiektől. E változatok beszélői kerülnek az időbeli állandóságot és elutasítják a kodifikálást.

8. Az eddigieket előfeltételezve a népnyelv – irodalmi nyelv kettősségben egyetlen, bár alapvető tényezőre összpontosítok a továbbiakban. Ez a tényező a jelentés, a népnyelv – sztenderd föltételezett szembenállás leírásában. Három példát mutatok be, rövid jelentéstani elemzéssel. A három példa jelentősége elsősorban abban áll, hogy a nyelvi szerkezetek jelentései, az azokat megalapozó fogalmi struktúrák kidolgozottságuk eltérő részleteiben is általánosak a különböző változatokban. A történeti és szociolingvisztikai megoszlás, illetve a jelentéstörténeti változás e nyelvi jelenségek használatában nem írja át a szemantikai alapokat (a jelentésváltozásra l. BLANK–KOCH eds. 1999; HADROVICS 1992; LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 1985; TRAUOGOTT–DASHER 2002). A sztenderd változatbeli szemantikai kiterjesztések („új jelentések” létrehozása) alterált replikációk a sztenderd beszélői részéről, de az alterálás (itt: a szemantikai kiterjesztés) a népi kategorizáció szemantikai elvein és sémáin alapul, amelyek részben egyetemesek, részben a magyar kultúrára jellemzően specifikusak. Lényegében ezt a belátást támasztják alá BENKŐ (1988) és HADROVICS (1992) szemantikai elemzései, KARÁCSONY (1938) és MÉSZÖLY (1982) leírásai.

A) Az első példa egy igen egyszerű fogalom nyelvi leképezése és kiterjesztése, történetileg és szociolingvisztikailag egyaránt. A fizikai tárgyakon végzett emberi tevékenység egyik leggyakoribb formája a tárgyak megfogása, megragadása. Ezt a tapasztalati alapú fogalmat folyamatként ki lehet fejezni igével:

(1) *fog* 'kézben tart'

Dologként feldolgozva ki lehet fejezni főnévvel:

(2) *fogás, tartás, megragadás*

Ez a fogalom ősi, miképp az azt jelölő szó is a magyarban (vö. TESz.). Népi kategorizáció eredménye abban az értelemben, hogy írásbeliség és sztenderd nyelvváltozat nélküli nyelvközösség szellemi terméke, teljesítménye. Olyan nyelvközösségé, amelynek nyelvhasználatában föltehetőleg voltak funkcionális változatok (például mindennapi és ünnepi regiszter), de ennek nem volt és nincs jelentősége a FOGÁS fogalmának kidolgozásakor. A *fog* igének igen sok származéka jött létre különböző szemantikai eljárások révén, legtöbbjük a sok évszázados, paraszti alapú magyar kultúra fogalomképzése során, pl. *fogad, fogadalom, fogadás, fogadkozik, fogadó, fogan, fogás, fogat, foglal, foglaló, fogó, fogós, fogság*.

A *fog* igének és származékainak egy olyan jelentéskiterjesztése is megvalósult, amely a megértéssel kapcsolatos. A magyar nyelvben számos olyan kifejezés használatos, amely a *fog* és a *megért, tud* szavak által jelölt fogalmakat összekapcsolja,

pl. *átfog, egybefog, felfog, megfog, összefoglal, megragad* (vmit, vminek a lényegét), *tapint* (az elevenére, a lényegre), *rátapint* (a lényegre). Valaki lehet gyors vagy lassú felfogású, fogékony lehet valamire, felfogása megismerhető. És egy megértendő szöveg vagy esemény lehet felfogható vagy felfoghatatlan. Történeti példák akadnak bőven:

(3) *A mit elmédben akarsz fogni, bé venni, olvasd el gyakorta*

(Joh. Amos Comenii *Janua linguae latinae...* 1643: 156)

A magyar nyelvben – miképp számos másban – a FOGÁS fogalma a MEGÉRTÉS, a FOGALOMKÉPZÉS fogalmának megértését segíti, metaforikus leképezésben. Ennek a leképezésnek az egyik legfontosabb összetevője a KONTROLL, az ELLENŐRZÉS fogalma: a metaforikus forrástartományban a kézbentartás, a fogás a kézben tartott fizikai tárgy feletti ellenőrzést, a róla való közvetlen, tapasztalati tudást jelöli, míg a céltartományban a fogás a mentálisan feldolgozott jelenségek feletti ellenőrzést, a róla való közvetett, elvont tudást jelöli (I. SWEETSER 1990; TOLCSVAI NAGY 2001). A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:	cél:
a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)	a) ágens (prototipikusan emberi lény)
b) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy ezt nem tudja)	b) mentálisan megragad vagy megérint, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud megérteni)
c) egy fizikai tárgyat	c) valamilyen helyzetet, összefüggést

Ez az – egyébként egyetemes – fogalmi leképezés a magyar nyelv történetében szintén alapvetően népnyelvi fejlemény (ÚMTsz. 2: 465, 'tud, tanul, elsajátít vmit').

A *fog* ige megértéssel kapcsolatos kiterjesztéseinek egyike azonban egyértelműen tudatos alkotás eredménye, tehát reflexíven kategorizációs, kodifikációs, sztenderdizációs művelet eredménye. A *fogalom* főnév a nyelvújítás során keletkezett (első adata 1828-ból való), mesterséges szóalkotás eredménye (TESz.). A *fogalom* főnév szóképzéssel a latin *conceptus* szemantikai mintája alapján keletkezett: e szó a *concipere* 'összefog' származéka. Másik morfológiai és szemantikai sémája a német *Begriff* volt, amely a *begreifen* 'felfog, megragad' származéka. A *fogalom* főnév jelentésszerkezetének legfontosabb összetevője a FOGÁS és a MEGÉRTÉS fogalmának metaforikus összekapcsolása. E jelentésben a megértett dolog, a feldolgozott jelenség a fogalom, amely „kéznél van”, azaz mentálisan hozzáférhető, ezáltal a világ egy része ellenőrizhető.

Hiába számít tükörfordításnak a *fogalom* szó, pontosan megfelel a magyar népi fogalomképzésnek szemantikailag, fogalmi alapjában (I. TOLCSVAI NAGY 2009). A sztenderdben a kodifikálók számos nyelvjárási eredetű morfofonológiai és lexikai

variabilitást rögzítettek, míg szemantikailag, azaz a hagyományozott társas megismerési keretekben nagymértékben illeszkedtek a korábbi konceptualizációs mintákhoz. A népi és az „irodalmi”, a sztenderd közös szemantikai alapon áll. A népi illeszkedés egy adattal mutatható be (ÚMTsz. 2: 467):

(4) *Gyënge fogalma van a számolásho.*

Az azonos kognitív alapról való történeti funkcionális kiterjesztés egy jellemző példáját lehet a mai spontán beszélt nyelv városi populáris változatában fölismerni. A *fog* ige ’megért’ jelentésének egy újabb változata a régebbiek újra feldolgozása lehet, de legalább ilyen mértékben a korábbtól független szemantikai kiterjesztés:

(5) *Fogod? ’érted?’.*

Mindegyik nyelvi fejlemény átlépte saját pragmatikai és szociolingvisztikai vagy stilisztikai határait, és általánosabb használatúvá vált.

B) A második példa az igekötős ige jelentésszerkezete (kognitív szemantikai elemzését l. TOLCSVAI NAGY 2005). Az igekötő történetileg és a mai nyelvtudás szerint is elsődlegesen irányt jelöl:

(6) *kimegy, bejön, elfut*

A tér érzékelése és feldolgozása az emberi megismerés egyik legalapvetőbb tevékenysége. E megismerési műveletek kiindulópontja a megismerő ember saját teste: saját testünkéből kiindulva szemléljük saját magunk és más dolgok térbeli elhelyezkedését, a földi tömegvonzás körülményei között (erre vö. LAKOFF 1987; ROHRER 2007). Az is jól tudott tény, hogy az igekötők irányjelölő jelentése általánosságban kiterjesztődött, például az igék befejezetté alakításával:

(7) *kijelöl, befejez, elolvas*

Az igekötők elsődleges jelentései népi megismerésen, népi kategorizáción alapulnak, nem az euklidészi geometrián vagy a Newton-féle mechanikán. Ez a megfigyelés segíti megválaszolni azt a ritkán fölített kérdést, hogy miképp terjedhetett el az igekötők kialakulása lényegében szociolingvisztikai korlátok nélkül, egy – mai szemmel – lassú és körülményes működésű kommunikációs hálózatú nyelvközösségben, elsősorban az ómagyar korban. Márpedig az igekötők folyamatosan gyarapodtak, jelentésük egyre kiterjedtebb lett. A Halotti Beszédben a *meg* igekötő már csak grammatikalizált jelentésben funkcionál. Egy nyelvjárási tagolt, az egyes régiók között viszonylag kevés mindennapi nyelvi érintkezésű nyelvközösség nyelvhasználata alakította ki mindezt.

Az egyetemes jellegű térmegismerésnek egy nyelv- és kultúraspecifikus mintája alakult ki: irány + folyamat/esemény. Ez a szemantikai szerkezet közvetlen tapasztalatokon alapult, és nem függött (ma sem függ) nyelvjárások közötti hangtani, alaktani különbségektől, mégis nyelvjárási, azaz népnyelvi eredetű volt. Ez a sze-

mantikai szerkezet a magyar nyelv történetének elmúlt évszázadaiban folyamatosan termékeny volt, a szemantikai kiterjesztések mindig újabb változatait létrehozva. Ezek között számtalan erősen elvont, intellektualizált fogalom is található, amelyek a sztenderd változatban alakultak ki:

- (8) a) *beragyog*
- b) *berekeszt*
- c) *behív (számítógépen)*
- d) *bejelent*

Populáris városi nyelvváltozatokban hasonló fejlemények tapasztalhatók egy más fogalmi irányban (LADÁNYI 2007: 276, 279):

- (9) a) *befél* 'elkezd nagyon félni'
- b) *belassul* 'nagyon lelassít'
- c) *belazít* 'teljesen kilazul'

En utóbbi szerkezetekben a *be* igekötő további deszemantizációja mutatható ki: a *meg* igekötőhöz hasonlóan egyre elvontabban a perfektuálást fejezi ki, más, szintén sematikus tartalom (például az intenzitás) mellett. Az igekötő sokféle módon absztrahált jelentéseinek további kiterjesztése egy nem sztenderd, nem feltétlenül magas intellektuális igényű szociolingvisztikai tartományban történik meg. Az igekötő + ige szemantikai alapszerkezetében nincsen népnyelv – irodalmi nyelv törés (a stilisztikai és szociolingvisztikai megoszlás itt másodlagos), és nem is egyszerű hatás vagy átjárás tapasztalható. Inkább az elvont fogalmak tapasztalati alapú, metaforikus eredetű leképezése megy végbe, amelynek egy nyelv- és kultúraspecifikus megvalósulása az igekötő + ige jelentésszerkezet.

C) A harmadik példa a tegezés és magázás/önözés szemantikája. Ismeretes, hogy a megszólítások a magyarban a tegezés és magázó formák megkülönböztetésén alapulnak. Alapbeállításban a tegezés elsősorban a bizalmas viszony jelölője és létrehozója, a magázás a formális viszonyé.

E szembenállás mindamelllett nem két, egymástól elkülönülő nyelvi forma el-lentéte, hanem egy tágabb fogalmi szerkezet különböző megvalósulása. A *te* és a *magáz/ön* mindig az *én*-hez viszonyul. A prototipikus nyelvi interakció beszédhelyzetében két ember beszélget valós térben és valós időben, közvetlenül érzékelve egymást és környezetüket. Ebben a résztvevők által megértett beszédhelyzetben a mindenkori beszélő az „én, itt, most”. Ez a szöveg nézőpontszerkezetében a referenciális középpont, az origó (vö. BÜHLER 1934; LEVINSON 1983). A beszélő saját magát egyes szám első személyben megnevezve deiktikusan saját magára mutat. A második személyű *te* a beszélőhöz képest a közelben lévő megszólított. A harmadik személyű *ő* a beszélőhöz képest a távolban lévő említett. A résztvevők által megértett beszédhelyzetben a lehetséges résztvevők egy elvont, feldolgozott térben helyezkednek el, amelyben a beszélő a kiindulópont, a többiek hozzá képest helyezkednek el közel vagy távol. A beszélő úgy konstruálja meg szövegének jelentését, hogy a megszólítottat közeliként értelmezi, az említettet távoliként.

A XVI. századtól a megszólítások udvariassági variabilitása növekedett a magyarban a jelzett elvont térfogalom belül. A második személyű *te* közelsége a megszólításban a bizalmasabb viszonyt kezdte leképezni, a formailag harmadik személyű *maga* és később az *ön* távolsága szintén a megszólításban (tehát nem említésként) a formálisabb viszonyt. A megszólítások elvont térstruktúrája átalakult, bonyolódott, úgy, hogy az a teljes magyar nyelvközösségre kiterjedt, népi és magas elkülönülése nélkül. A XX. század második felében a tegezés elterjedése a beszédhelyzet és a nézőpont elvont térszerkezetét ismét átalakította. A magázás/önözés háttérbe szorítása mellett a tegezés újabb funkciókat kezdett betölteni.

Szociolingvisztikai adatok alapján az egyik ilyen funkció a nem egyenrangú, bizalmas viszonyban jelenik meg, szolidaritást kifejezve (főképp azonos korúak között), egy másik funkció az egyenrangú és távolságtartó viszonyban érvényesül (például családon belül különböző korosztályok, nemzedékek között) (DOMONKOSI 2002: 192–7). Az én (E/1) – közel (E/2) – távol (E/3: maga/ön – ő) egyszerű sor két változatának a helyére az én – közel (E/2) – formálisabb (E/2) – semleges (E/2) – távol (E/3) sor került, pontosabban: a beszélői középponthoz képest több E/2 funkció kapcsolódik sugaras szerkezetben.

Más fogalmi és szemantikai lehetőségek is lettek volna a megszólított közeli vagy távoli jellegének jelölésére. Az elvont térbeli elhelyezés tagolása és módosítása úgy történt meg, hogy az nem a népnyelv és sztenderd törésvonala mentén mutatott változatokat. A szociolingvisztikai variabilitás megoszlása ugyanabban az énközpontú elvont térben, egyaránt a közel – távol fogalmi konstruálásán alapul.

9. Összegzésként azt lehet megállapítani, hogy a fogalmi konstruálás módjai, vagyis egyes jelenségek megértő feldolgozása és fogalmi szerkezetbe rendezése és e fogalmak jelentésként való használata nem kapcsolódik kizárólagosan szociolingvisztikai nyelvi változatokhoz, főképp nem a népnyelv – sztenderd megoszláshoz. A konstruálások hasonló módja erősen különböző közösségi funkciókkal is megvalósul. Az előadás címében a *kognitív egység* kifejezés ezt a tényezőt jelöli, amely a magyar nyelvközösség és a magyar nemzeti közösség egyik legfontosabb összetartó cselekvési tere. Ez nem zárja ki a közösségileg kötött nyelvváltozatok közötti szemantikai különbségeket, de nem is teszi végtelensé.

A nem tudatos vagy reflexív megismerés folyamatosan, egyetemes és kultúra-specifikus megismerési sémákkal történik. A kulturális kumuláció közösségi alapú megismerési mintákat ad, amelyek elvontabb szellemi műveletekben is működnek. A mindennapi megismeréssel párhuzamosan jellemző az intellektualizáció, vagyis a társas jelentésképzési folyamatok egy részének utólagos tudatosítása vagy előzetes megtervezése, irányítása. Ez utóbbi folyamatok azonban nem kizárólag a sztenderd vagy sztenderdhez közeli és magas műveltségű beszélőközösségekben, nyelvhasználati színtereken és regiszterekben érvényesülnek az ezredfordulón.

Emellett a társas jelentésképzés művelődési, közösségi feltételei történetileg átalakulnak. Miközben a feldolgozás kognitív sémáiban nem történik jelentős változás, a feldolgozás módjai állandóbbak, a megismerésben előtérbe kerülő fogalmak terén jelentősek a módosulások. A XIX. század előtti korokban a paraszti élet ismeretrendszere határozta meg a társas jelentésképzés tapasztalati alapját, a XIX. század

zad elejétől mindinkább a városi polgári élet, a Bildung, a műveltségi eszmények, majd az ezredfordulón a kommunikáció, a média. Ha egyáltalán elvesztettünk valamit kulturálisan, akkor az itt történt.

A sztenderd a korábbi, itt elemzett értelmező modellek szerint kidolgozottságával, kifinomultságával vált ki a nyelvjárások közül. Ez föltehetőleg igaz is volt. Az elmúlt évtizedekben azonban ez is megváltozott: a morfofonológiájában nyelvjárási vagy városi populáris beszéd szemantikai kidolgozottsága (fogalmi teljesítményének mértéke és minősége) igen jelentős lehet, a sztenderd beszéd pedig a megismerésben akár sekélyes, felszínes, bulvár.

A modernizációs folyamatok eredményeként kialakított, a magas kultúrát alkotó és képviselő sztenderd nyelvváltozat nem a célelvű történelem végállapota, hanem az önreflexív és önmagát folyamatosan megalkotó nyelvközösség teljesítménye. Az európai típusú kultúrákban fölismerhető történeti szakasz a nyelven túlmutató kultúra- és társadalomszervező fejlemény, amely az ezredfordulón lezárulóban van, és a további alakulástörténet egy megalapozója.

E folyamatok, vagyis a nyelvjárások története, a sztenderd későbbi kialakulása és funkcionális variálódása és a városi populáris változatok párhuzamos megjelenése a magyar nyelv és nyelvközösség életerejét, autentikus teljesítményre való képességét jelzik, és nem a hanyatlást vagy a pusztulást. A magyar nyelv kognitív szemantikai alakulástörténete évszázadok óta az európai kulturális folyamatok alkotórészeként valósul meg. „A hazai nyelv művelését”, „a jövő határozatlan nyitottságába mutató” társas jelentésképzést a legszélesebb értelemben az előadásban vázolt tapasztalati tér és elváráshorizont figyelembevételével lehetséges tovább folytatni. A beszélő szólal meg, és általa, általunk beszél a nyelv, mindig egy kissé újraalkotva.

Kulcsszók: népnyelv, sztenderd, kognitív szemantika, konstruálás, nyelvtörténet, magyar nyelv.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp.
- BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., Usage-Based Models of Language. CSLI Publications, Stanford (California), vii–xxviii.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT E. Hrsg. 1982. Dialektologie. Ein Handbuch der deutschen und allgemeinen Dialektforschung. HSK 1. Vol. 1. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BESCH, WERNER – BETTEN, ANNE – REICHMANN, OSKAR – SONDEREGGER, STEFAN Hrsg. 1998. Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 1. Teilband. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BLANK, ANDREAS – KOCH, PETER eds. 1999. Historical Semantics and Cognition. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BLUMENBERG, HANS 1957/1994. Történelem és eszkatológia. Atlantisz, Bp.
- BÜHLER, KARL 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena.

- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. DE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- GADAMER, HANS-GEORG 1960/1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.
- GADAMER, HANS-GEORG 1969/1994. *Az üres és betöltött időről*. In: UŐ, *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Bp., 85–110.
- GARVIN, PAUL 1993/1998. *A nyelvi sztenderdizáció*. In: TOLCSVAI NAGY G. szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Bp., 87–99.
- GEERAERTS, DIRK 1997. *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- GROBER-GLÜCK, GERDA 1982. *Die Leistungen der kulturmorphologischen Betrachtungsweise im Rahmen dialektgeographischer Interpretationsverfahren*. In: BESCH et al. Hrsg. 1982: 92–106.
- GYÁNI GÁBOR 2003. *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a 2. világháborúig*. Osiris, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 1908/1976. *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*. In: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 13–49.
- KARÁCSONY SÁNDOR 1938. *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Exodus, Bp.
- KELLER, RUDI 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke Verlag, Tübingen.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp.
- KOSELLECK, REINHART 1979/2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LEVINSON, STEPHEN C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 1985. *On semantic change in a dynamic model of language*. In: FISIÁK, JACEK ed., *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 297–323.
- LUCKMANN, THOMAS 1982. *Gesellschaft und Sprache: Soziologie und Dialektologie*. In: BESCH et al. Hrsg. 1982: 1568–79.
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MÉSZÖLY GEDEON 1982. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. Routledge & Kegan Paul, London.
- PAIS DEZSŐ 1953. *Az irodalmi nyelv*. MTA I. Osztály Közleményei 4: 425–66.
- PAUL, HERMANN 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer, Halle.

- VON POLENZ, PETER 1998. Deutsche Sprache und Gesellschaft in historischer Sicht. In: BESCH et al. Hrsg. 1998: 41–54.
- RADDEN, GÜNTER – DIRVEN, RENÉ 2007. Cognitive English Grammar. John Benjamins, Amsterdam– Philadelphia.
- REICHMANN, OSKAR 1998. Sprachgeschichte: Idee und Verwirklichung. In: BESCH et al. Hrsg. 1998: 1–41.
- ROHRER, TIM 2007. Embodiment and Experientialism. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford University Press, Oxford. 25–47.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903. Helyes magyarság. Nyelvészeti füzetek 8. Athenaeum, Bp.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905². A magyar nyelv. Athenaeum, Bp.
- SWEETSER, EVE 1990. From Etymology to Pragmatics. Cambridge University Press, Cambridge.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY szerk. 2007. A magyar irodalom története 2. Gondolat Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A nyelvi norma. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 48: 79–100.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004a. Nyelv, érték, közösség. Gondolat, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004b. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. Magyar Nyelv 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007a. 1813. A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat. In: SZEGEDY-MASZÁK szerk. 2007: 40–56.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007b. 1846. Megjelenik az első akadémiai nyelvtan, A’ magyar nyelv’ rendszere. Az irodalmi nyelv. In: SZEGEDY-MASZÁK szerk. 2007: 272–86.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A tükörfordításról, kognitív szemantikai nézőpontból. In: MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY szerk., Fordítás – kétnyelvűség. Tanulmányok a fordítás elméletéről és gyakorlatáról, valamint a magyar–szlovák kétnyelvűségről. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 7–15.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezéseiben. In: SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk., Foklór és nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 15–27.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999/2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris, Bp.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. Regularity in Semantic Change. Cambridge University Press, Cambridge.
- WARDHAUGH, RONALD 1986/1995. Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Bp.
- WHITE, HAYDEN 1973. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Cognitive unity and functional change in the history of the Hungarian language

The paper discusses a long-term socio-cultural and semantic factor in the history of the Hungarian language. The relationship between the vernacular (the system of traditional dialects) and the standard has been interpreted by influential theoretical and historical works as a tragic opposition. According to these theories, on the one hand, one finds the vernacular as the ancient and pure source

of the language without the achievements of modernization; on the other hand, there is the standard, the result of reflexive codification for the high intellectual demands of modernization, but losing the purity of the vernacular. In the paper the author argues for the cognitive unity of these (and other) variants of the Hungarian language. These variants have common semantic and cognitive bases. After analyzing the relevant theoretical frameworks, the paper demonstrates in the last section through empirical data that the diverse ways of conceptual construal, and the semantic use of the construals are not linked sociolinguistic variants, above all those of the vernacular–standard distinction, but function according to the same cognitive principles.

Keywords: vernacular (system of dialects), standard, cognitive semantics, construal, linguistic history, the Hungarian language.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?

1. Bevezetés. – A) E sorok írásakor éppen 900 éves a magyar történelem korunkig fennmaradt különleges írásos emléke: az 1109. évi veszprémvölgyi oklevél, amely tartalmazza a monostor görög nyelvű alapítólevelének másolatát is. A Könyves Kálmán idejében készült latin oklevél szerint a görög eredeti kibocsátója Szent István király volt. Az átírásban fennmaradt alapítólevel az egyetlen, magyar uralkodó által kiadott görög nyelvű oklevél, s – a XIII. század végén hamisított párját nem számítva – egyetlen közvetlen okleveles tanúja a bizánci egyház magyarországi jelenlétének az első ezredforduló idején.

A görög nyelvű oklevél regesztája: SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. Nr. 1.; a görög szöveg átírása: CZEBE 1916: 15–6 [145–6]; MORAVCSIK: ÁMTBF. 80–1., DHA. 85, ÁrpOkl. 35–6; magyar fordítása CZEBE GYULÁtól: CZEBE 1916: 17–8 [147–8]; MORAVCSIK GYULA apróbb javításaival: MORAVCSIK: ÁMTBF. 80–1, ÁrpOkl. 123–4; szakirodalma: DHA. 81–4, Nr. 13. Az oklevélre általában az alapítólevel terminussal fogok hivatkozni.

A jelen dolgozatban a gördülékenyebb fogalmazás kedvéért nem különböztem meg „az eredeti görög oklevél 1109. évi másolatát”-t „az eredeti görög oklevél hipotetikus szövegé”-től, ugyanis a másolat hitelességét illetően elfogadom HÓMAN BÁLINT véleményét, miszerint: „*Semmi sem áll annak útjában, hogy Czebe kritikái szövegében Szent István görög alapítólevelének – az átíratba csúszott ékezési és tollhibáktól megtisztított és rekonstruált – eredeti szövegét lássuk*” (HÓMAN 1917: 103). Vagyis az 1109. évi másolatot első közléésben az eredetivel azonosnak tekintem. Körültekintő filológiai elemzést kíván, hogy mennyiben tér el mégis a másolat az eredetitől, s ezzel kapcsolatban csak utalok GYOMLAY, CZEBE, HÓMAN és DARKÓ által a XX. század első két évtizedében publikált jelentős tanulmányokra és PAIS DEZSŐ ilyen irányú megjegyzéseire (PAIS 1939: 11, 15).

Az 1109. évi latin oklevél levéltári jelzete: MOL DL 11.; regesztája: SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. 42a.; a latin szöveg átírása: DHA. 366–7, ÁrpOkl. 36–7;

magyar fordítása: ÁrpOkI. 124–5; szakirodalma: DHA. 365–6, Nr. 136/I., valamint DHA. 368–78, Nr. 136/II. Az oklevélre az önmeghatározása szerinti *re novációs*, illetve *megújító oklevél*, valamint a KUMOROVITZ L. BERNÁT elemzése szerinti *íttélelvél* terminust váltakozva fogom használni.

B) Miután HÓMAN BÁLINT 1911-ben tisztázta, hogy a két, 1109-re datált oklevélpéldány közül melyik valódi és melyik hamis (HÓMAN 1911), CZEBE GYULÁnak a görög szöveg hitelessége ellen érvelő tanulmányára (CZEBE 1916) válaszul alapos elemzésnek vetette alá a valódi 1109-es oklevél görög szövegét is, s kimutatta annak hitelességét (HÓMAN 1917). Ugyanerre a következtetésre jutott DARKÓ JENŐ (1917) is. Az alapítólevélnek a monostor érseki voltára történő utalásából HÓMAN arra következtetett, hogy annak írásakor a veszprémi püspökség még nem létezett. Figyelembe véve a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelét, valamint, hogy a pannonthalmi oklevél említi a veszprémi püspökséget, arra következtetett, hogy „ez oklevél kiállítása 1000 és 1009 közt (ha a pannonthalmi oklevél hiteles, 1000-ban, vagy 1001. elején) történt” (HÓMAN 1917: 232).

SZENTPÉTERY IMRE egy évvel későbbi tanulmányában, más érvekre alapozva jutott arra a következtetésre, hogy a görög szöveget bizonyosan 1002 közepe előtt írták. Ugyanis feltehetően közvetlenül III. Ottó német-római császár 1002. január 24-i halálát követően kerülhetett István király udvarába az a „Heribert C” névvel azonosított oklevélszerkesztő mester, akinek jelenléte után a német gyakorlattól ennyire messze álló, egyszerű megfogalmazású, görög nyelvű királyi oklevél kiadása bizonyosan kizárható. Így fogalmazott: „Csupán egy olyan oklevele van szent Istvánnak, a mely 1002-nél okvetlenül korábban kelt: a veszprémvölgyi apácák görög oklevele. Ennek nemcsak nyelve, hanem egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenesetre a *Heribert C fellépését megelőző időre*, 1002 előttre kell tennünk.” (SZENTPÉTERY 1918: 51.) Vagyis SZENTPÉTERY IMRE ezt tartotta a legkorábbi fennmaradt magyar királyi oklevélnek, s ennek megfelelően ez kapta az 1. sorszámot az Árpád-kor királyi okleveleinek SZENTPÉTERY IMRE, majd BORSA IVÁN szerkesztésében kiadott regesztagyűjteményének 4410 tétele között.

Az oklevélnek már a XX. század első harmadáig is roppant terjedelmes és fordulatokban bővelkedő kutatástörténetéről az 1938-ban megjelent Szent István Emlékkönyvben MORAVCSIK GYULA és SZENTPÉTERY IMRE írtak nagyívű tanulmányaikban, s szakterületeik: a bizantológia, illetve a diplomatika szakmai apparátusa alapján foglalták össze az addigi kutatások eredményeképpen bennük leszűrődött – néhány fontos kérdésben egymástól különböző – álláspontjukat. Ugyanitt egy harmadik tanulmányban PAIS DEZSŐ a magyar nyelvtörténet szempontjából foglalkozott az oklevéllel, prototípusát teremtve meg a nyelvtörténetileg fontos Árpád-kori oklevelek magyar szórványait elemző tanulmányoknak. Tanulmányában MORAVCSIK GYULA egy száz évvel korábbi elgondolást felelevenítve, az alább ismertetendő gondolatmenet alapján a görög oklevél kibocsátását az 1018–1019-es évekre tette.

Pár évvel később, 1947-ben meglepő új vélemény jelentkezett. BALOGH ALBIN fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy a veszprémvölgyi monostor alapítása és megadományozása nem a megújítás által említett Szent Istvánhoz, hanem István király apjához, Géza fejedelemhez köthető. Hipotézisét számos érveléssel támasztotta

alá, s új elgondolása megnyugtató megoldást kínált az oklevéllel kapcsolatos jó néhány, mindaddig megoldatlan problémára.

Korai okleveleink kritikai kiadása, a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete, amely a hazai diplomatika több száz éves munkájának kvintesszenciáját és konklúzióit volt hivatott közreadni, GYÖRFFY GYÖRGY főszerkesztésében jelent meg 1992-ben. Ebben GYÖRFFY az oklevelet MORAVCSIK gondolatmenete alapján 1018 körülre datálta, s így csupán a 13. sorszámú tétel lett, letaszítva ezzel az oklevelet a SZENTPÉTERY–BORSA gyűjteményben elfoglalt első helyéről. (A DHA. 1. sorszámú oklevele – egy kétségesnek mondható publikációs koncepció következtében – az I. István megkoronázásáról szóló XVII. századi oklevél-hamisítvány lett.)

C) Szeretném kiemelni, hogy a magyar nyelvtörténészek tiszteletre méltó következetességgel álltak ki hosszú időn keresztül a SZENTPÉTERY által képviselt 1002 előtti datálás mellett: 1929-ben JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ (ÓmOlv. 14); 1939-ben MELICH JÁNOS (1939: 143); 1941-ben BÁRCZI GÉZA (SzófSz. király a. 1002; szombat a. 1001!); 1943-ban GYÓNI MÁTYÁS (1943: 13, 30, 42, 45, 52 stb.); 1952-ben SZABÓ DÉNES (1952: 11, 1959²: 15); 1955-ben PAIS DEZSŐ (1955: 4) és P. HÍDVÉGI ANDREA (1955: 158); 1967-ben a BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR-féle nyelvtörténet (MNYT.¹: 40); 1969-ben KESZLER BORBÁLA (1969: 20); 1970-ben és 1976-ban BENKŐ LORÁND (TESz. király a., szombat a.); 1974-ben KIRÁLY PÉTER (1974: 51); 1976-ban MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI (1976: 10); 1978-ban és később is KISS LAJOS (FNESz.⁴ *Balatonkenese a., Vörösberény a.*).

KNIEZSA ISTVÁN a „legrégebb hazai emlékünkné”-nek nevezte (1947: 140.), sőt később 996-ra datálta (KNIEZSA: SzJsz. király a.). KNIEZSÁT követve MOÓR ELEMÉR is 996. évinek mondja, sőt explicit e Géza fejedelem alapításáról beszél (1964: 193, uo. 2. láb. is). Csak a DHA. 1992. évi megjelenését követően utalt az EWUng. – kénytelen-kelletlen – az ebben képviselt nézetre is: íves zárójelben megtartva az 1002 előtti és szögletes zárójelben közölve az 1018 körüli datálást (EWUng. király a., szombat a.).

A magyar diplomatika reprezentánsai közül KUMOROVITZ L. BERNÁT (1900–1992) egész életében a SZENTPÉTERY-féle datálás híve maradt (1944: 1002 előtt; 1948/1989: 382: 1002 előtt; 1963: 2: 1002 előtt; 1980: 155: 1002 körül; 1984: 5: 1002 körül; 1993²: 29: 1002 előtt). Rajta kívül még KOMJÁTHY MIKLÓS állt ki a korai datálás mellett (KOMJÁTHY 1971).

D) A dolgozat címében feltett kérdés lényege, hogy a görög alapítólevél vajon még a X. században – annak utolsó negyedében – avagy már a XI. században, – annak első negyedében – készült-e. Jelen tanulmányommal az a célt, hogy elhárítsam az akadályt a görög oklevél X. századi keltezése elől, s ezzel szilárdabb kronológiai hátteret biztosítsak a további nyelvészeti vizsgálatok számára is.

Szándékosan lehetőleg szó szerinti idézem a korábbi kutatói megállapításokat. Ennek célja, hogy minél pontosabban közvetítsem az eredeti gondolatokat – mind azok esetében, akikkel egyet értek, mind azokét, akikkel nem –, elkerülendő egy átfogalmazás által létrejöheto torzítást. Emellett szeretnék rámutatni arra, hogy milyen sok fontos megfigyelés lelhető fel a korábbi szakirodalom tanulmányozása révén, s az általam helyesnek tartott elgondolásokat először megfogalmazó, majd azokat továbbfejlesztő kiváló tudósok eredményeit és érdemeit különösen szeret-

ném hangsúlyozni. Ezt sajnálatos módon egyesek néha nem tették meg; ilyenre a zárófejezetben emlétek majd példát.

2. A veszprémvölgyi görög alapítólevél MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálásának gondolatmenete. –MORAVCSIK GYULA „Görögnyelvű monostorok Szent István korában” című tanulmánya a Szent István Emlékkönyv első kötetében jelent meg (MORAVCSIK 1938; ebben a fejezetben mindenütt ennek oldalszámaira hivatkozom). Tanulmányának a veszprémvölgyi monostorral foglalkozó részét (409–18) az alapítás körülményeire vonatkozó korábbi kutatói álláspontok (409–12), valamint az általa valószínűnek tartott HORVÁT ISTVÁN-féle megoldás (412–8) ismertetésére fordítja. Végigolvasva MORAVCSIK érvelését, előttünk áll a datáláshoz vezető gondolatmenet:

1. lépés: MORAVCSIK szerint „a monostor alapítója Szent István legszűkebb családi körében, felesége és gyermekei közt keresendő” (412). Mivel a latin nyelvű renováció szerint a régi oklevél a monostor *auctorá*-nak nyelve miatt lett görögül kiállítva, keresendő tehát Szent István környezetében egy görög anyanyelvű családtag.

HORVÁT ISTVÁN 1834-ben publikált elgondolását követve MORAVCSIK idézi a magyar nyelvű Margit-legendát, mely szerint I. István fiának, Imrének a jegyese a „gevek chazarnak leánya” (412). Idézi továbbá a magyar legenda alapját képező latin eredeti német kivonatának megfelelő részletét is, amely Imre jegyésének apját *römischer Keyser*-ként említi (413). Már csak lábjegyzetben tudott utalni MORAVCSIK az akkortájt felfedezett latin legendszövegre, amelyben az apa mint *imperator romanorum* szerepel (413, 3. láb.j.). A fentiek alapján MORAVCSIK kétségtelennek tartja, hogy Imre jegyese a bizánci császár leánya volt (413).

2. lépés: MORAVCSIK idézi HORVÁT kérdésfeltevését: „nem-e a ’Görög Hertzeg Asszony kedvéért állíttatott-e a ’Veszprém Völgyi Görög Apátza Monostor?’” (412), s kijelenti: „Ha Szent Imrének görög hercegnő volt a hitvese, akkor Horvát István ama feltevése, hogy a veszprémvölgyi apácamonostor alapítása a Magyarországra érkezett bizánci hercegnővel függ össze, nagy valószínűséget nyer” (415). „Az idegenbe szakadt bizánci hercegnő lehetett a monostor alapítása gondolatának szellemi szerzője (*auctor-κτίτωρ*)” (416).

3. lépés: „Ha meggondoljuk, hogy II. Basileios császár Szent István segítségével 1018-ban fejezte be Bulgária meghódítását és hogy a Szerémség 1019. évi meghódítása után a bizánci birodalom és a magyar királyság a Dráva és a Duna vonalán közvetlen szomszédságba került, akkor valószínűnek látszik, hogy a magyar trónörökösnek a bizánci hercegnővel való eljegyzése egy, II. Basileios és Szent István között létrejött újabb szövetségi szerződéssel kapcsolatban történhetett” (415). Ezzel MORAVCSIK implicite a jegyességet és a monostoralapítást is 1018–1019-re datálta. A Szent István udvarában 1002-től működő „Heribert C” jelenlétére hivatkozó esetleges ellenvetéseket megelőzendő MORAVCSIK megjegyzi: „Heribert C működésének 1010 után semmi nyoma nincs Szent István udvarában. [...] a görög oklevél kiállításának [...] az 1010 utáni időben kellett történnie.” (416.)

Így adódik a veszprémvölgyi alapítólevél 1018 körüli datálása. MORAVCSIK mint komolyan figyelembe veendő lehetőséget publikálta elgondolását: „a veszpré-

rémi apácamonostor alapításának Imre bizánci házasságával való összefüggését távolról sem tekinthetjük bebizonyított ténynek, e feltevés mégis valószínűbbnek látszik, mint az eddigi feltevések, mert úgyszólván minden felmerült kérdésre kielégítő felelet tud adni” (416). Hogy ez utóbbi megállapítása nem megalapozott, azt a 4. fejezetben részletes elemzéssel fogom kimutatni.

3. Balogh Albin zseniális hipotézise és a későbbi szakirodalom. – A) A Regnum Egyháztörténeti Évkönyv legutolsó – a II. világháború utáni egyetlen, 1944–46-os összevont – számában, 1947-ben jelent meg BALOGH ALBIN tanulmánya. Úgy vélem, megjelenésének ideje és helye nem véletlen: ez a hagyományos nézetekkel élesen szembehelyezkedő, „forradalmi” közlemény aligha kapott volna helyet például az 1938. évi Szent István Emlékkönyvben.

Gondolatmenetét BALOGH ALBIN óvatosan azzal kezdi, hogy azokat az Árpád-kori bizánci rítusú monastorokat, amelyekről vannak értesüléseink, nem Szent István alapította. BALOGH szerint a görög nyelvű *auctor monasterii* „nem lehetett a magyar királyi, illetve fejedelmi családnak tagja, leszármazottja, mert az csak magyar lehetett”. Kizárva a többi, a szakirodalomban felhozott elképzelést, megállapítja: „Nem gondolhatunk e szerint másra, mint *valamely görög papra*, aki a zárda alapításának gondolatát fölvetette, de megvalósításához csak az uralkodó juttathatta”.

Ezután számba veszi a Szent István-i alapítás feltételezésével felmerülő problémákat:

a) nincs említve a veszprémi püspökség, holott annak alapítása BALOGH ALBIN szerint még Szent István trónra lépése előtt történt;

b) Szent István a latin kereszténység felé orientálódik, ezzel ellentétes lenne egy görög rítusú monostor alapítása;

c) feleségére tekintettel különösképp nem alapíthatta, aki a gandersheimi benecés apácazárdában nevelkedett;

d) a szöveg nincs összhangban a Szent István idejében meglévő fejlett kancelláriai gyakorlattal;

e) a görög oklevél nyelve a IX–X. századra mutat;

f) a magyar uralkodó felesége és gyermekei lelki üdvéért látja el adományokkal a monostort: Szent István esetében csak nagyon nehezen lehet feltételezni olyan korai házasságkötést, hogy uralkodásának legelején már több gyermeke lett volna.

Az a feltételezés ellenben, hogy az alapító-adományozó Szent István apja volt, megoldást kínál az összes problémára:

a) érthetővé válik, miért hangsúlyozza az intitulációban, hogy ő e g e s z M a g y a r o r s z á g uralkodója és k e r e s z t é n y ;

b) felesége, Sarolt, a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula lánya volt;

c) a bizánci kereszténység magyarországi helyzete – sőt BALOGH ALBIN szerint a külpolitikai helyzet is – csak Géza idejére engedi az alapítás feltételezését;

d) megmagyarázza, hogy miért lett később Veszprém a királynék városa: BALOGH ALBIN szerint Géza halála után Sarolt ide vonulhatott vissza;

e) világossá válik, miért fordultak Koppány hadai éppen Veszprém ellen;

f) külföldi források, így a közel egykorú Adémar de Chabannes szerint Géza a keresztségben a *S t e p h a n u s* nevet kapta;

g) egykorú történelmi források Gézát *k i r á l y* nak mondták,

h) a feleségére és *g y e r m e k e i* re utalás egy régebb óta házas ember esetében természetes.

BALOGH ALBIN szerint az alapítás így 990 körül történhetett. Ennek magyarázatát, hogy az 1109. évi renováció miért említi mégis sokszor Szent Istvánt, illetve a szent királyt, abban látja, hogy az „eredeti adomány eszközlője egészen elhomályosult a régebbi hagyományban”. Úgy gondolja, hogy Szent István korában is már aligha voltak görög apácák a monostorban.

BALOGH ALBIN tízoldalas tanulmánya szépen strukturált, kiérlelt, kiváló dolgozat. Érvei egyenként is meggyőzőek, de a meggyőző érvek ilyen együttesének felsorakoztatása lehengerlő erejű. Megoldási javaslata teljesen váratlan a korábbi, sok problémába ütköző feltételezéssel szemben, joggal nevezhető zseniálisnak. Ezek után aligha képzelnénk, hogy egy logikusan gondolkodó kutató a korábbi nézetet ne találja erősen kétségesnek, és ne tartsa elengedhetetlennek azt, hogy kritikai elemzésnek vesse alá. Mivel az elmúlt több mint fél évszázadban ez a hazai történettudományban nem történt meg, ezért az alábbiakban ezt a feladatot szándékozom elvégezni.

B) BALOGH ALBIN tanulmánya néhány éven keresztül – úgy tűnik – visszhangtalan maradt. Az első, aki az elgondolás iránti nyitottságát nyomtatásban kifejezte, PAIS DEZSŐ volt. A Magyar Nyelv hasábjain ezt írta: „Legújabbán egyik nagyérdemű történettudósunk, BALOGH ALBIN [...] olyan érveket vetett fel, amelyek komoly megfontolást és további vizsgálatot kívánnak abban az irányban, hogy az oklevelet nem Géza fejedelem bocsátotta-e ki uralma vége felé, 990 táján. Mindenképpen a magyar hatalomhoz fűződő legelső oklevélszöveg, egyszersmind a legkorábbi hazai származású magyar nyelvemlékkútfő.” (PAIS 1955: 4.)

PAIS DEZSŐ után alig pár nevet tudok említeni, akik támogatták BALOGH ALBIN elgondolását. Egyikük GUTHEIL JENŐ, aki életében csak egy rövid, a Vigiliában megjelent cikkben tudta nézetét kifejteni (GUTHEIL 1960: 463–4). Veszprém történetét tárgyaló, 1962-ben befejezett nagy monográfiája csak másfél évtizeddel a megírását követően jelenhetett meg, veszprémi vonatkozású oklevélgyűjteménye pedig *ö t v e n n é g y* évvel a kézirat lezárását követően. 1977-ben megjelent Veszprém-monográfiájában egy teljes fejezetet szentelt a veszprémvölgyi monostornak (GUTHEIL 1979²: 138–65, jegyzetek 280–6), melyben teljes mértékben BALOGH ALBIN nézetével azonosul.

1963-ban LÁSZLÓ GYULA egy érdekes pénztörténeti érveléssel támasztotta alá BALOGH ALBIN nézetét (LÁSZLÓ 1963, főleg 389–91; l. még LÁSZLÓ 1975).

1971-ben KOMJÁTHY MIKLÓS azt vizsgálta, „beilleszthető-e a feltevés, hogy Géza keresztény fejedelemként [...] apácamonostort alapított [...] korának, a X. század végi Magyarországnak társadalmi és politikai viszonyaiba”. KOMJÁTHY elsősorban a Hartvik-féle István-legendát elemzi, és ennek alapján válasza egyértelmű és erőteljes igen.

Szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy KOMJÁTHY MIKLÓS több elgondolásával és feltételezésével nem értek egyet. Így nem osztom nézetét arról, hogy a

magyarországi társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődését illetően nem sok jelentősége van az adományozó uralkodó személyének, „minthogy csupán néhány évnyi eltérésről van szó” (KOMJÁTHY 1971: 33, * láb.). Véleményem szerint az időbeli eltérés ennél jóval nagyobb, l. részletesebben az 5. fejezetben. Nem érzem megalapozottnak KOMJÁTHY feltételezését a Szent István-legendát összeállító Hartvik püspök és a veszprémvölgyi renovációt készítő Simon püspök együttműködéséről (KOMJÁTHY 1971: 44–5). Helytelennek tartom továbbá FEHÉR GÉZA elméletének (FEHÉR 1927–8: 15–6) revitalizációját és az ehhez kötődő datálást, mely szerint Géza fejedelemnek Bulgáriában fogant unokája számára lett alapítva a bizánci rítusú monostor (KOMJÁTHY 1971: 45–6).

KOMJÁTHY publikációját követően – legjobb tudomásom szerint – a magyarországi szakirodalomban egyedül csak a posztumusz megjelent GUTHEIL JENŐ-mű, „Az Árpád-kori Veszprém” állt ki határozottan és egyértelműen BALOGH ALBIN nézete mellett.

C) Az elutasításban MORAVCSIK GYULA járt az élen, aki 1953-ban megjelent könyvében teljesen valószínűtlennek mondja „azt az újabban felmerült feltevést, mely szerint az oklevél nem István királytól, hanem atyjától, Gézától származnék, aki szintén István nevet viselt volna”. Igaz, hogy az alapítás motivációjával kapcsolatban a 15 évvel korábban éppen általa képviselt javaslatról is igen visszafogottan és saját személyét nem említve nyilatkozik: „Az a nézet is felmerült, hogy az alapító István fiának, Imrének a felesége lett volna, aki egyes források szerint a bizánci császár lánya volt” (MORAVCSIK 1953: 58–9).

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásait közreadó, posztumusz megjelent kétnyelvű forráskiadványában is „Szent Istvántól eredő görög nyelvű oklevél”-nek mondja, és az alábbi kommentárt fűzi ehhez: „Újabban egyesek azt a feltevést kockáztatták meg, hogy az oklevélben szereplő *Στέφανος* nem Szent István, hanem atyja, Géza fejedelem volt, de ennek ellene szól az, hogy a görög nyelvű oklevél Istvánt *κράλης*-nak, a latin nyelvű renovatio pedig Sanctus Stephanus-nak nevezi” (MORAVCSIK: ÁMTBF. 79).

GYÖRFFY GYÖRGY – noha 1953-ban még „1001 táján” történt alapításról beszél (GYÖRFFY 1952–53: 100) –, 1963-ban már az 1018–1031 közötti időszakot adja meg (Gy. 1: 376, *Sarlós* a.), s ettől kezdve haláláig a késői alapítás híve maradt. „István király és műve” című terjedelmes munkájában érvelése során kissé elragadja a történetírói hév és álláspontját még egy általa elképzelt, Kálmán király gyermekkorára utaló kedélyes epizóddal is igyekszik alátámasztani: „Könyves Kálmán az oklevél átírásakor kifejezetten megmondja, hogy Szent István okleveléről van szó, mely Szent István pecsétjével volt megerősítve. [...] Kálmán tudta, mit ad írásban, s tévedés annál kevésbé jöhet szóba, mert ő ismerte a helyszínt; anyja görög hercegnő volt, aki Veszprémben tartotta székét, s Kálmán, mint gyermek és mint papnövendék bizonyára személyesen beszélt öreg apácakkal, akik még az alapítót is ismerték és róla tájékoztatták. [...] az a főrangú személy, aki miatt a monostort létesítették, görög anyanyelvű volt, s így e korban más nem is jöhet számításba, mint Imre herceg görög felesége.” (GYÖRFFY 1977: 322.) GYÖRFFY teljes egészében ignorálja BALOGH ALBIN érveit. Az alapítás idejéről itt azt mondja, „leginkább 1018

tájára tehető” (GYÖRFFY 1977: 323), 170 oldallal később már „1020 utáni évek”-ről beszél (i. m. 494).

Lényegében ugyanezeket ismétli meg a DHA. latin nyelvű kommentárjában is, ahol ellentmondást nem tűrő megfogalmazásban kijelenti: ezt a véleményt teljesen el kell utasítani annak alapján, hogy a Kálmán által tett megújítás tanúsága szerint az eredeti privilégiumon Szent István viaszpecsétje volt (DHA. 83, 39–40. sor). A datálásra vonatkozóan pedig megállapítja: mivel a magyarok és a bizánciak közötti szövetség feltehetően 1018-ban kötött, amelyet később házasságkötés követett István király fia, Imre herceg és v a l a m e l y b i z á n c i h e r c e g n ő között, – aki az *auctor monasterii*-nek tartható –, ebből arra következtethetünk, hogy a monostor 1018 körül vagy a következő években lett alapítva és oklevéllel ellátva (DHA. 81, 1. láb.).

Hasonló határozottsággal nyilatkozik egy 1994-ben megjelent rövid publikációjában is: „Azok a vélekedések, melyek szerint a monostort az Istvánnak is nevezett Géza nagyfejedelem alapította volna felesége, Sarolt számára, egyértelműen elvetetők”. Néhány sorral lejjebb közli: „Az újabb kutatások azt is igazolták, hogy az a görög nyelvű személy, akinek a kedvéért az oklevelet görögül írták, Szent Imre bizánci felesége volt”. (GYÖRFFY 1994: 16.) Azt azonban nem részletezi, hogy melyek lennének ezek az új a b b k u t a t á s o k. Az 1997-es „Árpád-kori oklevelek” című kiadvány előszavában pedig 1020 körül írt alapítólevélről beszél (GYÖRFFY 1997: 5, 11).

4. A MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle gondolatmenet cáfolata. – Cáfolatunkkal haladjunk visszafelé, lépésről lépésre. Ahol az érvrendszer megkívánja, s ahol az oklevél szakirodalmában eddig nem említett vizsgálatokra van szükség, ott részletes elemzést adok; ahol ezt nem érzem szükségesnek, ott csak rövid ellenvéleményt fogalmazok meg.

A) Összefügg-e Imre herceg eljegyzése II. Basileios 1018–1019-es hadisikereivel; lehet-e az oklevél kiadását 1010 utánra tenni? – Bár tetszetős feltételezés a jegyességnek/házasságnak a bizánci hadisikerekkel való összekapcsolása, de csupán feltételezés, és e r r e s e m m i f é l e f o r r á s n e m u t a l. Az eredeti görög alapítólevél 1010 utánra történő datálásával szemben több erős ellenérv hozható fel; ilyen elsősorban az addigra már kialakuló latin nyelvű oklevél-kiadási gyakorlat, amely alig teszi elképzelhetővé egy g ö r ö g n y e l v ű, Szent István ismert okleveleinél több vonatkozásban is j ó v a l a r c h a i k u s a b b megfogalmazású királyi oklevél kiadását.

B) Összefügg-e a monostoralapítás Imre herceg jegyességével? – MORAVCSIK 1938-as tanulmányában kimutatja, hogy Szent István korában – s azt megelőzően, a X. század végén – a bizánci egyházi befolyás nem volt jelentéktelen Magyarországon. Ebből egyenesen következik, hogy egy dinasztikus célú jegyességen kívül m á s f é l e o k o k b ó l i s s o r k e r ű l h e t e t t e g y b i z á n c i r í t u s ú m o n o s t o r a l a p í t á s á r a é s a n n a k b i r t o k o k k a l v a l ó e l l á t á s á r a.

SENPÉTERY IMRE tanulmánya a Szent István Emlékkönyv második kötetében jelent meg, s ebben már reagál MORAVCSIK első kötetbeli tanulmányára. A jegyesség/házasság és az alapítás összefüggéséről erős kételyét hangoztatja: „Azonban

még ha az Imre hg. nejének görögségére vonatkozó feltevés el is érné a valószínűségnek valamilyen fokát, természetesen, hogy akkor *is még mindig kérdéses maradna* és újabb feltevés tárgya lenne az, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításának *Imre hg. házasságához van-e valami köze?*” (SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. láb.).

Márpedig egy erős érvet említhetnek, amely a görög szöveg alapján nagyon kétségesé teszi, hogy Imre párjának meghatározó szerepe lett volna az alapításban, teljesen függetlenül származásától.

MELICH JÁNOS azt feltételezte, hogy az *auctor monasterii* Szent István anyja, Sarolt lehetett, s a latin megújításban az alapító görög nyelvűségére utaló kitétel mögött az állhat, hogy Sarolt a bizánci egyház kötelékébe tartozott (MELICH: HonfMg. 39). MORAVCSIK így érvel MELICH elgondolása ellen: „nézetünk szerint nehezen érthető az a tény, hogy Szent István oklevelében éppen az alapítót, édesanyját nem említi, holott feleségéről és gyermekeiről megemlékezik” (MORAVCSIK 1938: 412). MORAVCSIK szinte ugyanezekkel a szavakkal támadja FEHÉR GÉZA elgondolását is, aki István király nővérében vélte megtalálni az alapítót: „E mellett szinte elképzelhetetlen, hogy ha Szent István nővére számára rendezte volna be a monostort, miért nem emlékezett meg róla felesége és gyermekei mellett?” (MORAVCSIK 1938: 412.)

MORAVCSIKnak ezt az érvelését felhozhatjuk saját elgondolása ellen is, hiszen Imre jegyeséről/feleségéről sem emlékezik meg az oklevél! Már 1834-ben HORVÁT ISTVÁN észrevette e komoly nehézséget, s ezt azzal a feltételezéssel próbálta áthidalni, hogy az uralkodó a „gyermekek” kifejezésbe Imre jegyesét is beleérthette. Ezt a magyarázatot azonban a görög szöveg alapján SZENTPÉTERY IMRE megkérdőjelezte (SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. láb.). Egyetértek BALOGH ALBINnal, aki így írt az alapítóról: „Nem lehetett valamely bizánci, görög származású hercegnő vagy éppen császárné sem, [...] mert ezt a körülményt az oklevélben rendelkező uralkodónak föltétlenül meg kellett volna említenie” (BALOGH 1947: 23).

C) Bizánci hercegnő volt-e Imre herceg felesége? – 1. Szent Imre legendájából tudjuk, hogy Imre hercegnek volt jegyese; gyanítható, hogy össze is lettek esketve. De házasságot biztosan nem éltek; erről is a legenda számol be: „Amikor atyai rendelkezésből egy királyi nemzetségből származó nemes szüzet jegyezték el Szent Imrével, és hoztak el hozzá, hogy mindkét királyi ágból királyi utódok származzanak a jövőre, ő a testi nemzést, amely romlandó, a szüzesség lelki fogadalma mögé helyezve testét böjtökkel sanyargatta” (PITI 1999: 353; latinul: SRH. 2: 454–5). Arról, hogy mely királyi nemzetségből érkezett a nemes szűz, a legenda és középkori narratív krónikáink egyaránt hallgatnak. A hölgy származásáról szót ejtő források egészen eltérő változatokat tartalmaznak: az egyik szerint a horvát uralkodó, III. Krešimir (1000–1030) lánya volt, a másik változat szerint II. Mieszko (1025–1033) lengyel királyé, a harmadik szerint – legalábbis úgy tűnhet – a bizánci császáré. Jelentős terjedelmet kívánna, ha a kérdés szakirodalmát részletesen ismertetném, ezért azt mellőzöm.

2. Az utóbbi feltételezéssel szemben több erős ellenérvet lehet felhozni.

a) A XI. század eseményeiről és a császári család tagjairól is meglehetősen részletességgel tudósítanak a bizánci krónikák, de a magyar trónörökösnek egy bizánci hercegnővel kötött frigyéről egyetlen ilyen krónika sem tud. Még akár a személy

megnevezése nélküli, csupán a dinasztikus kapcsolatra utaló áttételes megjegyzés sem bukkan fel a bizánci forrásokban.

b) II. Basileios császárnak (960–963, 976–1025) nem volt gyermeke, s a császári család esetlegesen szóba jöhető nőtagjairól van annyi értesülésünk, hogy biztonsággal kijelenthessük, egyikük sem lehetett Imre herceg párja. Ezt a vizsgálatot elvégezte már KARÁCSONYI JÁNOS 1902-ben (106–7), majd maga MORAVCSIK GYULA is, meglehetősen alaposan (1938: 414–5). E negatív eredmény után MORAVCSIK konklúziója kényszerűségből a következő: „Így arra gondolhatunk, hogy a császári család valamelyik távolabbi tagja lehetett az a hercegnő, akivel fiát Szent István eljegyezte” (MORAVCSIK 1938: 415).

c) MORAVCSIK a jegyes bizánci származása melletti érvként említi a Szent Imre-legenda írójának beszámolóját arról, hogy Konstantinápolyban jártában milyen különleges látomásról hallott, amely Imre herceg halálakor történt. „E legendák alakulását csak úgy érthetjük meg, ha Szent Imre alakja valami kapcsolat révén közelebről érdekelte a görögöket” – írja MORAVCSIK (1938: 414). Saját véleményem szerint a legenda erre vonatkozó utalása éppenséggel a *j e g y e s b i z á n c i s z á r m a z á s a e l l e n s z ó l*: ha ugyanis valóban a császári családhoz tartozó leány lett volna Imre jegyese, akkor az Imre-legenda írója Konstantinápolyban bizonyosan hallotta volna a nevét, de legalábbis nem mellőzte volna a bizánci származás tényét az általa készített életiratban, amiképpen az Imrével kapcsolatban hallottakat beleszötte a legendába.

3. A legdöntőbb ellenérvet azonban éppen a bizánci származás hipotézisének alapját képező magyar Margit-legenda egyik fő forrása szolgáltatja. Ez a Margit 1270. január 18-án bekövetkezett halálát követő néhány évben a gyóntatója, Marcellus által elkészített latin nyelvű életirat (legenda vetus; GOMBOS: CFHH. 3: 2009–29; SRH.² 2: 685–709).

Amint már MORAVCSIK is tudta, a latin őslegendában, illetve az abból készült középfelnémet változatban Imre jegyesének apja az *imperator romanorum*, illetve a *römischer Keyser* kifejezéssel kerül említésre. Mivel mind a Bizánci Birodalom, mind a Német-Római Birodalom az egykori Római Birodalom örökösének tekintette magát, ezért keleten a *βασιλεύς Ρωμαίων*, nyugaton pedig az *imperator Romanorum* címmel illették magukat a császárok. A magyar legendaszöveg „görög császár” fordítást ad, de csak a világhírű bizantinológus saját szakterülete iránti természetes elfogultságának tulajdoníthatom, hogy a jóval korábbi latin és a német szövegekben olvasható császári címeket is feltétel nélkül a konstantinápolyi uralkodóra vonatkoztatta.

Lássuk a „legenda vetus” ide vonatkozó, Margit gondolatait elbeszélő részletét: „Revolvebat crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progenitorum suorum vitam et vite sanctitatem beati scilicet Stephani primi regis et apostoli Ungarorum, cuius fidem et catholice fidei predicationem, qua suam convertit gentem ab ydolorum cultura, ecclesia narrat vulgarica; beati Henrici filii eiusdem sancti Stephani regis sanctissimam virginitatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam, utpote filiam imperatoris Romanorum divinitus facta sibi revelatione, út in eius gestis habetur, virginalem cunctis diebus vite sue cum sua sponsa illibatam servavit castitatem, quod maxime testimonio eiusdem sponse sue fuit post

obitum suum efficaciter comprobatum; ...” (GOMBOS: CFHH. 3: 2013; SRH.² 2: 689). BALLÉR PIROSKA fordításában: „Gyakran gondolkodott és beszélt is elődei életéről: István életének szentségéről, aki a magyarok első királya és apostola volt, és akinek hitéről és a katolikus hitet hirdető prédikációjáról, amellyel népét a bálványimádástól eltérítette, az anyaszentegyház is beszél. Gondolkodott István király fiának, Imrének szent szüzségéről, aki miután a római császár leányát eljegyezte, isteni sugallatú jelenést látott, és életének minden napján megőrizte szüzi tisztaságát jegyesével. Ezt Imre halála után jegyese tanúként is bizonyította.” (BALLÉR 1984: 789.) BELLUS IBOLYA fordítása egészen hasonló: „eljegyezte a római császár igen előkelő leányát” (BELLUS 1999: 34). A teljes igazság azonban az, hogy a „római császár”-hoz tartozó jegyzetben ezt mondja a fordító: „Értsd: a bizánci császár, Bizánc ugyanis a Római Birodalom jogutódjának tekintette magát” (BELLUS 1999: 309).

Az évszázadok során több latin és középfelnémet legendaváltozat jött létre, az ezek keletkezési rendjére vonatkozó kutatások eredményét KLANICZAY GÁBOR foglalta össze. Véleménye szerint a magyar nyelvű változat „feltételezhető latin eredetije nem egyéb, mint a *legenda vetus*nak a második (1276-os) szentté avatási vizsgálat tanúvallomásaival feldúsított szövege” (KLANICZAY 2007: 283). Noha MEZEY LÁSZLÓ feltételezte, hogy ez a változat a XIII–XIV. század fordulóján létrejöhetett, de mivel ilyen szöveg mind a mai napig nem bukkant fel, ezért kételkedem abban, hogy valóban létezett-e. Ugyanis arra van adatunk, hogy 1409-ben a domonkos rendtartományban az őslenda és a tanúvallomások megvoltak, de az egybedolgozott változatról nincs tudomásunk. A korunkra jutott magyar szöveg létrejöttére vonatkozóan inkább az ismereteink hiányát hangsúlyozza a Margit-legenda másik kutatója, M. NAGY ILONA: „Keletkezésének sok fontos vonatkozását [...] máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Nem látjuk pontosan, mikor is készült a magyar szöveg, volt-e már egybeszerkesztett latin anyaszövege, amelyet csak le kellett fordítani; ha volt ilyen, mikor készült, ha nem, mi más módon születhetett meg a magyar legenda.” (M. NAGY 2007: 159.)

Az bizonyos, hogy a magyar változat két forrása a „*legenda vetus*”, valamint az V. Ince pápa által elrendelt 1276. évi szentté avatási vizsgálat tanúvallomásait tartalmazó jegyzőkönyv. P. BALÁZS JÁNOS a korábbi szakirodalom alapján arra következtet, hogy 1300 és 1320 között készülhetett el a legkorábbi magyar legenda, ennek első javított változata valamikor 1360 és 1409 között, s ezen a szövegen változtatott még Ráskai Lea, aki 1510-ben készítette el a korunkra jutott szép írású kódexet a ma már Margit nevét viselő sziget apácakolostorában (P. BALÁZS 1990: 17). A legkorábbi magyar nyelvű változatban tetten érhető fordítási nehézségekre utal és példákat is említ P. BALÁZS JÁNOS (1990: 13), és hivatkozik MEZEY LÁSZLÓ könyvére (MEZEY 1955: 65). Vagyis a későbbi átdolgozás dacára maradtak áruklódó nyomok a fennmaradt szövegben, amelyek egy korai, elemi hibákat is tartalmazó fordítás felhasználását igazolják.

Véleményem szerint kétségtelenül egy olyan fordító értelmezte „görög császár”-ként az őslenda *imperator Romanorum*-ját, aki még a Bizánci Birodalom létezésének idejében, azaz 1453 előtt működött, s ezen a fordítási megoldáson Ráskai Lea sem változtatott 1510-ben.

4. De vajon a német-római vagy a bizánci császárra akart-e utalni az *imperator Romanorum* kifejezés az ősgenda szövegében? – Ha kézbe vesszük a Szent István-legendák különböző változatait, azok mindegyikében találkozunk a német-római császárokra történő utalással. Például a nagy legendában és a Hartvik-félében egyaránt olvashatjuk a „sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Heinrici” (SRH. 2: 384, 17. sor; ill. SRH. 2: 415, 15. sor), vagy a „Romane dignitatis augusto Heinricio pio” (SRH. 2: 389, 19. sor; ill. SRH. 2: 423, 22. sor) részleteket, bár e helyeken a császár nem *imperator*-ként van említve. Ezzel szemben a kis legendának Szent István apjáról, Gézáról szóló részletét különösen érdemesnek tartom idézni: „Qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio, arce regni sublimando, uxorem nobilissimam ex latissima Romanorum prosapia dirivatam duxit” (SRH. 2: 394, 19–21. sor). Magyarul: „Mikor már megöregedett, s érezte, hogy testét felbomlás fenyegeti, az ország élére emelendő fiának a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó felette nemes feleséget hozott” (KURCZ 1983: 17).

Mivel jól tudjuk, hogy István felesége, Gizella, a szász vagy Liudolf-dinasztia tagja volt, s az ő testvére volt II. (Szent) Henrik német-római császár, joggal kimondható, hogy az Árpád-kori Magyarországon az *imperator Romanorum* – első jelentésében legalábbis – a német-római császárra vonatkozott. Vagyis az 1274-re datálható latin nyelvű Margit-ősgendában is bizonyosan nem a bizánci császárra, hanem a német-római császárra vonatkozott az utalás.

Sőt, valójában én magam azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy éppen azért került be a latin nyelvű Margit-legendába a „filiam imperatoris Romanorum” részlet, mert lejegyzője, Marcellus jól ismerhette az Imre-legendát és István kis legendáját is, és ez utóbbinak a Gézára vonatkozó fent idézett szavaira emlékezve – miszerint az idős uralkodó fiának a római császárok nemzetségéből hozatott jegyest – tévesen arra gondolt, hogy ez a részlet Istvánnak Imre személyét érintő házassági terveire vonatkozott.

5. Ha viszont nem tévedés, hanem esetleg valamilyen, az 1270-es években még élő hagyomány ihlette e megjegyzést, akkor nyertünk egy újabb opciót Imre jegyesének származására. A politikai háttér a német-római császárral kapcsolatban legalább annyira indokolt lenne, mint a bizánci császárral kapcsolatban. Sőt, Imre anyja, Gizella származása okkal valószínűsítheti a magyar uralkodócsaládnak ebbe az irányba történő orientálódását.

Ilyen irányban keresve Imre jegyesét, jóval kedvezőbb helyzetben érezhetjük magunkat, ugyanis II. Konrádnak (német király 1024-től, német-római császár 1027–1039) valóban voltak leányai. Beatrixot 1025-ben a quedlinburgi kolostorba adták, ezért ő nemigen jön szóba. Matildról viszont ezt olvashatjuk Wipo „Gesta Chuonradi II. imperatoris” című történeti művében: „Eo tempore filia imperatoris Chuonradi et Giselaie imperatricis Mahthilda, nimiae formositatis puella, Heinrico regi Francorum desponsata, obiit Wormatiae ibique sepulta est” (Wipo GC. 594). Azaz: Ebben az időben Konrád császár és Gizella császárné leánya, Matild, egy nagyon szép leány, aki a francia királlyal, Henrikkel volt eljegyezve, Wormsban elhunyt, és itt van eltemetve.

Az említett Henrik francia király 1031-től 1060-ig uralkodott. Az eljegyzés bizonyosan 1033-ban történt, a királyleány halála pedig 1034-ben következett be. Akár elképzelhetőnek is tarthatnák, hogy a szép Matild a francia Henrik előtt a magyar Heinrichusnak volt a jegyese, s csak Imre korai halálát követően lett eljegyezve a francia királlyal. E feltételezésnek két tényező is ellene szól, bár nem teszik teljesen kizárhatóvá. Az egyik Matild fiatal kora. Ugyanis Konrád feleségének, Gizellának ez volt a harmadik házassága, s második férje, I. Ernst babenbergi herceg 1015. május 31-én hunyt el. Így Konrád és Gizella házasságára csak ezután kerülhetett sor, a császári párnak viszont 1017. október 28-án fiúgyermekke született, a későbbi III. Henrik császár. Ezért Matild valószínűleg csak harmadik gyermekként, legkorábban 1019-ben születhetett meg; bár teljesen nem zárható ki az sem, hogy esetleg még Henrik előtt, 1016-ban született volna. Továbbá nehézséget jelent a források teljes hallgatása erről az eljegyzésről. Igaz, a francia királlyal történt, rövid életű eljegyzésről is csak egyedül Wipo szól, s az ő művének is csak egy XVI. század végén készült másolata jutott korunkra. S az is igaz, hogy a német évkönyvek nagyon szűkszavúan számolnak be a német–magyar viszonyról általában, így az 1030. évi háborúskodásról is, elhallgatva annak előzményeit, közvetlen okát és lefolyását (I. GOMBOS F. ALBIN mintaszerű elemzését: GOMBOS 1938). És csak egyetlen mondatban utalnak az 1031. évi békekötésre; közülük néhány éppen ezt követően említi Imre herceg halálát. Így akár még Matild, II. Konrád leánya is lehetett Imre herceg jegyese.

A fentiekkel kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy az a gondolat, hogy Imre jegyese a német-római császári házból származott volna, nem nevezhető teljesen újnak. Amint a kiváló WERTNER MÓR említi, ezt már Inchoffer Melchior felvette az 1644-ben megjelent „Annales ecclesiastici regni Hungariae” című művében (WERTNER 1892: 60).

6. Végül még egy megjegyzés érdekességképpen. Ha a bizánci jegyes teóriájának hívei ismerték volna a XVI. századi német utazó, Hans Dernschwam konstantinápolyi úti beszámolójának alábbi részletét, akkor bizonyára azt is az elgondolásukat támogató érvek közé sorolták volna. Az 1554. július 9-i élményeinek elbeszélése során Dernschwam ezt írja: „A pátriárka templomában [...] mellékhajóban fakoporsó, abban egy asszonyszemély; a rácok és a magyarok Szent Péntek asszonynak nevezik. Azt mondják, hogy rác nő volt, a szendrői rác király vagy despota lánya, aki Szent Imréhez, István király fiához ment feleségül Magyarországra, és szűz maradt. Az ajtó rácsát a törökök lepecsételték, hogy ne lehessen többé bemenni oda.” (Dernschwam 1984: 323–4.) Hogy száz évvel Konstantinápoly elfoglalása után anakronisztikus elemek is vannak egy több száz éves legendában, azon aligha kell csodálkoznunk. Mindamellett a magam részéről ezt egy figyelemre méltó, érdekes feljegyzésnek tartom, bár csak szaporítja Imre potenciális királyi jegyeseinek sorát.

D) Összefoglalásképpen kijelenthetem, hogy mivel Imre jegyesének személyére szóba jöhető jelölt a bizánci császári családban nincsen, a feltételezésnek az Imre-legenda hallgatása is ellene szól, s a Margit-legenda az eredetiben a német-római császárra utal, csak a magyar fordításban említi a görög császárt, ezért Imre herceg jegyesének a bizánci császári családból való szár-

mazására vonatkozó hipotézist teljesen alaptalannak kell minősítenem.

Így az ebből fakadó egész gondolatmenetet, beleértve az alapítólevél MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle 1018 körüli datálását, szintén teljesen alaptalannak tartom.

5. Mikor alapították a veszprémvölgyi monostort? –

A) Mivel tévesnek kellett minősítenünk a MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle gondolatmenetet, a 3. A) alatt felsorolt számos érv egyértelműen arra mutat, hogy az alapító I. István apja, Géza fejedelem lehetett. Elfogadva a BALOGH ALBIN-féle hipotézist, felvetődik a kérdés, hogy Géza országlása alatt vajon mikorra valószínűsíthető a veszprémvölgyi monostor alapítása.

Közvetlen adatok hiányában másod- és harmadlagos információkhoz kell folyamodnunk. A kérdés alapos vizsgálatához szükséges volna mind a Gézával közvetlenül és közvetve kapcsolatos szövegek, mind a magyarországi kereszténység kezdeteire utaló források gondos elemzése, hitelességük kritikája, ellentmondásaik feloldása, ami önmagában a jelen dolgozatnál nagyobb terjedelmet kívánna meg. Ezért elgondolásom indokait csak vázlatosan ismertetem.

B) Mit tudhatunk meg magából az alapítólevélből? – Az oklevél intituciójából indulok ki: „Én, István, keresztény, s egész Hungria királya, [...] a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannonia lelki üdvéért, így rendelkezem” (görög átírás és magyar fordítás: MORAVCSIK: ÁMTBF. 80). Tehát a monostor alapításakor az uralkodó a) az egész Magyarország feletti főhatalommal rendelkezik, b) már megkeresztelkedett, c) a keresztségben a *Sztyefanosz* nevet kapta, d) nős és több gyermeke van.

Az alapítólevél görög nyelvűsége, s hogy az apácák nem is rendelkeztek latin nyelvű fordítással, alapvető érv arra nézve, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításakor bizánci rítusú volt, görög apátnővel és legalábbis részben görög apácákkal. Határozottan erre mutat továbbá az 1109. évi renováció kitétele az *auctor monasterii* görög nyelvűségéről, bármi is áll pontosan ennek hátterében. (A kifejezés jelentésével a megújító oklevél alapkérdéseit tárgyaló későbbi publikációmban foglalkozom.) A bazilita jellegre utalhat, hogy a „szent és Istenanya” tiszteletére alapította az uralkodó a monostort. A görög szöveg DARKÓ JENŐ szerint olyan készítőt valószínűsít, „a ki egész életében csak *liturgikus kéziratok* leírásával foglalkozott” (DARKÓ 1917: 339). KRAJNYÁK GÁBOR hívta fel a figyelmet arra, hogy az oklevélbeli átokformula átvétel a bizánci szertartású mise szövegéből, s ezt a monostor bazilita jellege mellett szóló döntő érvnek tartotta (KRAJNYÁK 1925–6: 500–3).

Márpedig, ha egy ország uralkodója a saját maga és családja lelki üdvéért bazilita apácamonostort alapít, ebből következik, hogy maga is elkötelezett ebben az irányban. Bizonyos tehát, hogy az alapítás idejében a bizánci egyháznak erős befolyással kellett rendelkeznie Magyarországon. Ezen befolyás miatt a magam részéről azt is lehetségesnek tartom, hogy Géza fejedelem tudott görögül, s ez lehetett az általa legjobban ismert idegen nyelv.

C) Vessük össze a fenti észrevételeket történeti ismereteinkkel! – 1. Géza halálának éve a hazai források szerint 997 vagy 998 (997: Szent István nagyobb legendája: SRH. 2: 381, 11. sor; 998: Pozsonyi Évkönyv: SRH. 1: 125, 3. sor); Aventinus 996-ra teszi (GOMBOS: CFHH. 1: 357, 8. sor). A „Korai magyar történeti lexikon” Géza uralkodásának kezdetét a „970-es évek eleje” meghatározást adja (KMTLex. 235, 61), ezt azonban egyetlen konkrét forrásadat sem támasztja alá. A korszakkal foglalkozó források hitelességének elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy el kell fogadnom Aventinus közlését arról, hogy Géza apját, Toxust (Taksonyt) a 955-ös augsburgi vereségkor kivégezték (GOMBOS: CFHH. 1: 354, 32–5. sor), és a Zágrábi Krónika adatát Géza 963. évi trónra lépéséről (SRH. 1: 207, 2. sor). Ezért álláspontom szerint Géza fejedelem 963 és 997/98 között uralkodott. (A gondolatmenet részletesebben: HOLLER 1998.)

2. Házasságkötésének ideje nem ismert. Fia, a későbbi Szent István király születési ideje a különböző források szerint a 967–975 közötti évekre tehető, s a „Korai magyar történeti lexikon” gyermekei házasságkötéseinek valószínű idejét rendre ekképpen határozza meg: 987–988, 995 körül, 996–997 körül, 1009, 1005–10 körül (KMTLex. 61.). Ezek figyelembevételével a felnőttkort is megérő, három legidősebb gyermekének (két leánynak és egy fiúnak) a születése a 965–975 közötti évtizedben történhetett. Ez az az alapítólevél kibocsátását 975 utánra valószínűsíti.

3. Két megjegyzés kívánkozik ide. A *Stephanus* név, mint az első vértanúé, egyfelől a latin egyházban nagy tiszteletnek örvendett, másfelől – amint Szent István nagyobb legendája is utal rá: „az István görög megfelölje latinul megkoronázottat jelent” (KISDI 1999: 276; SRH. 2: 381, 1–2. sor) – a görög *Στέφανος* változat Bizáncban is jól ismert volt.

A X. századból nemcsak Szent István apjáról tudható Ademar Cabannensis krónikája alapján, hogy a keresztségben a *Stephanus* ~ *Sztéfanosz* nevet kapta, hanem – amiképp MORAVCSIK GYULA két távoli forrás adatainak összevetése alapján igen kreatív módon kikövetkeztette – a magyar főurak közül Gyula archón is, Géza fejedelem apósa (MORAVCSIK 1938: 391–402, a konklúzió: 401). Itt utalnék arra a lehetőségre, miszerint akár ez a *Gyula-Sztéfanosz* is lehetett volna a veszprémvölgyi monostor alapítója. Ehhez természetesen olyan feltevessel kellene élnünk, hogy a görög alapítólevél 1109. évi másolatának elején olvasható *κράλ(ης)* titulust a latin renováció szerinti Szent István-i alapításhoz utólagosan adaptálták – ami egyébként nem volna lehetetlen. Azonban álláspontom szerint nem tűnik természetesnek, hogy az Erdélyben honos főúr az Észak-Dunántúlon alapítana monostort a családja lelki üdvéért, s kevésbé tartom valószínűnek, hogy az ország központi területein is jelentős birtokokkal rendelkezett volna.

4. A *Stephanus* ~ *Sztéfanosz* név ismertsége mind a latin, mind a görög egyházban némiképp megkönnyíthette Géza fejedelem – s vele együtt a fia – számára az átpártolást a bizánci egyház kötelékéből a rómaiéba. Ugyanis elgondolásom szerint Géza fejedelem a *bizánci* egyház által lett megkeresztelve, s kaphatta ekkor az uralkodóhoz méltó *Sztéfanosz* keresztnévet. Amint Merseburgi Thietmar krónikájából ismert, Géza, „mikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel [...] e hit meg erősítéséért”, de ugyanakkor „[más] istenségek hiú képzeleinek is áldozott” (THOROCZKAY 1999: 112, 113; GOMBOS: CFHH. 3: 2203, 44–6. sor). Élete végén

viszont az aktuális katonai, külpolitikai és egyházi erőviszonyok figyelembevételével a nyugati orientációt választotta, politikai és egyházi tekintetben egyaránt.

Géza ekkortájt döntött a fia és Gizella közti házasságról, amint a 4. C) 4. pont alatt más okból már idézett kisebb Szent István-legendában olvasható: „Mikor megöregedett, s érezte, hogy testét felbomlás fenyegeti, az ország élére emelendő fiának a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó felette nemes feleséget hozott” (KURCZ 1983: 17; SRH. 2: 394, 19–21. sor).

Erről az alábbiak szerint emlékeznek meg a történeti hagyomány; idézem a XVI. századi Aventinust (a fordításban megtartottam a *Hainricus*, *Geizo*, *Gisala* névalakokat): Megjelennek a magyarok követei, békét és örök szövetséget kötnek Hainricusszal. Vezetőjüknek, Geizonak – aki Krisztus 996. évében halt meg – a fia számára eljegyzik Gisalát, Hainricus nővérét olyan megállapodással és kikötéssel, hogy a hamis istennel kapcsolatos babonákat visszautasítva Krisztusnak, az egyetlen, igaz és legfelsőbb Istennek tiszteletét fogadja el népével együtt. A magyar herceg elfogadta a feltételt: azonnal megkeresztelik és Stephanusnak nevezik, a császár pedig királynak nevezi ki. Gisala tehát a sorstól kijelölt nevének megfelelően, mintegy túszként és hűségkötelékként feleségül adatik hozzá. Az ő segítségével és tanácsával a magyarok elkezdik követni a keresztény filozófiát. (Latin szöveg: GOMBOS: CFHH. 1: 357, 6–14. sor). L. még erről Reichenau Hermann 995. évi híradását (GOMBOS: CFHH. 2: 1142–3).

Aventinus a *Gisala* személynév és az ószász *gīsal* 'túsz' összecsengésére gondol (a szó a mai németben *Geisel*; l. KLUGE EtWb.⁵⁰ 242). Magam úgy vélem, hogy Reichenau Hermann és nyomában Aventinus értelmezése szerint Gizella a magyar trónörökösnek a római keresztény egyházhoz való csatlakozása „hűségkötelékeképpen” adott túsz volt, s ezzel egyidejűleg a herceget mint a római egyház tagját *Stephanus* néven meg is keresztelték. Anélkül, hogy rekonstruálni tudnánk a Reichenau Hermann szerint 995-ben lezajlott szerződés-kötés, valamint megkeresztelési-eljegyzési szertartás részleteit, s hogy abban pontosan milyen szerep jutott a valószínűleg személyesen jelen lévő idős Gézának, azt mindenesetre joggal feltehetjük, hogy a megállapodás eredményeképpen nemcsak a fiú, hanem az apa is de facto a római egyház tagjává vált.

D) A veszprémvölgyi monostor alapítása bizonyosan jóval a z e l ő t t történt, hogy Géza elkötelezte volna magát a római egyház mellett; még akkor kellett történnie, amikor a bizánci egyházi befolyás erős volt a magyar uralkodócsaládra, a római pedig gyenge. Másrészt nyilván a z t k ö v e t ő e n került rá sor, hogy Géza egyeduralmát megszilárdította, saját személyében megkeresztelkedett, és legalább két, de inkább három gyermeke volt már.

Ezen gondolatmenet alapján a monostor alapítását a 975 és 985 közötti évtizedre, le g v a l ó s z í n ű b b e n a 980 körüli időre datálom.

6. B e f e j e z é s . – A) Összefoglalásképpen megállapítom, hogy a veszprémvölgyi görög alapítólevél 1018 körüli datálására vonatkozó MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle elgondolás elhibázott. 1834-ben, amikor HORVÁT ISTVÁN a Tudományos Gyűjtemény hasábjain felvetette a bizánci jegyes gondolatát, a magyarországi és bizánci források kutatásának korabeli szintjén hipotézise kétségtelenül figyelemre méltó

volt, de ugyanez a feltevés 1938-ban, a Szent István Emlékkönyv megjelenésekor, és különösen 1992-ben, a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete kiadásakor már cáfolható lett volna.

A BALOGH ALBIN által felsorakoztatott megannyi érv amellet szól, hogy a monostor alapítására és az oklevél kibocsátására Géza fejedelem uralkodása alatt került sor. Az alapítás idejének behatárolására vonatkozó érvelésemet vázlatosan ismertettem, véleményem szerint ez a 980. év körül történt.

Az eddigi eredmények módot adnak arra is, hogy az 1109. évi ítéletlevél által felvetett néhány fontos kérdést új megvilágításban vizsgálhassunk meg, s ezekre egymással összhangban lévő válaszokat kíséreljünk meg adni. Olyan kérdésekre gondolok például, mint mi állhatott az 1109-es oklevél létrejöttének háttérében, miért nevezi a renováció az alapítót Szent Istvánnak, ha valójában nem ő volt, s kire vonatkozhat az oklevél *auctor monasterii* kitétele. Az 1109. évi ítéletlevél ezen alapkérdéseivel a közeljövőben megjelenő dolgozatomban fogok foglalkozni.

Szeretném hangsúlyozni tehát, hogy a veszprémvölgyi alapítólevél a legkorábról fennmaradt magyarországi oklevélszöveg. Ez a tény nemcsak a hazai egyháztörténet és diplomatika szempontjából bír jelentőséggel, hanem a nyelvtörténeti vizsgálatok, továbbá a hazai birtoktörténet és az államszervezet kialakulásának megismerése szempontjából is meghatározó fontosságú.

B) A jelen tanulmányban megfogalmazott eredményekre 1996-ban jutottam, amikor megismerkedtem a X–XI. századi magyar történelemre vonatkozó forrásokkal. 1997 elején átadtam ENGEL PÁLnak, a Századok szerkesztőbizottsága tagjának egy 15 nyomtatott oldal terjedelmű vázlatot, mely egy tervezett tanulmányom téziseit tartalmazta. Ebben a X. század második felére vonatkozó források elemzésével a hagyományostól eltérő konklúziókhöz jutottam, egyebek mellett a veszprémvölgyi oklevél ügyében a jelen dolgozatban kifejtett nézeteket fogalmaztam meg. ENGEL PÁL néhány héttel később azt jelezte, hogy ilyen szemléletű tanulmányra nincs fogadókészség a Századok részéről. Hamarosan azt is megtudtam, hogy az előző évben itt megjelent tanulmányom, melynek egyik lektora és közlésének támogatója ENGEL PÁL volt, már kiváltotta GYÖRFFY GYÖRGY ellenérzését, akinek döntő szava volt Árpád-kori ügyekben a Századoknál. Így a tervezett munkám nem készült el, s nézeteimnek csak egy kicsiny része látott napvilágot, egy napilap kulturális mellékletében, Géza fejedelem halálának ezeréves évfordulója alkalmából (HOLLER 1998).

C) Történettudományi munkában a MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálás páncélatán csak az ezredforduló táján ejtett néhány karcolást KRISTÓ GYULA, egy népszerűsítő jellegűnek mondható könyvében s egy szűkebb pátriájában megjelenő szakfolyóiratbeli cikkben.

A jelen tanulmány céljára visszakerestem, hogy a veszprémvölgyi oklevélre vonatkozóan milyen megállapítást tett KRISTÓ korábban. 1995-ben a Századokban megjelent tanulmányában határozott bizonytalanság érzékelhető: „A veszprémvölgyi oklevél görög szövegében, amely vagy Géza nagyfejedelem idején vagy a 11. század első két évtizedében készült”; „A bizonytalan keltezésű veszprémvölgyi oklevél” (KRISTÓ 1995: 24, 47).

Az Árpád-korról ekkor már több mint negyedszázada termékenyen publikáló kutatótól először 1999-ben olvashattunk forradalminak tűnő megállapításokat: „A görög nyelvű diploma azonban olyannyira egyedül áll [...], hogy szinte a hihetetlenséggel lenne határos, ha a nyugatra nyitó, a latin kultúrát befogadó István – 15–25 évvel e nyitást követően – görögül adatott volna ki oklevelet. [...] Ha azonban nem tévesztjük szem elől, hogy Géza nagyfejedelem a keresztségben az István nevet kapta, ha tudjuk, hogy I. Ottó császár is királynak nevezte őt, s főleg, ha számba vesszük azt, hogy felesége, Sarolt bizánci rítusú keresztény volt, [...] úgy a veszprémi monostor alapítását [...] Géza nagyfejedelem korára tehetjük.” (KRISTÓ 1999: 59.) Mindehhez jegyzetek nem tartoznak, s a kötet végén öt oldalon át sorakozó irodalomban nem látjuk se BALOGH ALBIN, se GUTHEIL JENŐ, se KOMJÁTHY MIKLÓS nevét.

Egy 2000-ben megjelent publikációjában KRISTÓ GYULA ezt írja: „A veszprémi görög oklevél ismeretlen időben készült, m a g a m n a g y o n f e l t e t e l e s e n g o n d o l t a m a r r a, h o g y 985 (vagy 990?) táján íródhatott” (KRISTÓ 2000a: 27). Itt egy olyan korábbi névtani cikkére hivatkozik, ahol évszám explicite nincs említve; és sem itt, sem a hivatkozás helyén nem olvasható BALOGH ALBIN neve. A Századokban ekkor is csak így fogalmazott: „a – mérvadó, de nem feltétlenül helytálló vélemények szerint 1018 körülre keltezett – veszprémi görög nyelvű diplomát” (KRISTÓ 2000b: 12).

Szent István király személyének szentelt könyvében is elég óvatos megfogalmazásokkal találkozhatunk: „Ha a veszprémi bazilissza [sic!] apácák javára szóló görög nyelvű oklevél Géza nevéhez fűzhető”, vagy: „Amennyiben a veszprémi oklevél valóban Géza fejedelem korából származik” (KRISTÓ 2001: 76; 108). A kötet végén „Tájékoztató szakirodalom” cím alatt ezt írta: „Magam a jelen kötetet elsősorban saját kutatási eredményeimre támaszkodva írtam meg”.

D) Véleményem szerint az utókorak meg kellene követnie BALOGH ALBIN emlékét, kiváló gondolatának hosszantartó, intézményes elutasítása miatt. És elismerést érdemel PAIS DEZSŐ, aki 1955-ben elsőként nyilatkozott pozitívan BALOGH hipotéziséről. Paradox módon segített az elgondolás ismertté válásában MORAVCSIK GYULA, aki 1953-ban megjelent könyvében – még ha elutasítóan is – utalt rá, s talán épp ezzel óvta meg a feledéstől. Érdemes elgondolni, mi történt volna, ha a Regnum kötetét megjelentető „magyar katolikus történetírók munkaközössége” úgy dönt, hogy nem közli a dolgozatot. Akadt volna-e azóta valaki, aki ezzel a gondolattal előállt volna, s ha igen, megjelenhetett volna-e egy történettudományi szakfolyóiratban? S bár a jelen esetben szerencsére a Regnum publikálta a hipotézist, nem lehetséges-e, hogy egyes lényeges történettudományi gondolatok sohasem jelenhettek meg, s a teljes feledés borít reájuk örök fátylat?

E) Végül szeretném megemlíteni, hogy általam igen nagyra becsült, kiváló tudósok már a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben is tettek olyan megállapításokat, amelyek a BALOGH ALBIN-féle hipotézist készítették elő.

PAULER GYULA: „belső valószínűséggel bír, hogy Géza a keresztségben szintén az István nevet nyerte”; „Nemcsak a Legenda maior, de a régibb magyar eredeti Legenda minor is [...] Gézát rex-nek nevezi, [...] s azt csak a pragmatizáló, okoskodó Hartvich változtatja át mindenütt »dux«-ra” (PAULER 1899. 1: 383, 36. j.; 386, 42. j.)

HÓMAN BÁLINT: „e görög oklevél keletkezését [...] csakis Szent István uralkodásának legelső éveiben tudjuk megmagyarázni” (HÓMAN 1917: 240).

SZENTPÉTERY IMRE: „nemcsak nyelve, [...] egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenestre [...] 1002 előttre kell tennünk” (SZENTPÉTERY 1918: 51).

MELICH JÁNOS: „Sarolt már kereszténynek születhetett s ő alapíthatta a veszprémi apácakolostort, [...] amelyről szóló oklevél épp Sarolt kereszténysége miatt görögnyelvű” (MELICH: HonfMg. 39).

S idézem MORAVCSIK GYULÁt, a kiváló bizantinológust, akinek az alapítás hátterére és annak idejére vonatkozó nézetét helytelennek kellett minősítenem, de akinek fontos megállapításai a veszprémvölgyi görög oklevélnek a Szent István korabeli latin okleveles gyakorlattól való lényeges eltérését teszik nyilvánvalóvá: „ez az elszigetelten álló diplomatikai emlék, amelynek a hazai okleveles gyakorlatban sem elődjét, sem utódját nem ismerjük, amely más talajból nőtt ki, mint a Szent István korabeli latin nyelvű oklevelek, nemcsak nyelve frazeológiája és terminológiája, hanem egész szelleme révén csakis az akkori görög művelődés légköréből magyarázható meg” (MORAVCSIK 1938: 410–1).

A jelentős nyelvész, MELICH JÁNOS, a magyar oklevéltan kiválósága, SZENTPÉTERY IMRE, az Árpád-kornak a századfordulón, illetve a XX. század első felében működő két legkiemelkedőbb képességű tudósa: PAULER GYULA és HÓMAN BÁLINT, s nem utolsó sorban a világhírű bizantinológus, MORAVCSIK GYULA megállapításai a mából visszatekintve a veszprémvölgyi oklevél Géza fejedelem idejére történő datálása előfutárainak, a BALOGH ALBIN-féle elgondolás megalapozóinak tekinthetők.

Remélem, hogy a jelen tanulmányban elmondottakkal sikerült visszaadni a veszprémvölgyi alapítólevél számára a magyarországi oklevelek sorában őt jogosan megillető legelső helyet.

Kulcsszó: veszprémvölgyi oklevél, veszprémvölgyi monostor alapítási ideje, legkorábbi magyarországi oklevél, Géza fejedelem, bizánci egyház Magyarországon, Balogh Albin.

A hivatkozott irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS 1990. Bevezetés. In: Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Régi magyar kódexek 10. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 7–20.
- BALLÉR PIROSKA 1984. Marcellus: Kezdődik a Domonkos-rendi magyarországi Boldog Margit élettörténete (1274). (Fordítás.) In: V. KOVÁCS SÁNDOR szerk., A magyar középkor irodalma. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 783–817.
- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. Regnum 6. 1944–46: 21–30.
- BELLUS IBOLYA 1999. Boldog Margit élettörténete. (Fordítás.) In: Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Ford.: BELLUS IBOLYA – SZABÓ ZSUZSANNA. A jegyzeteket írta: BELLUS IBOLYA. Balassi Kiadó, Bp.

- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV/3: 131–244. [Belső oldalszámozás: 1–114.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apáczaamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. Egyetemes Philologiai Közlöny 41: 257–72, 336–51.
- Dernschwam, Hans 1984. Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja TARDY LAJOS. Bibliotheca Historica. Európa Könyvkiadó, Bp.
- FEHÉR GÉZA 1927–8. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 61–62: 1–20.
- GOMBOS: CFHH. = Catalogus fontium historiae Hungaricae. Ed. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS. 1–3. Szent István Akadémia, Bp., 1937–1938. [Index: 4. kötet. Composuit: CSAPODI, CSABA. Szent István Akadémia, Bp., 1943.]
- GOMBOS F. ALBIN 1938. Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. In: SzIE. 2: 107–32.
- GUTHEIL JENŐ 1960. Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia 25: 459–66.
- GUTHEIL JENŐ 1979². Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei levéltár Kiadványai 1. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém.
- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII/8: 393–434. [Belső oldalszámozás: 1–44.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar–görög tanulmányok 24. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1952–1953. A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2: 325–62, 3: 69–104.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Gondolat, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1994. A veszprémvölgyi alapítólevél. In: V. FODOR ZSUZSA szerk., Veszprém kora középkori emlékei. Veszprémi múzeumi konferenciák 5. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 16–21.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig. In: ÁrpOkI. 5–9. [Angol fordítása: 11–6.]
- P. HÍDVÉGI ANDREA 1955. Adalékok Anonymus nyelvjárásához. Magyar Nyelv 17–23, 156–63.
- HOLLER LÁSZLÓ 1998. Egy elfeledett ezeréves évforduló. A Géza-korszak homályos pontjai. Magyar Hírlap 1998. március 7. 12; március 21. 14.
- HÓMAN BÁLINT 1911. A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul 29: 123–34, 167–74.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. Századok 51: 99–136, 225–42.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902. Vélemény Szent Imre herceg nejről. Századok 36: 105–11.
- KESZLER BORBÁLA 1969. A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIRÁLY PÉTER 1974. A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 141. Bp.
- KISDI KLÁRA 1999. Szent István király legendái. (Fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 268–343.
- KLANICZAY GÁBOR 2007. Margit-legendák. In: KÖSZEGHY PÉTER főszerk., Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Balassi Kiadó, Bp., 7: 282–6.

- KLUGE: EtWb.²⁰ = FRIEDRICH KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage, bearbeitet von WALTHER MITZKA. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1967.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947. Padrag, Paloznak. Magyar Nyelv 140–2.
- KNIEZSA: SzJIsz. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42: 33–49.
- KRAJNYÁK GÁBOR 1925–6. Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok 59–60: 498–507.
- KRISTÓ GYULA 1995. A honfoglaló magyarok életmódjáról. Századok 129: 3–62.
- KRISTÓ GYULA 1999. A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Pannonica [Bp.]
- KRISTÓ GYULA 2000a. Géza fejedelem és István király. Aetas 15/3: 25–35.
- KRISTÓ GYULA 2000b. Magyarország népei Szent István korában. Századok 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szent István király. Vince Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA szerk. 1999. Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1944. A magyar pecséthasználat története a középkorban. A jászóvári premontrei kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának 1943–1944-i évkönyve. Gödöllő, 1944.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1948/1989. A középkori magyar magánjogi írásbeliség kialakulása. Századok 123: 381–406.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1963. A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XIII. század). Századok 97: 1–31.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1980. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára 1980. augusztus 19. A Történelem Segédtudományai Tanszék Kiadványai 3. [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Bp., 155–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1984. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, 5–13.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1993². A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter. Második, bővített és javított kiadás. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.
- KURCZ ÁGNES 1983. Szent István király legendái. (Fordítás.) In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 16–53.
- LÁSZLÓ GYULA 1963. A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok 97: 382–97.
- LÁSZLÓ GYULA 1975. Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. 275–6.
- MELICH: HonfMg. = MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1925–1929.
- MELICH JÁNOS 1939. A *Máma* helynév. Magyar Nyelv 143–50.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1976¹/1977²/1980³. Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp.

- MOÓR ELEMÉR 1964. A hét napjainak elnevezése nyelvünkben. Magyar Nyelvőr 188–96.
- MORAVCSIK: ÁMTBF. = MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kor magyar történet bizánci forrásai. – Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium. Közreadja RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFV ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984¹, 1988².
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SzIE. 1: 387–422.
- MORAVCSIK GYULA 1953. Bizánc és a magyarság. Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3. Akadémiai Kiadó, Bp. [Reprint: Lucidus Kiadó, Bp., 2003.]
- M. NAGY ILONA 2007. Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYIN. SÁNDOR szerk., Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár, 159–67.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Bp.
- PAIS DEZSŐ 1955. 1055–1955. Magyar Nyelv 3–9.
- PAULER GYULA 1899. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Második, javított kiadás. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Bp. [Név- és tárgymutatóval kiegészített reprint kiadás: A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése és az Állami Könyvterjesztő Vállalat, Bp., 1984.]
- PITI FERENC 1999. Szent Imre herceg legendája. (Részleges fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 351–3.
- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1–2. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Bp., 1937–1938.
- SRH.² = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1–2. kötet. Második, bővített kiadás. Gondozta: SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó Bt., Bp., 1999.
- SZABÓ DÉNES 1952¹/1959². A magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. Értekezések a történeti tudományok köréből 24. 581–640. [Saját oldalszámozás: 1–64.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SzIE. 2: 133–202.
- SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. = SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regem stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/4. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1981.
- SzIE. = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1–3. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása – a Szent István-Társulat bizománya, Bp., 1938.
- SzIE.² = Szent István Emlékkönyv. (A SzIE. részleges reprint kiadása) [Szent István Társulat], Bp., 1988.
- THOROCZKAY GÁBOR 1999. Merseburgi Thietmar krónikája. (Fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 107–14.
- WERTNER MÓR 1892. Az Árpádok családi története. Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagy-Becskerek.

Wipo GC. = Gesta Chuonradi II. imperatoris. Bearbeitet von TRILLMICH, WERNER. In: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Rütten & Loening, Berlin, 1961. 507–616.

Was the Monastery in the Veszprém Valley founded during the reign of Dux Géza or during that of King Stephen?

The diploma on the foundation of the Monastery in the Veszprém Valley is considered by Imre Szentpétery to be the earliest known charter issued in Hungary; he claims that the emission took place before 1002. The text is an exceptional document of Hungarian history, not only because of its early date, but also due to the fact that it is the only authentic royal charter of all times written in Greek. The extant copy of the text has survived as a supplement to the Latin charter listing the properties and privileges of the same Monastery issued by King Coloman in 1109. According to Albin Balogh's view, published in 1947, the original Greek charter was issued by Dux Géza, father of Saint Stephen, at the end of the 10th century. In spite of his convincing arguments, Hungarian historians ignored his view. In 1992 the *Diplomata Hungariae Antiquissima* accepted Gyula Moravcsik and György Györffy's reasoning and dated the charter to the years around/after 1018. In this study the author shows that the arguments supporting this late date of issue are definitely wrong. On the other hand, Albin Balogh's view offers a consistent explanation of several problems in connection to this charter. The author's reasoning leads to the conclusion that the charter must have been issued between 975 and 985, most probably around the year 980, during Géza's reign, being in fact the earliest known text surviving from the Carpathian Basin written during the Hungarian rule here. This charter is a document of the strong influence of the Byzantine Church in Hungary at the time.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, date of foundation of the Monastery in the Veszprém Valley, earliest charter issued in Hungary, Dux Géza, Byzantine Church in Hungary, Albin Balogh.

HOLLER LÁSZLÓ

A nyelvi rekurzivitás és a tudatelméleti képesség afáziában*

1. A) A természetes nyelv rekurzivitását legtöbbször a szintaxis sajátosságaként értik, mely szerint a mondatok egyes szerkezeti összetevői önmagukkal azonos típusú szerkezetet ágyazhatnak be, és ez ismételhető nyelvtani korlát nélkül. A szintaktikai rekurziót HAUSER–CHOMSKY–FITCH (2002), valamint FITCH–HAUSER–CHOMSKY (2005) tanulmányai az emberi nyelv specifikumának tekintik. A szerkezeti (formális) rekurzivitás a szavak, a frázisok és a mondatok szintjein egyaránt megjelenhet. Például az összetett szó lehet rekurzív műveletek eredménye, mivel olyan szó, amely maga is szavakat tartalmaz, például: *készít-(ijeszt-madár)* → *madárijesztő-készítő*. Rekurzív főnévi szerkezet: *Vali barátja öccse kutyájának a labdája*, infinitívuszos szerkezet: *Ő most akar elkezdni énekelni tanulni*. Rekurzív

* A kutatást az OTKA támogatta NK 72461 számú pályázatával. Köszönettel tartozom Csüri Máriának, Gárdonyiné Kocsi Ilonának, Hoffmann Ildikónak, Mészáros Évának és Örley Zitának a tesztelesekben végzett munkájáért.

tagmondat-beágyazások: *Vali tudja, hogy én észrevettem, hogy te mosolyogtál.* Többféle szintaktikai szabály szervezi ezeket a műveleteket, ennek részleteire nem térünk ki.

A nyelvekben vannak nem rekurzív szintaktikai részrendszerek is. Ilyenek az emotívok: *Ó, az a mázlista! Neked Ica gazdag? Ödönt elnöknek? Na ne!* Vagy az ún. fénykép mondatok: *A kutya a macskával a kertben. Mari Rómában.* Ezekben közös, hogy nem tartalmaznak finit igét, és egymásba nem ágyazhatók, nem rekurzívok: **Ödön mint menedzser, hogy Ödönt elnöknek?*

Más kutatók a nyelv szemantikáját és pragmatikáját tartják a rekurzivitás forrásának, mivel összetett proposíciók, beágyazott következtetések egyetemesen kifejezhetők a nyelvekben (EVANS–LEVINSON 2009; EVERETT 2009), ekkor a nyelvi rekurzió alapját egyes kognitív képességek adhatják. Így egyszerű mondatok szekvenciáját tudjuk úgy interpretálni, hogy egy állítás maga tartalmaz egy másik állítást, ami szemantikai tekintetben vett rekurziót jelenthet: *Mari bement a boltba. Egy porszívót vásárolt. Végre tisztaságot akart a lakásban. Folyton tüsszőgött a portól.*

B) Az afáziás sérülések következményeinek tanulmányozásán keresztül bepillantást nyerhetünk a mentális nyelvten feltételezhető architektúrájába, szerkezeti elveibe (BÁNRETI 2006). A magyar nyelv szerkezetében sokféle lehetőség van a szerkezetek rekurzív építésére. Kérdés, hogy az afáziás nyelvi sérülés milyen módon érinti a rekurzív szerkezeti műveleteket. Mivel a rekurzív módon épített szerkezetek komplexitása általánosságban nagyobb, mint a nem-rekurzívoké, valószínűsíthetjük, hogy a szerkezeti összetettség ilyen növelését kerülni fogják az afáziás beszélők. Látni fogjuk, hogy a probléma egyáltalán nem ilyen triviális.

A nyelvi rekurzivitás afáziabeli korlátozódását teszteltük 5 afáziás személy és 10 kontrollszemély részvételével. A tesztekben a mindennapi élet szituációit ábrázoló fényképek szerepeltek. Egy tesztben 208 fénykép volt, melyek STARK 1998 tesztanyagából származtak. A képek tartalmára vonatkozóan kérdéseket tettünk fel. Ezek a kérdések négy szerkezeti típushoz tartoztak.

Az 1. típus (a képen látható *X mit csinál?* Ez a típus nem írja elő, hogy a rá adott válasz szerkezetében ismétlődjön a kérdés valamely összetevője, és így nem determinálja a válasz nyelvi szerkezetét. Például egyaránt lehet rá válaszolni akkuzatívuszos főnévvel (pl. *Kávét*), finit igével (pl. *Síél*), szó szerkezettel (pl. *Olvas egy könyvet*), tagmondatral (pl. *A férfi és nő táncolnak*), összetett mondatral (pl. *Vár a buszra, de az nem jön*).

A 2. típus (a képen látható *X mit utál/szeret/akar ... /délutánonként/a munkahelyén* stb.) a válasz igei és tárgyi részét szorítja meg. A szerkezetileg illesztett válasz lehet:

a) tárgyi alárendelt tagmondat, rekurzív művelettel, melyet alárendelő kötőszó jelöl (pl. *X azt utálja, hogy kávé kell főzni(e)*;

b) az ige és az ő infinitívusz tárgya (*X utál kávé főzni*);

c) határozott névelős, tárgyesetű főnévi szerkezet (*A kávéfőzést*).

A 3. kérdéstípus: (a képen látható *X-nek mi lehet a legszórakoztatóbb/legkellemtlenebb/legsürgősebb/legfárasztóbb?* stb.) a válaszmondat alanyi és topik részét szorítja meg. A szerkezetileg illesztett válasz lehet:

a) alanyi alárendelt tagmondat, rekurzív művelettel, melyet az alárendelő kötőszó jelöl (*X-nek az a legszórakoztatóbb, hogy/ha olvas /olvasson*);

b) puszta infinitívusz-alany (*Olvassni valamit*);

c) határozott névelős főnévi szerkezet (*Az olvasás*).

A 4. kérdéstípus (a képen látható *X mit mondhat/mire gondolhat? X mire figyelmeztetheti/kérheti Y-t?* stb.) esetében a szerkezetileg illesztett válasz: mondat-bevezető formula alá rekurzív művelettel beágyazott tagmondat, ahol a beágyazást az alárendelő kötőszó jelöli (*Azt mondta, hogy kéri a kulcsot. Arra figyelmeztetheti, hogy keljen fel* stb.).

A válaszok fenti példái a kérdésekhez szerkezetileg illesztett válaszokat illusztrálják. A tesztanyagban külön kezeltük a szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszokat. Az utóbbiak nyelvtani szerkezetük, jegyeik miatt nem tekinthetők a kérdéstípusra adott válasznak. Példák a szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszokra:

Az 1. kérdéstípusnál (a képen látható *X mit csinál?*) szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszok: *Olvasás. Nagyon erős.*

A 2. kérdéstípusnál (a képen látható *X mit utál/szeret/akar ... /délutánonként/ a munkahelyén?*) szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszok: *Kivasal egy ruhát. Sétálnak.*

A 3. kérdéstípusnál (a képen látható *X-nek mi lehet a legszórakoztatóbb/ legkellemetlenebb/legsürgősebb/legfárasztóbb?*) szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszok: *Biciklizik. Sétáltatja a kutyát.*

A 4. kérdéstípusnál (a képen látható *X mit mondhat/mire gondolhat? X mire figyelmeztetheti/kérheti Y-t?*) szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszok: *Felébreszti. Pénzt kér kölcsön.*

A szerkezetileg nem illesztett, egyéb válaszokat az afáziások produkálták, az ép kontrollszemélyek nem. Az egyéb válaszok egy része jól formált, más része nyelvtani hibát tartalmazó, rosszul formált mondat volt.

A kérdéstípusok egymástól eltérő módon determinálják a lehetséges válaszok nyelvtani tulajdonságait. Az 1. kérdéstípus szemantikailag szorítja meg a választ, cselekvésre referáló választ kíván. A 2. és a 3. kérdéstípus a szerkezetileg illesztett válaszok tekintetében választási lehetőségeket hagy a rekurzív és a nem-rekurzív szerkezetű válaszok tekintetében a tárgyi, illetve az alanyi részre. A 4. kérdéstípusra szerkezetileg illesztett válasz csak a rekurzív tagmondat-beágyazás lehet, amely alárendelő kötőszóval kezdődik (*hogy keljen fel*).

A tesztek három ülésben vettük fel. Egy ülésben egy képre mindig csak egy kérdéstípust alkalmazunk. Az 5 afáziás személy és a 10 kontroll személy válaszait a következőképpen osztályoztuk:

- a) a kérdéshez szerkezetileg illesztett és grammatikus;
- b) a kérdéshez szerkezetileg illesztett és nyelvtani hibát tartalmazó;
- c) egyéb válasz és grammatikus;
- d) egyéb válasz és nem grammatikus.

2. E r e d m é n y e k . – A következőkben a CT-k és a WAB-tesztek eredményei alapján tipizált, három, közepesen súlyos Broca-afáziás (K. M., P. I. és S. H.) és két közepesen súlyos Wernicke-afáziás (K. J. és S. T.) tesztbeli teljesítményét mutatjuk

be; azt, hogy a válaszuk szerkezetében mennyire voltak képesek alkalmazkodni a kérdés szerkezetéhez.¹

Az alábbi 1. táblázat az összes válaszon belül a kérdéstípushoz szerkezetileg illesztett válaszok arányait mutatja, százalékokban. Zárójelben: az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok; aláhúzva: a szerkezetileg illesztett és grammatikus válaszok aránya. A táblázatban S. T. és K. J. Wernicke-afáziás személyek, míg P. I., K. M. és S. H. dominánsan agrammatikus, Broca-afáziás személyek.

1. táblázat

Az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya;
a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

Kategória / Személyek	S. T.	K. J.	P. I.	K. M.	S. H.
1. kérdéstípus:	(61,4) <u>50,0</u>	(76,2) <u>51,5</u>	(40,4) <u>28,7</u>	(71,0) <u>64,5</u>	(57,5) <u>43,7</u>
Összes válasz	44	63	94	76	87
2. kérdéstípus:	(53,6) <u>53,6</u>	(38,5) <u>27,1</u>	(22,6) <u>20,2</u>	(61,3) <u>52,0</u>	(27,4) <u>22,6</u>
Összes válasz	41	70	87	75	84
3. kérdéstípus:	(61,9) <u>40,5</u>	(58,9) <u>28,2</u>	(13,9) <u>10,5</u>	(45,3) <u>40,0</u>	(33,3) <u>17,9</u>
Összes válasz	42	78	87	75	78
4. kérdéstípus:	(83,3) <u>72,2</u>	(50,0) <u>50,0</u>	(59,5) <u>37,8</u>	(66,6) <u>63,3</u>	(54,8) <u>35,7</u>
Összes válasz	18	20	37	30	42

Néhány fontosabb jellegzetesség rögtön látható. Ugyanazon mennyiségű kép és feltett kérdés mellett a három Broca-afáziás személyenként lényegesen több válasszal próbálkozott, mint a Wernicke-afáziások, viszont utóbbiak jobb arányt mutattak a válaszaik grammatikalitásában. K. M-re ez csak részben igaz, ő adta relatíve a legkevesebb választ a Broca-afáziások között, bár ő is jóval többet, mint a Wernicke-afáziások; válaszáinak grammatikalitása a 3. kérdésnél maradt el a Wernicke-afáziások teljesítményétől, a többi kérdésnél ezek tartományába esett. A grammatikus válaszok arányát illetően látható, hogy a 2. és a 3. kérdéstípus nehezebb volt: a válasz tárgyi részét determináló 2. kérdéstípus (*mit szeret, mit utál?* stb.) és a válasz alanyi részét determináló 3. szerkezetítípus (*neki mi lehet a legkellemesebb, legszórakoztatóbb?* stb.) mellett minden személynél csökkent a grammatikus válaszok aránya az 1. és a 4. kérdéstípusnál adott grammatikus válaszok ará-

¹ A vizsgálati személyek klinikai-logopédiai diagnózisai a CT-felvételek szerint, valamint a WAB-teszt alapján (KERTESZ 1982; OSMÁNNÉ SÁGI 1991): P. I.: 32 éves, jobbkezes férfi, nagy kiterjedésű ischaemiás vascularis laesio bal oldalon az arteria cerebri media ellátási területének megfelelően, domináns tünetek: Broca-afázia. K. M.: 67 éves, jobbkezes nő, bal oldali arteria cerebri media területi ischaemia; domináns tünetek: Broca-afázia. S. H.: 32 éves nő, bal oldali craniectomia, kiterjedt fronto-temporo-parietális, az insula-t és a törzsdúcokat, ill. a capsulákat is magába foglaló definitív állománykárosodás; domináns tünetek: agrammatikus Broca-afázia. S. T.: 45 éves, jobbkezes férfi, bal oldali parietalis lebenyi állományi vérzés oedemával, középvonali áttolással; a vérzés a bal oldali oldalkamrában, a III. agykamrában és a IV. agykamrába is betört; domináns tünetek: szenzomotoros afázia motoros túlsúllyal. K. J.: 32 éves, jobbkezes férfi, traumás eredetű haematoma a bal oldali temporális lebeny területén; domináns tünetek: fluens, Wernicke-afázia (gyenge beszédértés).

nyához képest. Érdekes módon a 4. kérdés (*mit mondhat, mire figyelmeztetheti?* stb.), amely a válaszban rekurzív tagmondat-beágyazást kíván, nem volt lényegesen nehezebb, mint az 1. kérdés (*mit csinál?*), sőt S. T. és P. I. a grammatikus válaszok aránya tekintetében a 4. kérdéstípusnál jobb teljesítményt nyújtott, mint az 1. kérdésnél; K. J. és K. M. grammatikus válaszainak aránya közel áll az 1. kérdés esetében mutatotthoz, csak S. H.-nál csökken nyolc százaléknnyit.

Miképp lehetséges, hogy azok a kérdések, melyek a válaszok számára szerkezeti alternatívákat kínáltak (2. és 3. kérdés), rosszabb teljesítményt váltottak ki, mint a válasz tekintetében csak szemantikai megszorítást adó 1. kérdés és a rekurzív tagmondat-beágyazást megkívánó 4. kérdés? Az utóbbi kettő teljesítményszintje miért áll közel egymáshoz, sőt a 4. kérdésnél tapasztalt teljesítmény miképpen haladhatja meg több személynél is az 1. kérdésnél mutatottat? Azt váránk, hogy a mondattani szerkezetek rekurzív építése bizonyul a legnehezebbnek.

Tekintsük át kérdésenként a szerkezetileg illesztett válaszokban a vizsgálati személyek által alkalmazott nyelvtani szerkezeteket (P. I., K. M. és S. H. dominánsan agrammatikus, Broca-afáziás személyek, míg S. T. és K. J. Wernicke-afáziás személyek).

2. táblázat

Az 1. kérdéstípusra adott válaszok.

Az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya;
a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

Kategória / Személyek	S. T.	K. J.	P. I.	K. M.	S. H.
Ige	(37) <u>33,3</u>	(43,8) <u>35,4</u>	(50,0) <u>39,5</u>	(59,3) <u>55,6</u>	(26,0) <u>26,0</u>
Igei csoport	(63) <u>48,1</u>	(35,4) <u>22,9</u>	(42,1) <u>26,3</u>	(38,9) <u>33,3</u>	(16,0) <u>16,0</u>
Főnévi szerkezet tárgyesetben	–	(14,5) <u>8,3</u>	(7,9) <u>5,3</u>	(1,9) <u>1,9</u>	–
Egyszerű mondat	–	(4,2) <u>4,2</u>	–	–	(55,7) <u>34,0</u>
Alárendelő kötőszós tagmondat	–	(2,1) <u>2,1</u>	–	–	(2,3) –

A szerkezetileg illesztett válaszok nagy többségét az igei szerkezetek (VP, V), két személynél néhány egyszerű, vagy kötőszóval bevezetett mondat (S, Mbev-S) adja. A nyelvtani hibák a VP-n belüli főnevek (N) ragjaival és az igei egyeztetéssel kapcsolatosak.

A 2. és 3. kérdéstípusok megengedik a szerkezetileg illesztett, nem rekurzív választ. Azt látjuk, hogy a vizsgálati személyek éltek is ezzel a lehetőséggel és elkerülték a rekurzív szerkezeteket a válaszokban. Tekintsük előbb a 2. kérdéstípust.

A válaszok nagy többségét az infinitívuszos szerkezetek (Inf, InfP), a tárgyi főnévi szerkezetek (N-acc), a kérdőmondat igéjét tartalmazó igei szerkezetek (V+Inf: *szerepet olvasni*), utóbbiak nyílt alannyal kiegészített egyszerű mondat változatát (S) kisebb mértékben P. I., nagyobb arányban S. H. használta. A válaszok közös vonása, hogy nincsenek bennük rekurzív szerkezetek, beágyazások.

3. táblázat

A 2. kérdéstípusra adott válaszok nyelvtani kategóriák és grammatikalitás szerinti megoszlása.

Az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya; a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

Kategória / Személyek	S. T.	K. J.	P. I.	K. M.	S. H.
Pusztá infinitívusz	–	(11,1) <u>7,4</u>	–	(63,0) <u>63,0</u>	(56,5) <u>43,5</u>
Infinitívusz szerkezet	(68,1) <u>68,1</u>	(37,0) <u>29,6</u>	(63,1) <u>52,6</u>	(26,0) <u>15,2</u>	–
Pusztá főnév, tárgyeset	(9,2) <u>9,2</u>	(40,7) <u>29,6</u>	(5,2) <u>5,2</u>	(8,7) <u>4,3</u>	–
Névelős főnév, tárgyeset	(9,1) <u>9,1</u>	–	–	–	(13,0) <u>13,0</u>
Igei csoport	(13,6) <u>13,6</u>	(11,2) <u>3,7</u>	(26,3) <u>26,3</u>	(2,2) <u>2,2</u>	(13,0) <u>8,7</u>
Egyszerűmondat	–	–	(5,3) <u>5,3</u>	–	(17,4) <u>17,4</u>
Alárendelő kötőszós tagmondat	–	–	–	–	–

A 3. kérdéstípusnál a válaszok a következő mintázatot mutatják:

4. táblázat

A 3. kérdéstípusra adott válaszok nyelvtani kategóriák és grammatikalitás szerinti megoszlása.

Az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya; a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

Kategóriák / Személyek	S. T.	K. J.	P. I.	K. M.	S. H.
Pusztá infinitívusz	(34,6) <u>30,8</u>	(21,7) <u>15,0</u>	(25,0) <u>25,0</u>	(58,0) <u>58,0</u>	–
Infinitívusz szerkezet	(19,2) <u>7,7</u>	(19,5) <u>15,2</u>	(33,3) <u>16,6</u>	(29,4) <u>26,4</u>	(23,1) <u>19,2</u>
Névelős nominalizáció	–	–	–	(8,8) –	–
Névelős főnévi szerkezet	(30,8) <u>15,4</u>	(58,7) <u>17,3</u>	–	–	(23,1) <u>23,1</u>
Egyszerű mondat	(7,7) <u>7,7</u>	–	(25,0) <u>25,0</u>	(3,2) <u>3,2</u>	–
Igei szerkezet	–	–	(16,7) <u>8,3</u>	–	–
Alárendelő kötőszós tagmondat	(7,7) <u>3,8</u>	–	–	–	(53,9) <u>11,5</u>

Itt a válaszok nagy többségében ismét infinitívuszos szerkezeteket, igei szerkezeteket, alanyesetű, határozott főnévi szerkezeteket (DP-nom), valamint egyszerű mondatot (S) találunk; K. M. produkál névelőtlen nominalizációkat is (indef-NOMIN). Ezúttal azonban két személy ad olyan válaszokat is, melyben a főmondat alanyához tartozó szerkezeti beágyazás van: a Broca-afáziás S. H. összes szerkezetileg adekvát válaszában 53,9%-a ilyen, de ebből csak 11,5% a grammatikus válasz; a Wernicke-afáziás S. T. szerkezetileg illesztett válasza 7,7%-ában van alárendelő kötőszót követő tagmondat, s ennek csak a fele grammatikus.

A vizsgálati személyek a 2. és 3. kérdéstípus esetében kevesebb grammatikus választ tudtak produkálni, mint az 1. és a 4. kérdéstípusnál.

A 4. kérdéstípus kérdésére (a képen: *X mit mondhat/mire gondolhat? X mire figyelmeztetheti/kérheti Y-t?*) adandó válasz beágyazott, alárendelt tagmondat-szerkezet rekurzív megépítését kívánja. Az alábbi táblázat mutatja az összes, szerkezetileg illesztett válasz megoszlását nyelvtani kategóriák szerint:

5. táblázat

A 4. kérdéstípusra adott, szerkezetileg illesztett válaszok nyelvtani kategóriák és grammatikalitás szerint. Az összes válaszon belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya, a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

Kategória / Személyek	S. T.	K. J.	P. I.	K. M.	S. H.	Normál kontroll
Egyszerű leíró mondat	–	–	–	–	–	(12,0) <u>12,0</u>
Szituatív mondat	(73,3) <u>53,3</u>	(20,0) <u>20,0</u>	(100,0) <u>63,6</u>	(70,0) <u>65,0</u>	(52,2) <u>52,2</u>	(31,0) <u>31,0</u>
Egyszerű mondat kötőmódban	(6,7) <u>6,7</u>	(20,0) <u>20,0</u>	–	(30,0) <u>30,0</u>	–	–
Alárendelő kötőszós szituatív mondat	(20,0) <u>20,0</u>	–	–	–	(43,4) <u>26,0</u>	(12,0) <u>12,0</u>
Alárendelő kötőszós leíró tagmondat	–	(60,0) <u>60,0</u>	–	–	(4,3) <u>4,3</u>	(45,0) <u>45,0</u>

A Broca-afáziások közül P. I. és K. M. nem produkált alárendelő kötőszóval kezdődő választ. S. H. válaszaiban 4,3% arányban fordult elő mondatbevezető, alárendelő kötőszóval megkezdett leíró tagmondat. A Broca-afáziások közül csak K. M. adott olyan válaszokat, melyekben az egyszerű, (alárendelő kötőszó nélküli) mondatban az ige kötőmódban volt, ez az alárendelés egyik jegye lehet.

A Wernicke-afáziások (S. T., K. J.) produkáltak alárendelő kötőszóval kezdődő, leíró tagmondatokat, valamint produkáltak mondatbevezető nélküli, de alárendelést jelölő igemódot (kötőmódot) tartalmazó tagmondatokat is.

A Broca-afáziások szerkezetileg illesztett és grammatikus válaszai, valamint a Wernicke-afáziások fennmaradó és grammatikus válaszai egyező típusúak voltak: olyan kijelentéseket produkáltak, melyek nem leíró jellegűek voltak, hanem a kérdés témáját adó fényképen szereplő egyik személy nézőpontját vették át, azt, hogy milyen lehet a „tudatállapota”, és mintegy az illető nevében, a megnyilatkozását idézve válaszoltak a kérdésre. Ezeket szituatív mondatoknak (SzM) nevezzük. Közös bennük, hogy az ige inflexiója nem 3., hanem 1. (vagy a szituációbeli partnerre utaláskor 2.) személyű, valamint az, hogy jelentésükben erősen eltérnek a leíró mondatoktól, mivel az „idézett” szereplő gondolatát, szándékát, kijelentését közvetlenül jelenítik meg. A szituatív mondatokat a „tudatelméleti beágyazásoknak”, a szemantikai rekurzivitás jelének tekintjük. Példák:

(1) P. I.:

A képen: *A lány a mérlegen áll.*

Kérdés: *Mire gondolhat a lány?*

P. I.: *Úristen! Ennyi kiló!*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *(ő) arra gondol, hogy hány kiló lehet.*

(2) K. M.:

A képen: *A férfi virágot ad a nőnek.*

Kérdés: *Vajon mit mond a férfi a nőnek?*

K. M.: *Neked adom a virágot.*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *(A férfi a nőnek) azt mondja, hogy neki adja a virágot / azt mondja, hogy: „neked adom a virágot”.*

(3) S. H.:

A képen: *A fiú felébreszti a lányt.*

Kérdés: *Mit mondhat a fiú a lánynak?*

S. H.: *Azt mondja, hogy ... hé, te miért vagy szomorú? ... Nagyon fáj a fejem például?*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *Megkérdezi, hogy miért szomorú.*

A (3)-ban S. H. válasza „kétszeres beágyazással” szituatív, mivel első válasza a képen szereplő fiú feltételezett tudatállapotát írja le, míg a második tagmondata azt rekonstruálja, hogy a fiú mit feltételez a képen szereplő lány tudatállapotáról („Nagyon fáj a fejem például?”)

(4) S. H.:

A képen: *A lány megkéri a fiút, hogy vágjon kenyeret.*

Kérdés: *Vajon mire kéri a lány a fiút?*

S. H.: *Vágj szeletet!*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *Arra kéri, hogy vágjon egy szeletet.*

(5) S. H. rekurzív, de nem grammatikus válasza:

A képen: *A férfi megparancsolja a fiúnak, hogy vigye ki a szemetet.*

A kérdés: *Mit mondhat az apa a fiúnak?*

S. H.: *Az apa azt monda a fiúnak ... *szemetes vinni kell.*

A rekonstruálható grammatikus változat: *Az apa azt mondja a fiúnak, hogy a szemetet el kell vinni.*

(6) S. T. egy szituatív mondat válasza:

A képen: *A lány megmutatja a sebét a fiúnak.*

Kérdés: *Vajon mire gondol a fiú?*

S. T.: *Mingyá rosszu leszek.*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *(A fiú) arra gondol, hogy mindjárt rosszul lesz.*

(7) K. J. egy grammatikus és rekurzív válasza:

A képen: *Az apa figyelmezteti a lányt, hogy ne dohányozzon.*

Kérdés: *Mire figyelmeztetheti az apa a lányt?*

K. J.: *Hogy nem szabad cigarettázni.*

(8) K.J. egy szituatív mondat válasza:

A képen: *A férfi megszidja a lányt.*

Kérdés: *Mit mondhat a férfi a lánynak?*

K.J. *Oda figyeljél rá!*

Példa egy lehetséges rekurzív válaszra: *A férfi azt mondja a lánynak, hogy figyeljen rá.*

A grammatikus szituatív mondatok aránya az összes szerkezetileg illesztett válaszok között a következő volt: P. I.: 63,6%; K. M.: 65,0%; S. H.: 52,2%; S. T.: 66,6%; K. J.: 20,0%. Csak S. H.-nál és S.T.-nél fordultak elő alárendelő kötőszóval kezdődő bevezetett, szituatív mondatok (ott is kisebbségben), de a szituatív mondatok túlnyomó többsége nem tartalmazott alárendelő kötőszót. A szituatív mondatok száma, K. J-t kivéve, ugrásszerűen megnő a 4. kérdésre adott válaszokban, melyeknek eredetileg formális szerkezeti rekurziót kellett volna tartalmazniuk. De ehelyett szemantikai-pragmatikai rekurzív műveleteket végeztek a vizsgálati személyek, tudatelméleti (theory of mind) jellegű beágyazásokkal. Ezt támogatta, hogy a 4. típusú kérdések egyébként is a képek alapján megtett következtetések levonását kívánják meg.

Összefoglalva a 4. kérdésre adott, szerkezetileg illesztett válaszok megoszlása nyelvtani kategória és grammatikalitás szerint áttekinthető az alábbi táblázatban: (P. I., K. M. és S. H. Broca-afáziás személyek, míg S. T. és K. J. Wernicke-afáziás személyek).

6. táblázat

A 4. kérdésre adott, szerkezetileg illesztett válaszok nyelvtani kategória és grammatikalitás szerinti megoszlásban.

Az összes válaszson belül a szerkezetileg illesztett válaszok aránya; a totál zárójelben, a grammatikus válaszok zárójelen kívül, aláhúzva

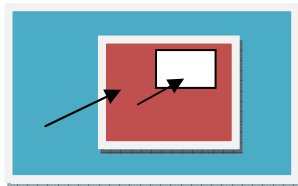
Kategória	Személyek	Wernicke-afáziás	Broca-afáziás
Egyszerű leíró mondat		–	–
Pusztasituatív mondat		(46,7) <u>36,7</u>	(74,0) <u>60,3</u>
Egyszerű mondat kötőmódban		(13,4) <u>13,4</u>	(10,0) <u>10,0</u>
Alárendelő kötőszós szituatív mondat		(10,0) <u>10,0</u>	(14,5) <u>8,7</u>
Alárendelő kötőszós leíró tagmondat		(30,0) <u>30,0</u>	(1,4) <u>1,4</u>
Tagmondatok szerkezeti beágyazásai összesen		(40,0) <u>40,0</u>	(15,9) <u>10,1</u>

Az adatok ilyen megoszlása alapján azt a hipotézist állítjuk fel, miszerint a szituatív mondatokkal az afáziás személyek a „tudatelméleti beágyazások” és

a mondattani szerkezeti beágyazások párhuzamosságát használták ki a 4. kérdéstípusnál a formális szerkezeti rekurzió elkerülésére:

1. ábra

A formális-szerkezeti rekurzió és a „tudatelméleti beágyazások” párhuzamossága

Feltehetően a Broca-afázia esetében érintett súlyosabban a formális szerkezeti rekurzió. Ezt mutatja, hogy a három Broca-afáziás személy grammatikus válaszaiknak 84%-a volt szituatív mondat (74,0% alárendelő kötőszó nélküli), míg a két Wernicke-afáziás grammatikus válaszaiknak 55,8%-a volt szituatív mondat (43,3% alárendelő kötőszó nélküli).

A szituatív mondatok egyik komponense az egyes szám első személy használata, melyet gyerekkorban előbb sajátítunk el, mint a többi személyjegyet. Mégsem valószínű, hogy a szituatív mondatok megjelenése az afáziás válaszokban valamilyen regressziós jelenség lenne (az egyes szám első személy jegy mintegy ellenlőbb lehetne az afáziás nyelvi zavar feltételei közt). Ha így volna, akkor a képekre vonatkozó minden kérdéstípusnál a válaszokban nagyjából egyenletesen kellene megjelennie a szituatív mondatoknak. De ez egyáltalán nincs így. A szituatív mondatok elszórtan a 3. kérdéstípusnál, de „tömegesen” csakis a 4. kérdéstípusnál jelennek meg az afáziás válaszokban a szerkezeti rekurzió szemantikai kiváltásának jegyében.

A fentieket alátámasztják az ép kontrollszemélyek válaszaik megoszlásai a 4. kérdéstípusra. Eszerint:

7. táblázat

10 normál kontrollszemély teljesítménye a 4. kérdéstípusnál

A válaszok összesen:	186	%
Alárendelő kötőszóval bevezetett válaszok	137	73,6
Alárendelő kötőszót nem tartalmazó, leíró mondat	23	12,3
Alárendelő kötőszó nélküli „idézet”	27	14,5

Látható, hogy az arányok éppen fordítottjai az afáziásoknál tapasztaltaknak, a kontrollválaszok 73,6%-a alárendelő kötőszóval bevezetett és csak 14,5%-a „idézetyszerű”, szituatív mondat.

3. Követkzések. – A fentiek érveket szolgáltatnak arra, hogy a formális szerkezeti rekurzivitás mellett a nyelv szemantikáját is a rekurzivitás forrásának tekintsük, és arra, hogy a szemantikai rekurzivitás szelektív módon épen

maradhat az afázia egyes típusaiban a szerkezeti rekurzió korlátozódása mellett. A vázolt következtetések egyben azt is illusztrálják, hogy az afáziás nyelvi jelenségek elemzése hozzájárulhat a nyelvelmélet alapkérdéseinek tisztázásához is, feltételezve természetesen számos további kutatást az izgalmas probléma vizsgálatára.

Kulcsszók: afázia, beágyazás, jelentésemélet, rekurzió, szintaxis.

A hivatkozott irodalom

- BÁNRETI ZOLTÁN 2006. Neurolingvisztika. In: KIEFER FERENC szerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 653–725.
- EVANS, NICHOLAS – LEVINSON, STEPHEN C. 2009. The Myth of Language Universals. Kézirat, megjelenés előtt.
- EVERETT, DANIEL L. 2009. Pirahã culture and grammar: A response to some criticisms. Kézirat.
- FITCH, TECUMSEH W. – HAUSER, MARC D. – CHOMSKY, NOAM 2005. The Evolution of the language faculty: Clarifications and implications. *Cognition* 97: 179–210.
- HAUSER, MARC D. – CHOMSKY, NOAM – FITCH, TECUMSEH W. 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how does it evolve? *Science* 298: 1569–79.
- KERTESZ, ANDREW 1982. The Western aphasia battery. Grune–Stratton, New York.
- OSMÁNNÉ SÁGI JUDIT 1991. Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–62.
- SAUERLAND, ULI 2005. Recursion in Semantics? The Case of Binding. Presentation at meeting on Interfaces + Recursion = Language. The view from Syntax and Semantics. March 24. 2005. Center for General Linguistics, Berlin.
- STARK, JACQUELINE 1998. Everyday Life Activities Photo Series. Verlag Peter Pösch, Vienna.

Linguistic recursion in aphasia

This study investigates how aphasic impairment impinges on the syntactic and/or semantic recursivity of human language. A series of tests has been conducted with the participation of five Hungarian speaking aphasic subjects and ten control subjects. Photographs representing simple situations were presented to subjects and questions were asked about them. The responses were supposed to involve formal structural recursion but they contained semantic-pragmatic operations instead, with ‘theory of mind’ type embeddings. Aphasics tend to exploit the parallel between theory-of-mind embeddings and syntactic-structural embeddings in order to avoid formal structural recursion. In Broca’s aphasia, formal structural recursion may be more impaired while semantic recursivity may remain selectively unimpaired.

Keywords: aphasia, embedding, recursion, syntax, theory of mind.

BÁNRETI ZOLTÁN

Az igekötő szerepéről a magyar nyelvben*

1. B e v e z e t é s . – Az igekötőkről néhány éve megjelent, vitatható megállapításokat tartalmazó elemzés (É. KISS 2006) egyik fő megállapítása szerint az igekötő olyan másodlagos predikátum, amelynek logikai alanya a téma (a továbbiakban a téma kifejezés helyett a félreértések elkerülése végett a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum megnevezést használom). Tanulmányom fő célja ennek a megállapításnak a pontosítása.

Az igekötő viselkedését a sublativusi (-rA) esetű rezultatív kifejezések viselkedésével vetem össze. Ez a megközelítési mód lehetővé teszi számomra, hogy megmutassam, az É. KISS (2006) által az igekötőnek tulajdonított szerep nem másodlagos predikáció (állítás), hanem pusztán delimitálás (határolás). A sublativusi rezultatív kifejezések státusát is vizsgálni fogom azért, hogy megmutassam, az idézett szerző azon megállapítása sem indokolt, mely szerint a rezultatív kifejezés az igekötő kifejezés szintű párja.

2. É. KISS (2006) az igekötőről. – É. KISS KATALIN elemzése az igekötőt olyan másodlagos predikátumként azonosítja, melynek logikai alanya a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum. Az (1–2) alatti mondatok alapján azt állítja, hogy (i) az (1a) alatti mondat *fel* igekötőjének szerepe hasonló az (1b) mondat *szeletre* rezultatív kifejezésének (sublativusi esetű NP-nek) szerepéhez: azt fejezi ki, hogy a kalács szeletekre lett vágva. A (2a) alatti *meg* igekötő is lényegében ugyanazt a szerepet tölti be, amelyet a (2b) alatti *puhára* rezultatív kifejezés (sublativusi esetű melléknév): azt fejezi ki, hogy a hús a főzés közvetkeztében megfelelő állagú lett. Megállapítja azonban azt is, hogy (ii) van némi különbség az igekötő és a rezultatív kifejezés között, hiszen az igekötőnek nincs leíró (deskriptív) tartalma, esetleg kevés leíró tartalommal bír („the particles have no [or little] descriptive content in themselves”; É. KISS 2006: 20), pusztán azt jelöli, hogy az individuum, amelyre a változás irányul, teljesen érintetté vált és ezáltal új állapotba került.

- (1) a) *Mari fel szeletelte a tortát.*
 b) *Mari tüz szeletre vágta a tortát.*

- (2) a) *A hús meg főtt.*
 b) *A hús puhára főtt.*

É. KISS (2006) szerint az (1b) és (2b) alatti rezultatív szerkezetek egyértelműen olyan másodlagos predikátumok, amelyek logikai alanya a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum. Itt azonban nem áll meg: szerinte ugyanez a tulajdonság érvényes az (1a) és (2a) alatti igekötőkre is, ennél fogva indokolt azt feltételeznünk, hogy az igekötő is egyfajta másodlagos predikátum, amelynek logikai alanya ugyan-

* Készült a Szerb Köztársaság Tudományos és Technológiai Fejlődés Minisztériuma által támogatott III. 47013 sz. projektum keretében.

csak a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum. Tanulmányomban ezeket a megállapításokat kívánom megvitatni.

Mínhogy az idézett szerző az igekötőhöz is és a sublativusi esetű rezultatív kifejezéshez is egyazon funkciót társít, a továbbiakban e két nyelvi elemet a másodlagos rezultatív predikáció vonatkozásában elemzem. Éppen ezért elsőként röviden összefoglalom a másodlagos rezultatív predikáció ismérveit.

3. A másodlagos rezultatív predikációról. – A) A cselekvést vagy állapotot kifejező igék bizonyos összetevőkkel összekapcsolódva rezultatív szerkezetet hoznak létre, illetve rezultatív predikációt fejeznek ki (a továbbiakban: [+R]):

(3) *The dog licked his plate clean.* [+R]

'a kutya nyalta az ő tányér tiszta'

A kutya tisztára nyalta a tányérját.

(4) *The window broke open.* [+R]

'az ablak tört nyitott'

~ 'az ablak nyitottra tört'

Az ablak betört.

(5) *The child screamed it self hoarse.* [+R]

'a gyermek kiabált magát rekedt'

A gyerek rekedtre kiabálta magát.

A másodlagos rezultatív predikáció a cselekvő- és állapotigék esetében típusváltást okoz. A típusváltás során a cselekvés- vagy állapotolvasat a teljesítményolvasat irányába tolódik el azáltal, hogy a cselekvés vagy az állapot végpontját megjelölő delimitáló (határoló) elem kerül a szerkezetbe. Az ige által kifejezett teljesítmény végpontját ugyanakkor az határozza meg, hogy mi történik a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentummal. Így például a (6) mondat esetében a kerítésfestés eseménye akkor éri el a végpontját, amikor létrejön a kerítés piros tulajdonsága, magyarán létrejön a másodlagos rezultatív predikáció.

(6) *John painted the fence red.* [+R]

'John festette a kerítést piros'

John pirosra festette a kerítést.

Azért kell az esemény végpontját explicite jelölni, hogy létrejöhessen a másodlagos rezultatív predikáció. Amennyiben ez nem történik meg, az ige által kifejezett esemény nem éri el a végpontját, s a mondathoz nem társulhat másodlagos rezultatív predikáció (a továbbiakban [–R]), vö. (6–7).

(7) *John painted the fence.* [–R]

'John festette a kerítést'

John festette a kerítést.

Az a tény, hogy a másodlagos rezultatív predikáció a cselekvés- vagy állapot-olvasat irányából a teljesítményolvasat irányába ható típusváltást okoz, arra utal, hogy a másodlagos rezultatív predikáció létrejöttében a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum központi szerepet tölt be. Tudniillik, a teljesítmény mindig folyamatot is magába foglal, a folyamat pedig mindig a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentumra irányul: a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum az egyedüli argumentum, amelyre hatással lehet az ige által kifejezett cselekvés, illetve ez az egyedüli argumentum, amelyre az ige által kifejezett cselekvés irányulhat.

A feltételezés, mely szerint a kiinduló direkt belső argumentum jelenléte a szintaktikai szerkezetben nélkülözhetetlen a másodlagos rezultatív predikáció megvalósulásához, mindenképpen összhangban van a LEVIN–RAPPAPORT HOVAV-féle ún. valódi tárgy megkötéssel, amely szerint kizárólag az ige direkt belső argumentuma lehet rezultatív kifejezés (LEVIN–RAPPAPORT HOVAV 1995). Ez a megkötés azonban túlságosan erős, hiszen egyrészt rezultatív szerkezetek bennható igékből is képezhetők, azaz olyan igékből, amelyek kiinduló szerkezetében nincs direkt belső argumentum (5), másrészt a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum jelenléte nem elegendő a rezultatív szerkezet létrejöttéhez, következésképp a másodlagos rezultatív predikáció létrejöttéhez sem, l. (7).

A fent leírtakból arra következtethetünk, hogy két, egymástól igencsak eltérő másodlagos rezultatív szerkezet típus létezik. Az egyik típust ROTHSTEIN (2004) nyomán nevezzük tárgyra irányuló rezultatív szerkezetnek. Ez a típus a valódi másodlagos rezultatív predikáció kifejezője, mert a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentumra irányul. Más szóval, a tárgyra irányuló rezultatív szerkezet az ige kiinduló szerkezeti direkt belső argumentumának eredményállapotát fejezi ki.

Ezen a ponton hadd tegyek egy kitérőt azért, hogy megvilágíthassam, miért ragaszkodom a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum megnevezéshez. A direkt belső argumentum kiinduló szerkezeti tulajdonságának hangsúlyozása azért fontos, mert tárgyra irányuló rezultatív szerkezet nemcsak tárgyias (3, 8), hanem mediális (4, 9), tehát egy fajta tárgyatlan igéből is létrehozható. Az a tény, hogy a mediális igéből létrehozott rezultatív szerkezet nem tartalmaz ún. alkalmi tárgyat, igazolja feltételezésemet, mely szerint a szóban forgó argumentum esetében a kiinduló szerkezeti pozíció számít, nem pedig a felszíni; vö. (3–4) és (5, 10). (Az általam alkalmi tárgynak nevezett accusativusi esetragot magán hordozó elemmel, amelynek szerepe lehetővé tenni azt, hogy egy entitás egyidejűleg töltse be az agensi és patienszi szerepet, a 3. B) alfejezetben foglalkozom.)

Visszatérve a gondolatmenethez, a tárgyra irányuló rezultatív szerkezet kizárólag olyan igékből hozható létre, amelyek kiinduló szerkezetében van direkt belső argumentum. A felszínen a tárgyias ige kiinduló szerkezeti direkt belső argumentuma tárgyként, a mediális ige kiinduló szerkezeti direkt belső argumentuma viszont, BURZIO (1986) általánosításával összhangban, alanyként jelenik meg:

- (8) *Mary smashed the vase_i into peaces_i.*
 'Mary összetörte a vázát -ra darabok'
Mary darabokra törte a vázát.
- (9) *The window_i swung open_i.*
 'az ablak csapódott nyitott'
 ~ 'az ablak nyitottra csapódott'
Az ablak kicsapódott.

A másodlagos rezultatív szerkezet másik típusa az alanyra irányuló rezultatív szerkezet (ROTHSTEIN 2004.). Ez a típus indirekt rezultatív szerkezet, mivel az általa kifejezett állítás nem a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentumra irányul, hanem a kiinduló szerkezeti külső argumentumra, azaz az agensre (5, 10).

- (10) *The girls_i talked themselves hoarse_i.*
 'a lányok beszélt magukat rekedt'
A lányok rekedtre beszéltek magukat.

Az alanyra irányuló rezultatív szerkezet bennható igéből képződik. Ennek a rezultatív szerkezetitípusnak argumentumszámnövelő tulajdonsága van. Tudniillik, a bennható igék egyargumentumú igék, ami azt jelenti, hogy kiinduló szerkezetük csak külső argumentumot tartalmaz. Agensi argumentum állapotváltozáson nem mehet keresztül, így az ige által kifejezett esemény nem irányulhat felé – azt, hogy ezekből az igéből mégis létrehozható rezultatív szerkezet, az ige kiinduló szerkezetének bővíthetősége teszi lehetővé. A bennható ige kiinduló szerkezetébe ilyenkor egy alkalmi tárgy kerül: például az *itself* 'magát' (5) vagy a *themselves* 'magukat' (10).

B) A magyar másodlagos rezultatív predikációról. – A magyar nyelv megkülönbözteti a tárgyatlan igék bennható és mediális osztályait, aminek jelentős és széleskörű szintaktikai és morfoszintaktikai következményei vannak (BENE 2011). A bennható–mediális megkülönböztetés jelentős szerephez jut a magyar rezultatív szerkezetek létrejöttében is, bár erről a tényről ezidáig senki sem számolt be.

Mínhogy igazoltnak tekintjük, hogy a magyar nyelvben létezik két olyan igeosztály, amelynek kiinduló szerkezetében van direkt belső argumentum, és egy olyan, amelynek kiinduló szerkezetében nincs direkt belső argumentum, kézenfekvőnek látszik azt is feltételeznünk, hogy a magyar nyelv is megkülönbözteti a tárgyra irányuló rezultatív szerkezetet (11–12) és az alanyra irányuló rezultatív szerkezetet (13).

- (11) *Mari k i vasalta az inget.* [+R]
- (12) *A virág k i nyílt.* [+R]
- (13) a) *Mari k i kiabálta magát.* [+R]
 b) *Mari k i sírta a szemét.* [+R]

Az alanyra irányuló rezultatív szerkezet jelenléte a magyar nyelvben megkérdőjelezi É. KISS (2006) azon megállapítását, hogy az igekötő másodlagos predikátum, amelynek logikai alanya a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum, hiszen a rezultatív szerkezet ezen típusa (i) bennható igéből alakul ki, tehát olyan igéből, melynek nincs kiinduló szerkezeti direkt belső argumentuma, ugyanakkor (ii) a kérdéses rezultatív szerkezetben van igekötő (13).

Mindazonáltal, a (13) példák tanúsága szerint az alanyra irányuló rezultatív szerkezetekben megjelenik egy accusativusi esetű NP, ami első látásra alátámasztja É. KISS megállapítását. De csak első látásra, mert ezek az accusativusi esetű NP-k nem valódi, pusztán alkalmi tárgyak. A (13a) alatti mondat *magát* visszaható névmása nem a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum felszíni megnyilvánulása, hanem a felszínen alanyként megjelenő kiinduló szerkezeti külső argumentum, azaz az agens „tükkörképe”. Azért kerül a szintaktikai szerkezetbe, hogy a rajta látható accusativusi esetrag segítségével jelezze, az alany nem csupán okozója az eredményállapotnak, hanem elszenvetője is, tehát egyúttal *patience* is a saját maga által végzett cselekvésnek. Hasonlóképpen a (13b) mondatban a *szemét* sem a *sír* bennható ige kiinduló szerkezetében generálódó direkt belső argumentum: azért épül be a szintaktikai szerkezetbe, hogy kijelölje az alany azon részét, amely érintett az alany által végzett cselekvés által, s ennél fogva tárgyként funkcionál.

Ide kívánczik annak magyarázata is, hogy miért tartom az alkalmi tárgy megnevezést alkalmasabbnak az áltárgy (SIMPSON 1983) megnevezésnél. A vizsgált összetevők, tehát a (13a) alatti *magát* és a (13b) alatti *szemét* szerepe tulajdonképpen megegyezik a valódi tárgy szerepével (ezért nem tartom helyesnek áltárgynak nevezni), hiszen kijelölik azt a valakit vagy valamit, akire vagy amire az alany által végzett cselekvés irányul. A bennható igékből képzett, tehát az alanyra irányuló rezultatív szerkezetekben megjelenő sajátos tárgyat azonban meg kell különböztetni az „igazítól”, minthogy nem a bennható ige kiinduló szerkezetében generálódik. Tulajdonképpen kényszerből, amolyan ad hoc megoldásként kerül az alanyra irányuló rezultatív szerkezetbe: (i) kifejezi, hogy az alany által végzett cselekvés önmagára vagy önmaga egy részére irányul; (ii) lehetővé teszi az „egy NP, egy eset” szabály betartását, hiszen az alany eleve nominativusi esetű, ezért annak ellenére sem kaphat accusativusi esetet, hogy a vizsgált esetekben a tárgy szerepét is betölti.

Tovább: amint azt a (7) példa esetében láttuk, az angolban a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum jelenléte a szintaktikai szerkezetben nem elegendő a másodlagos predikáció létrejöttéhez, azaz ennek az összetevőnek a jelenléte nem fogja szükségszerűen előhívni a másodlagos rezultatív predikációt. Ugyanez érvényes a magyarra is:

- (14) a) *Mari vasalta az inget.* [–R]
 b) *Mari k i vasalta az inget.* [+R]

- (15) a) *A kalács sült.* [–R]
 b) *A kalács m e g sült.* [+R]

Felmerül tehát az első kérdés: ha nem a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum a rezultatív szerkezetek szükséges és elégséges összetevője, akkor micsonda? Álláspontom szerint a delimitáló elem. A delimitáló elemek a rezultatív szerkezetek kulcsfontosságú összetevői, ugyanis az a szerepük, hogy explicite jelöljék az ige által kifejezett esemény végpontját vagy eredményállapotát. Az esemény explicit delimitálása (határolása) nélkülözhetetlen a másodlagos rezultatív predikáció létrejöttéhez, mivel a másodlagos rezultatív predikáció az ige által kifejezett esemény befejeztéből eredő új végpontot vagy új eredményállapotot jelöli meg.

Tanulmányom egy további célja annak kiderítése, hogy a magyar másodlagos rezultatív szerkezetben, illetve a másodlagos rezultatív predikációban melyik összetevő tölti be a delimitáló szerepét, az igekötő (14b, 15b) vagy a sublativusi esetű rezultatív kifejezés (1b, 2b).

4. Elemzés. – A) Az igekötő másodlagos predikátum vagy delimitáló elem? – Tanulmányom fő célja annak bizonyítása, hogy az állítás, mely szerint az igekötő olyan másodlagos predikátum, amelynek logikai alanya a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum (É. KISS 2006), módosításra szorul.

Azért, hogy bizonyíthassam, É. KISS ezen megállapítása az igekötőről túl erős, megvizsgálom, hogy a releváns szerkezetek megfelelnek-e a GOUESSE–KIEFER (2010)-féle másodlagos predikátum definíciónak, mely szerint egy P mondat akkor és csakis akkor tartalmaz másodlagos predikátumot, ha megfogalmazható róla két predikáció (P1, P2), melyek közül a második (P2) olyan állítás, amely független az első (P1) predikációban megfogalmazott állítástól. Amennyiben ezt a definíciót igekötős példamondatokra alkalmazzuk, azonnal világossá válik, hogy É. KISS elmélete téves. (A jelenség részletesebb elemzéseit l. BENE 2009, 2010.)

Figyeljük meg tehát a (16) és a (18) példamondatokat! Mindkettő igekötős igét tartalmaz, ebből következően az általuk kifejezett eseményeknek két-két aleseményből kellene állniuk. Ezek közül az alesemények közül a P1 fogalmazná meg az ige által kifejezett esemény, a P2 pedig a másodlagos rezultatív predikációt. Azonban sem a (16), sem a (18) mondat esetében nem lehetséges megfogalmazni a két predikációt, pontosabban nem lehetséges meghatározni a másodlagos rezultatív predikációt (P2) annak ellenére sem, hogy mindkét mondatban van kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum is és igekötő is. Hadd emlékeztessenek: É. KISS elmélete szerint e két összetevő jelenléte a szerkezetben előhívja a másodlagos rezultatív predikációt.

(16) *Péter megnézte az előadást.*

(17) a) P1: *Péter megnézte az előadást.*
b) P2: *////*

(18) *János eldobta a labdát.*

- (19) a) P1: *János eldobta a labdát.*
 b) P2: *///*

Hozzá kell tennem azonban, hogy az anyanyelvi beszélők számára a (20) alatti, igekötőt is és kiinduló szerkezeti direkt belső argumentumot is tartalmazó mondat által kifejezett esemény is tulajdonképpen két aleseményből áll. Számukra az ige által kifejezett esemény (21a) implikálja az esemény eredményét (21b), azaz a kerítés eredményállapotát. Azonban ez az eredményállapot nem azért áll elő, mert a *befestette a kerítést* predikátumban van igekötő, hanem azért, mert a *fest* tárgyias ige célra irányuló esemény, azaz állapotváltozás kifejezője (szemben például a *néz, dob, érint, lát, hall, csóvál, kapar* tárgyias igékkel); magának az igekötőnek a szerepe csupán annyi, hogy expliciten jelölje az esemény végét.

Kétségtelen tehát, hogy az idézett igekötős szerkezetek (16, 18), mivel nem felelnek meg a másodlagos predikáció definíciójának (GOUESSE–KIEFER 2010), igen-csak megkérdőjelezzik annak a feltételezésnek a helyességét, mely szerint az igekötő másodlagos rezultatív predikátum.

- (20) *Péter befestette a kerítést.*

- (21) a) P1: *Péter befestette a kerítést.*
 b) P2: *??A kerítés festett.*

Újabb kérdés: ha az igekötő nem másodlagos rezultatív predikátum, akkor mi csoda? E kérdés megválaszolása érdekében vizsgáljuk meg az alábbi példákat és hasonlítsuk össze jelentéseiket. Az igekötő nélküli igék folyamatos esemény kifejezői: a (22a) alatti példa azt fejezi ki, hogy a cselekvés (szeletelés) a múltban történt, (23a) pedig azt, hogy a főzés folyamata a múltban zajlott. Velük szemben az igekötős igéket tartalmazó mondatok olyan cselekvést, illetve folyamatot írnak le, amelyek már befejeződtek: a (22b) példa azt fejezi ki, hogy a szeletelés eseménye bevégződött, a (23b) példa pedig a főzés folyamatának végét jelöli.

A két mondatpár közötti jelentésbeli különbségek forrása az igekötő, pontosabban annak megléte vagy hiánya. Ennek alapján azt állítom, hogy az igekötő egyedüli szerepe, hogy jelezze az ige által kifejezett esemény végpontját; e miatt a tulajdonsága miatt delimitáló elemnek tekintem.

- (22) a) *Mari szeletelte a tortát.*
 b) *Mari felszeletelte a tortát. (= 1a)*

- (23) a) *A hús főtt.*
 b) *A hús megfőtt. (2a)*

B) A rezultatív kifejezés a magyarban másodlagos predikátum és delimitáló elem? – A rezultatív kifejezésről, azaz a sublatívusi esetű főneves kifejezésről, esetleg melléknévről azt állítom, hogy valóban másodlagos predikátum. Ezt bizonyítandó megvizsgálom, hogy a (24, 26) és (28)

példák megfelelnek-e a másodlagos predikáció definíciójának, azaz lehetséges-e az általuk kifejezett predikációk felbontása.

(24) *Péter zöldre festette a kerítést.*

(25) a) P1: *Péter festette a kerítést.*

b) P2: *A kerítés zöld.*

(26) *Ágnes szárazra törölte az asztalt.*

(27) a) P1: *Ágnes törölte az asztalt.*

b) P2: *Az asztal száraz.*

(28) *Mari pirosra sírta a szemét.*

(29) a) P1: *Mari sírt.*

b) P2: *Mari szeme piros.*

A (24) mondat két aleseményből álló eseményt fejez ki, így esetében megfogalmazható a két predikáció: az első aleseményt az ige fejezi ki, és a P1 predikáció felel meg neki (25b), a másodikat a sublativusi esetben álló AP (*zöldre*) – a hozzá tartozó predikáció a P2 alatt van megfogalmazva (25b). A P2 predikáció a kerítés új, az ige által kifejezett eseményből (P1) eredő állapotát írja le. A (26) és a (28) alatti példamondatok hasonló módon bonthatók fel, ami alapján megállapíthatjuk, hogy a (24, 26, 28) mondatok a másodlagos predikáció esetei, pontosabban a másodlagos rezultatív predikációé.

Végül már csak az utolsó kérdést kell megválaszolnunk: lehetséges-e az, hogy a sublativusi esetű rezultatív kifejezés nem csupán másodlagos predikátum, hanem egyúttal delimitáló elem is. A sublativusi esetű rezultatív kifejezéseket tartalmazó mondatokat megvizsgálva (1b, 2b, 24, 26, 28) azt látjuk, hogy a rezultatív kifejezés minden esetben azt az új állapotot (más szóval eredményállapotot) fejezi ki, amelybe a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum (1b, 2b, 24, 26), illetve az alkalmi tárgy (13, 28) kerül. Ez arra utal, hogy a magyarban a rezultatív kifejezés természeténél fogva delimitáló elem, minthogy ez esemény következményének megnevezése által delimitál (határol). Ha tudjuk azt, hogy a következmény csak abban az esetben állhat elő, ha az ige által kifejezett esemény befejeződik, véget ér, akkor kijelenthetjük, hogy e miatt a sajátosság miatt a rezultatív kifejezés inherens delimitáló elem.

Összefoglalva, ebben az alfejezetben megmutattam, hogy az igekötő és a sublativusi esetű rezultatív kifejezés között olyan jelentős különbségek fedezhetőek fel, amelyek cáfolják É. KISS (2006) azon állítását is, mely szerint a sublativusi esetű rezultatív kifejezés az igekötő kifejezés szintű párja.

5. Ö s s z e f o g l a l á s . – Cikkemben amellet érveltem, hogy É. KISS KATALIN 2006-ban megjelent tanulmányában megfogalmazott, az igekötőre vonatkozó megállapításai közül több módosításra szorul.

Fő célom annak ellenőrzése volt, vajon az igekötő tényleg elemezhető-e másodlagos predikátumként; egy másik célom a sublativusi rezultatív kifejezés státusának vizsgálta volt annak érdekében, hogy megállapíthassam, helyes-e rezultatív kifejezést az igekötő kifejezés szintű párjának tekinteni.

Az elemzés kimutatta, hogy az igekötőt nem tekinthetjük másodlagos predikátumnak, hiszen attól, hogy egy szerkezetben igekötős ige jelenik meg, a szerkezet még nem fog szükségszerűen megfelelni a másodlagos predikáció definíciójának. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy az igekötő szerepe az ige által kifejezett esemény végpontjának a megjelölése, ami miatt indokolt delimitáló elemnek tekinteni.

A rezultatív kifejezés elemzése ugyanakkor arra mutatott rá, hogy ez az összetevő egyidejűleg viselkedik másodlagos predikátumként és delimitáló elemként: sublativusi esetű főneves kifejezést, esetleg melléknevet tartalmazó szerkezetek esetében mindig meghatározható a két predikáció. Közülük a P1 mindig az ige által kifejezett eseményt, a P2 pedig a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum, esetleg az alkalmi tárgy új állapotát definiálja. Ez azt jelenti, hogy a magyar sublativusi esetű rezultatív kifejezés másodlagos predikátum.

Ezenfelül az elemzés azt is kimutatta, hogy a rezultatív kifejezés egyúttal inherens delimitáló elem is, mert mindig azt az újonnan előállt állapotot írja le, amelybe a kiinduló szerkezeti direkt belső argumentum, esetleg az alkalmi tárgy kerül az ige által kifejezett esemény befejeztével.

Kulcsszók: igekötő, rezultatív kifejezés, másodlagos predikátum, delimitáló elem.

A hivatkozott irodalom

- BENE ANNAMÁRIA 2009. What is really the function of the verbal particle in Hungarian. *Suvremena lingvistika* 35: 207–20.
- BENE ANNAMÁRIA 2010. Another look at the syntax of Hungarian verbal particles. *Jezikoslovlje* 11: 131–53.
- BENE ANNAMÁRIA 2011. Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 160. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BURZIO, LUIGI 1986. *Italian syntax: A government-binding approach*. Kluwer, Dordrecht.
- GOUESSE, MARIE-JOSEPHE – KIEFER, FERENC 2010. La predication secondaire en français et en hongrois. *Cahiers d'études hongroises* 2009. L'Harmattan, Paris, 55–65.
- É. KISS KATALIN 2006. The function and the syntax of the verbal particle. In: É. KISS szerk., *Event structure and the Left Periphery*. Springer, Dordrecht, 17–56.
- LEVIN, BETH – RAPPAPORT HOVAV, MALKA 1995. *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface*. MIT Press, Cambridge, MA.
- SIMPSON, JANE 1983. Resultatives. In: LORI LEVIN – MALKA RAPPAPORT – ANNIE ZAENEN eds., *Papers in lexical-functional grammar*. Indiana University Linguistics Club, Bloomington, 143–57.
- ROTHSTEIN, SUSAN 2004. *Structuring events*. Blackwell, London.

On the role of preverbs in Hungarian

This paper comments on a recent analysis of Hungarian preverbs (É. KISS 2006); in particular, it argues against the claim that these morphemes constitute secondary predicates. Comparing preverbs with noun phrases/adjectives in the sublative case, we show that the claim has to be reconsidered. The results of this investigation suggest that preverbs are items playing a delimitative role, rather than secondary predicates. Furthermore, it becomes obvious that resultative expressions cannot be seen as phrase-level correspondents of preverbs.

Keywords: preverb, resultative expression, secondary predicate, delimitative item.

BENE ANNAMÁRIA

Az *erdő* konceptualizációja a magyar népdalokban

1. Népdalaink fogalmi rendszerének megismerése nem csupán a népdalok, hanem az egész folklórirodalmat átfogó szövegvilág feltárását teszi lehetővé. E szövegvilág azért jelentős, mert implicit elméletet¹ fogalmaz meg a minket körülvevő fizikai, társas, kulturális környezetről, tehát a kultúránkat sajátosan jellemző valóságkép megismerését teszi lehetővé. Ebben a kiterjedt munkában ma már több tudományág – a néprajz, a folklorisztika, a szövegtan, a stilisztika, a szövegtipológia, illetve a kognitív nyelvészet – különböző szempontú vizsgálatai vesznek részt, mind hozzájárulva a teljesebb megismeréshez. A kognitív nyelvészet funkcionális-szemantikai kutatásai keretében olyan átfogó, komplex vizsgálatokat végezhetünk, melyek során a nyelvi ábrázolás-megismerés kognitív folyamataira helyezük a hangsúlyt. A nyelvi elemek (dolgok, fogalmak, tér-idő viszonyok) összefüggésrendszere a minket körülvevő világra irányuló konceptualizációs mechanizmusokra világítanak rá (vö. LANGACKER 1987). Ebben a folyamatban egy-egy fogalom funkcionális-szemantikai feltérképezése, részletes elemző vizsgálata alapvető fontosságú (a természeti kezdőképek kognitív szempontú megközelítéséről l. BARANYINÉ KÓCZY 2008, 2010). A jelen tanulmány célja az erdő konceptualizációs lehetőségeinek, megvalósulási formáinak ismertetése a vizsgált szövegek alapján. A korpuszalapú elemzés határozott célja nem egy előzetesen feltett elmélet igazolása a szövegeken, hanem éppen a nyelvi adatokból következtetni a mögöttük rejlő konceptualizációs folyamatokra. Ebből kifolyólag a formai és a kontextusban értelmezett szemantikai jellemzők egyidejű érvényesítése határozott módszertani elve a dolgozatnak.

Egy kifejezés fogalmi képe a vele kapcsolatos összes asszociációt tartalmazó tartomány, amely az adott jelenséggel kapcsolatos gondolatok, meggyőződések, elképzelések, minősítések és az ezeket kifejező konkrét megnyilatkozások, grammatikai struktúrák összességét magába foglalja (BAŃCZEROWSKI 2008a: 63). Néhány fogalom magyar nyelvi képének leírására már készültek tanulmányok, például az

¹ SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996: 39) a nyelvi kategorizáció összefüggésében használja ezt a fogalmat: a nyelvi adatok tulajdonképpen a világról való elképzeléseinket tükrözik.

anya, apa/atyá, fej, kéz, föld, haza fogalmak esetében (BANCZEROWSKI 2008b). „A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le, amelyek elemi formájukban tapasztalati alapúak, azaz a világról való tudás és a jelentés között kapcsolat van, a jelentés alapja a konceptualizáció.” (TOLCSVAI NAGY 2004: 37.) A nyelvi realizáció konstruktív folyamat eredménye, hiszen „a konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (TOLCSVAI NAGY 2010: 35; vö. LANGACKER 2008: 55). A konceptualizáció egy bizonyos nézőpontból, azaz mentális alapállásból megy végbe, melyben a nézőpontnak elrendező szerepe van. A nyelvi megnyilvánulások összessége így konceptualizációs folyamatok sokaságát és nézőpontok sokféleségét jelenti. Ehhez kapcsolódóan céлом nem csak a tendenciózus jelenségek kiemelése, hanem lehetőleg a teljes kép ismertetése.

A vizsgált szövegkorpusz (ORTUTAY–KATONA 1975) kifejezetten szövegkutatás céljára készült antológia, melynek erénye, hogy „egyben a történelmi, földrajzi, etnikai kapcsolatok teljességét adja” (ORTUTAY 1975: 7). A 47 műfaji-tematikus csoport mintegy 2438 dalt tartalmaz. Ezek között egyes dalcsoportok (pl. bölcsődalok, verses szerelmi levelek) vizsgálatom körén kívül esnek. A népdalok sajátossága, hogy a műfaji csoportok nem jelentenek merev határokat: „a lírai népdalok tartalmi szempontból csak úgy rendezhetők, ha mindegyre egymáshoz viszonyítjuk őket, hiszen ezek a szövegek annyi formulás, formai kapcsolatot mutatnak egymással, annyira *nyitottak* a többi népdal felé, hogy egy-egy népdal szinte mindig csak egy sor tagjaként, egy-egy *szövegbokor* részeként fogató fel.” (uo.). A dalszövegek közötti hálózatszerű szerves kapcsolat mellett említésre méltó a népi epikához (meséhez, balladához) fűződő, egyes formulák kölcsönzésében megvalósuló viszony is (ORTUTAY 1975: 45–6).

2. Az ember és az erdő. – Az *erdő* szó jelentéséről, etimológiájáról, kulturális meghatározottságáról való ismereteink a következőkben foglalhatók össze röviden. A szó etimológiája szerint az *ered* alapszó melléknévi igenévképzős származéka eleinte a vágás után sarjadó fiatal erdő megjelölésére szolgált (*ered* 'sarjad'). Később, párhuzamosan az általánosabb jelentésű ugor kori *vad* 'erdő' szó elavulásával, jelentése kibővült egyéb facsoportok jelölésére is (TESz.). A *vad* szót őrzik a mai *vadon*, *vadonerdő*, *vadak* szavaink (MNLex. 714). A Magyar Néprajzi Lexikon meghatározása szerint „általában az egy kh-nyi területet meghaladó facsoportot nevezik erdőnek, de az Alföldön már a néhány száz fából álló ligetet is erdőnek mondják. Az erdő volt az a természetes növénytakaró, amely a magyarság elődeit történetünk legkorábbi szakaszaiban körülvette.” Erre utal számos, az erdőhöz kapcsolódó alapszókinszbeli szavunk is: *gyökér*, *tő*, *kéreg*, *ág*, *vessző*, *fürt*, *fa*, *fagyal*, *héj*, *rügy*, *levél*, *fű*, *tapló*, *hárs*, *szil*, *nyár*, *fúr*, *ró*, *szúr*, *vés* stb. (MNLex. i. h.). Az emberiség és az erdő viszonya ez utóbbi szerepének változásával jellemezhető a történelem folyamán (CSÖRE 1980). A mindennapi szükségletek (élelem, ruházkodás, gyógyászat) és a védelmi-stratégiai szerep mellett kezdetben vallási-kulturális funkciója is volt: „A régi népek fantáziája benépesítette az erdőt, tiszteltek egyes fákat és fafajokat, gyógyerőt és egyéb misztikus hatalmat tulajdonítottak nekik. Templomot láttak egyes erdőkben s ligetekben” (CSÖRE 1980: 23). A magyarság hiedelemvilágában ugyan nem játszhatott akkora szerepet, mint más népekében,

mivel nem volt erdőlakó nép. Ezt az érdeklődést az erdő racionális használatának gondolata váltotta fel fokozatosan. A honfoglalástól a középkor végéig jellemző volt az, hogy elsősorban vadászat, másodsorban állattartás, s csak végül fahasználat céljából használták az erdőt. A települések terjeszkedése és a kisebb mértékű földművelés következtében nem beszélhetünk jelentősebb erdőirtásról egészen a középkor végéig. Ennek ellenére az erdők funkciójában, állapotában eltérések mutatkoznak. Az ún. primitív használat jellemzi a településekhez közel eső erdős területeket, amelyek jelentősen lepusztultak-ritkultak a legeltetés folyamán. Ezek a domesztikálódott erdők egészen más képet mutatnak, mint azok az őserdők, amelyek még évszázadokig felderítetlenek maradnak az ország keleti és északkeleti hegységeiben. Említésre méltó az erdők különleges jogi státusza is: ezek mentesülnek legtovább a tulajdon alól, sokáig korlátlan használat jellemezte őket a közösség számára. Az erdőhöz fűződő konceptualizáció tehát nem jellemezhető egységesen.

Az *erdő* jelentésszerkezetének vizsgálata kapcsán az egyik felmerülő kérdés az, hogy mely fogalmak (nyelvi szempontból: szavak és szókapcsolatok) tartoznak bele az erdő fogalmi hatókörébe, s ezek a centrum-periféria elv szerint hogyan rendezhetők. Elsőként az *erdő* fogalmát el kell határolni a *fa* fogalmától: bár van több hasonló profiljuk, a védelem, a hajlék, a temetkezési hely szerepei², akár az idő jelölése (JANKOVICS 1991: 13), mégis egészen más kontextusban, más szemantikai szereppel fordulnak elő. Az erdő fogalmának vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyelvjárási lexikonbeli eltéréseket sem. Itt a jelentésföldrajzi vizsgálatok eredményei fontos támpontul szolgálhatnak. A szójelentések rendszerszerű kapcsolatai, a jelentésrelációk nemcsak nyelv-, hanem nyelvjárás-specifikusak is. BÁBA BARBARA a jelenkori szókinccs alapján vizsgálta egész Magyarország területén a 'valamiféle erdő' szemantikai jelentés különböző megvalósulási formáit, ezek specifikus jelentésmezőit, illetve a különbségeket megalapozó szemantikai jegyeket. Az összesen 161 fogalmi realizáció rendszerezése, térképre vetítése azt mutatta, hogy e fogalmak jelentős többsége speciális, szűkített szemantikájú, s az *erdő* alapfogalmat leggyakrabban a köznyelvi lexéma fejezi ki (csak szórványosan adatolható a hasonló jelentésű *pagony*, *kerek*, *berek* változat). Az egyelemű *erdő* szó elterjedésének oka az, hogy „a mezőösszefüggésen belül a hierarchia magasabb fokain álló, a mindennapi életünkben alapvetően szerepet játszó fogalmak általában tagolatlanok” (BÁBA 2009: 78), és a beszélőközösség a kevésbé fontos fogalmak megjelölésére alkalmaz szó szerkezetet (HEGEDŰS 2001: 380).

Ez a megfigyelés alátámasztja a népdalszövegekben megjelenő fogalmi rendszer jellemzőit, melyről általánosságban a következő megfigyeléseket tehetjük: 1. Az *erdő* és hasonló jelentéshálózatú szavak viszonyában az előbbi előfordulási aránya jelentős többséggel bír. Csupán elszórtan jelentkeznek tájnyelvi megfelelők (*berek*, *sűrű*), vagy pedig speciális jelentést hordozó formák; ezek növényzet alapján (*nyírfás*, *fűzes*, *csere* 'cserjés', *cseroldal*) vagy formai jegyek alapján (*liget*, *sok a fa*) minősítenek. 2. Viszonylag ritkán adatolható a szóösszetétel esete (*erdőszél*,

² [A fa] „mindenekelőtt védelmet jelentett ősünk számára. Lombkoronája megóvta a Nap hevétől, az esőtől (ez akkor is igaz, ha tudjuk, nem tanácsos magányos fa alá állni villámlásos éghőborúban). Ágai, odva rejteklül, sőt otthonul, temetkezési helyül szolgáltak.” (JANKOVICS 1991: 10.)

erdőhát, citromfaerdő, cédrusfaerdő). 3. Leggyakoribbak a szintagmatikus szerkezetek: a birtokos szerkezetek, az *erdő-mező* mellérendelő szó szerkezet, valamint a feltűnő többséget alkotó jelzős (vagyis minősítő) szerkezetek. A jelzők száma, mint látni fogjuk, korlátozott: „A magyar népköltészet csak néhány állandó, a tárgyat, jelenséget valóban jellemző jelzőt használt” (ORTUTAY 1975: 62). 4. Néhány esetben az *erdő* önálló elem.

Az erdő-fogalom összesen 96 szövegben³ jelenik meg. Az alábbi összesítés azt mutatja meg, hogy ez mely tematikai csoportokat érinti, ezeken belül az összes dalból hányban fordul elő, s ez milyen arányú realizációt jelent:

1. táblázat

Az erdő-fogalom előfordulása a népdalok egyes tematikai csoportjaiban

Tematikai csoport	Arány	Tematikai csoport	Arány
bujdosóénekek 51/16	31,4 %	táncdalok 90/4	4,5 %
betyárdalok 67/18	27 %	rabénekek 44/2	4,5 %
keservesek 52/7	13,5 %	történeti és vitézi énekek 27/1	3,7 %
vándordalok 13/1	7,7 %	aratódalok 29/1	3,5 %
szerelmi dalok 445/29	6,5 %	bányászdalok 24/1	4 %
katonadalok 166/10	6 %	summásdalok 51/1	2 %
pásztdalok 60/3	5 %	lakodalmi énekek 45/1	2 %
párosítók 20/1	5 %	csúfólók, tréfás és gúnydalok 228/1	0,4 %

Látható, hogy kifejezetten gyakori fogalmi entitásnak mondható a bujdosóénekekben és a betyárdalokban, de viszonylag sűrűn előfordul a keservesekben, szerelmi dalokban és katonadalokban is. Ez utóbbiak közül a szerelmi dalok csoportjára hívnám fel a figyelmet, hiszen egy nagyobb számon belüli arány hangsúlyozottan reprezentatív statisztikai szempontból.

Az *erdő* konceptuális-szemantikai szerkezetének rekonstruálásához a fogalom kontextus függvényében megjelenő aktuális profilját⁴ elemeztem. „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl vagy amire vonatkozik, és mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusza” (TOLCSVAI NAGY 2010: 32). LANGACKER szerint az egyes fogalmak profiljai mintegy helyi fókuszként működnek, vagyis a figyelem lokális irányítói (LANGACKER 1987: 188). A profilálódásnak tehát kiemelt szerep jut a kontextus és a szövegértelem dinamikus kibontakozásában. A profil egy konkrét fogalmi tartományon belül érvényesül. Az adott fogalmi entitáshoz kapcsolódó fogalmi tartományok is eltérőek lehetnek a kontextusnak megfelelően. A lehetséges tartományok összessége alkotja egy fogalmi entitás mátrixát, vagyis szemantikai szerkezetét: „Egy komplex mátrixon belül a tartományok különböznek a centralitás mértékében, mely valószínűsíti azt, hogy adott esetben melyikük aktivizálódik könnyebben.” („The domains in a complex matrix differ in their degree of centrality,

³ Szöveg alatt itt egy teljes népdalt, nem pedig egy szakaszt vagy tematikailag összefüggő szakaszokat értek; valamint azt sem jelöltem meg, ha a vizsgált motívum többször fordul elő.

⁴ A magyar szakirodalomban hasonló értelemben fordul elő a *j e l e n t é s f ó k u s z* terminus (vö. KÖVECSÉS 2009), mely elsősorban a fogalom szerkezeti tulajdonságaira helyezi a hangsúlyt.

which translates into the relative likelihood of their activation on any particular occasion when the symbolic unit is employed.”; LANGACKER 1987: 189.)

3. Az elmondottaknak megfelelően elemzési szempontjaim a következők: a fogalom alkalmi attribútumainak kiválasztása, a tematikai csoport megjelölése (egyben a népdal azonosítója), a fogalom alkalmilag hangsúlyozott szemantikai jegyek (profiljának) kiválasztása a kontextuális beágyazottságnak, illetve tartalmi környezetnek függvényében. A bizonyos hasonlósággal, rokonsággal rendelkező profilokat tágabb fogalmi tartományok köré rendeztem és minden tartományt egy-két népdal idézésével szemléltetek.

A vizsgálat eredményeként elkülöníthető, erdővel kapcsolatos asszociációs tartományok a következők: A) LAKHELY/SZÁLLÁS; B) MENEDÉK; C) SZERELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE; D) SZERELMI AKTUS RÉSZTVEVŐJE/HELYSZÍNE; E) HALÁL HELYE/TEMETŐ; F) LEKÜZDHETELLENENTITÁS, AKADÁLY; G) ISMERETLEN; H) TERMÉSZET; I) ELEMKEKBŐL FELÉPÜLŐ EGYSÉG; J) AZ ERDŐ-MEZŐ A VILÁG/ÉLET (térbeli kiterjesztés).

A) A Z E R D Ő L A K H E L Y / S Z Á L L Á S . – Az erdő mint lakhely profiljai az átmeneti szállástól kezdve a szállás, lakhely, szülőhely, tágabb élettér fokozatait jelenítik meg. A betyárdalokban már formulaként (a betyár állandó jelzőjeként) is megjelenik a *zöld erdő betyárja* kifejezés. Az *erdő* közvetlen szintagmatikus környezete a bujdosókban leggyakrabban más, azonos szintű földrajzi képződménnyel társított, mellérendelő jellegű kapcsolatot mutat. Ennek a lakhely/otthon fogalmakhoz fűződő konvencionális jelentéstulajdonítás viszonylatában kiemelt szemantikai értéke van: a lakhely jellemzően egyetlen, rögzített, zárt tér; következésképpen az esetenként ráadásul többesszámú, felsorolásszerű térmegjelölések (*erdők, mezők, ligetek, völgyek, hegyek*) éppen a lakhely hiányát hangsúlyozzák. Ugyanebbe a körbe tartozik a *minden* általános névmással bővített forma: a *minden erdőszele*n itt az árva madár átmeneti szállása (szemben a konkrét megjelöléssel, vö. *Ott látom a kicsi kertes házunkat*; Katonadalok 55). A másik leggyakoribb a *zöld* jelző, mely a betyárdalok jellemzője. E jelző az „élő” természet tapasztalatához kapcsolódóan az életteliséget hangsúlyozza, s ez híven tükrözi a betyárélet idealizált-heroizált ábrázolását – ezek az alkotások ugyanis nem betyároktól származnak, hanem népi eredetűek (ORTUTAY–KATONA 1975b: 679). E dalokhoz kapcsolható egy katonadal is, melyben a *sűrű erdő közepében* lévő kaszárnya a katona lakhelye, egyben börtöne.

*Erdő mellett estvéledtem,
Subám fejem alá tettem.
Összettem két kezemet,
Úgy kértem jó istenemet:*

*Én istenem, adjál szállást!
Már meguntam a járkálást;
A járkálást, a bujdosást,
Az idegen földön lakást.*

*Adjon Isten jó éjtszakát
Küldje hozzám szent angyalát:
Bátorítsa szívünk álmát;
Adjon Isten jó éjtszakát!*

(Bujdosók 42)

<i>Monostori zöld erdőben születtem.</i>	<i>Monostori zöld erdőben van egy fa;</i>
<i>Dajkám se volt, mégis felnevelődtem.</i>	<i>Jaj, de sokat áztam-fáztam alatta!</i>
<i>Úgy nőttek fel, mint erdőben a gomba;</i>	<i>Tetejéből hullott rám a virága.</i>
<i>Volt szeretőm már tízéves koromba.</i>	<i>Betyár voltam már tízéves koromba.</i>

*Én voltam az öreg csárdás szép lánya,
Betyárokkal mulattam a csárdába.
A számukra gyöngybokrétát kötöttem,
De igazán csak egy legényt szerettem.*

(Betyárdalok 10)

B) AZ ERDŐ MENEDÉK. – A lakhely-menedék konceptualizáció között gyakran átfedés van, hiszen a bujdosókban és betyárdalokban megjelenő lakhely kényszerű menedék is egyben. Másfelől, az otthon talán legfontosabb funkciója a védelem. Itt mégis igyekeztem olyan eseteket bemutatni, melyekben – a nagyfokú kontextuális különbségek ellenére – az *erdő* általános védő-elrejtő szemantikai jegye kerül előtérbe. Megfigyelhető, hogy gyakori attribútumok a *nagy, sűrű, vad* és a *sötét* jelzők. Az említett, társadalom perifériájára szorult csoportok mellett a személyes bánat is a társadalmi környezet, civilizációs tér elhagyására, elmenekülésre készítet: az *erdő* a fájdalom szabad átélésének helyszíne is lehet. Az attribútumok alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a menedékként funkcionáló erdő inkább egy áthatolhatatlan, *vad*, őserdő típusú hely.

<i>Ha vadgalamb lehetnék</i>	<i>Rózsa Sándor bujdosik az erdőbe;</i>
<i>Vad erdőben sirnék;</i>	<i>Azt se tudja: le van-e vagy föl benne?</i>
<i>Ha szellő lehetnék,</i>	<i>Nyírfalevél derékalja, párnája;</i>
<i>Messze elrepülnék.</i>	<i>Gyöngyharmat a takaródzó párnája.</i>

<i>De egyik sem vagyok,</i>	(Betyárdalok 62)
<i>Szegény árva vagyok.</i>	
<i>Ha meg nem változik,</i>	
<i>Búmban elhervadok.</i>	

(Keservesek 6)

C) AZ ERDŐ A SZERELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE. – Szerelmi kontextusban az erdő termékeny, szerelmi folyamatokat befogadó, inspiráló környezeti vonatkozása kerül előtérbe. Meghatározó attribútumai a *kerek* és a *zöld* jelző: ez utóbbi a szerelem-tavaszi-termékenység jellemző színe, az erdő természeti-élő jellegét fejezi ki. A kerekesség a „zártág” konceptuális tartalomra utal, mely a kontextusban a térbeli intimitást érzékelteti. Óvatosan kell azonban bánni az olyan elemzésekkel, melyek kizárólagosan a szexualitás témakörén belül értelmezik a népdalok

természeti jeleneteit.⁵ A metaforikus jelenetek értelmezése jóval összetettebb és árnyaltabb műveletnek tűnik, mint bizonyos elemek egymással való megfeleltetése (hiszen maga a dolgozat is ezt támasztja alá). Ezenkívül látható, hogy az erdő számos más műfajú dalban is megjelenik, nem csak szerelmi kontextusban, ezért fogalmi hálója jóval kiterjedtebb annál.

A szerelmi találkozás kontextusában gyakori A MADÁR SZERELMES metafora, ahol az erdő a szabad élet helyszínévé, olykor a szabadságában korlátozott madár életterét-lakhelyét jelölő kalicka ellentétpárjaként jelenik meg.

*Gyere be, gyere be, gyönyörű kis madár!
Csináltattam neked aranyból kalickát,
Aranyból kalickát, ezüstből ajtaját,
Ezüstből ajtaját, gyémántbul válluját.*

*Nem szoktam, nem szoktam kalickában lakni,
Csak szoktam, csak szoktam zöld erdőben lakni,
Zöld erdőben lakni, zöld ágakra szállni,
Fenyőmagot enni, gyöngyharmatot inni.*

(Szerelmi dalok 6)

A madár pozitív élettere, az erdő ezekben a szövegekben a másik fél életterétől világosan elkülönül, de azért számára könnyen megközelíthető. A nehézségeket tehát nem maga az erdő, hanem a madár térbeli mozgása szemlélteti metaforikusan. A másik elterjedt motívum a gyümölcs- vagy virágszedés, mely jellemzően a lányhoz kapcsolódó tevékenység.

*Erdőben, erdőben, szép kerek erdőben
Rózsát szed a babám rózsafa tövében.
Szedjed, babám, szedjed, hogy el ne hervadjon,
Hogy a mű szerelmünk félbe ne szakadjon!*

(Szerelmi dalok 42)

Az erdő kontextusához lazábban kapcsolható az a szöveg, melyben a nyárfás mitikus helyként, az ott található lány oltárként jelenik meg. Hasonló ábrázolás megtalálható a szerelmi dalokban a fűzfa alatt álló leány jelenetében (Szerelmi dalok 71). Mindkét jelenetben a facsoport/fa távoli, irracionális helyszín, mely az erdővel kapcsolatos régi pogány hiedelmekkel is összefüggésbe hozható, de nagy valószínűséggel világi kölcsönzés.

⁵ BERNÁTH szerint szerelmi népdalainkban az erdő a nő, a madár a férfi jelképe, s minden tevékenységnek – favágás, gyümölcszedés, disznó túrása – szexuális vonatkozása van (vö. BERNÁTH 1986, 1987).

*Túl a Dunán egy nyárfásba
Találtam egy szép leányra.
Hol a rubin, hol a gyémánt;
A két karja liliomszál;*

*Aszúszőlőből a nyaka,
Nádmézből meg az ajaka;
A termete aranyótár;
Elébe térdölni nem kár.*

(Szerelmi dalok 69/2–3)

(Folytatjuk.)

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Babits-versek az intertextualitás szövegszervező erőterében Költői párbeszéd a hetven éve elhunyt mester műveivel

1. Az intertextualitásnak kivételes szerepe van a nyelvi, kulturális hagyományok továbbélésében, ugyanis különböző korok, régiók nyelvének és kultúrájának egyidejű jelenlétét teszi lehetővé egyazon szöveg világában.

Dolgozatom Kovács András Ferencnek olyan verseit vizsgálja, amelyek elsősorban Babits-versekkel dialogizálnak, de egyben a nyelv és a kultúra legkülönbözőbb tér- és időbeli égtájai felé is nyitnak, amint ahogy Babits maga is nyitott volt ezen égtájak irányában. Elemzéseim tehát arra keresik a választ, hogy ezek a versek hogyan játszanak rá korábbi szövegekre, miképpen imitálják azokat, illetőleg azokból milyen módon emelnek a mikro-, a mezo- és a makroszerkezetbe különböző szövegrészeket.

2. Kovács András Ferenc „Babits Mihályhoz” (Egy megzavart verselő a XX. századból) című és alcímű szonettje, Babits Mihály „Arany Jánoshoz” című szonettjének ikerpárja, a költőnek a vershez fűzött jegyzete szerint palimpszesztus és palinódia. *Palimpszesztus*, azaz olyan szöveg, amelyet egy korábbi szöveg részleges törlésével újra felhasználhatóvá tett papírra ír. És *palinódia*, amennyiben egy másik költő korábbi megfogalmazásához „táncol vissza” – úgy azonban, hogy közben megmásítja azt. „Világunk valamiképpen visszhangok szövevénye: csupa visszaháramlás és visszaéneklés – írja Kovács András Ferenc a vershez fűzött jegyzetében. – Visszaszállnak az énekek, vissza a versek, visszafelé szavaink az időben. Az iménti szonett születhetett volna Fogarason, valamikor a XX. század első évtizedében, de tulajdonképpen csak most íródott meg, Marosvásárhelyen, a XX. század utolsó esztendejében – persze, szólhatna Arany Jánoshoz is, de most épp Babits Mihályhoz szól. Mert a költészet folytonosan megfelel: minduntalan más, és mégis ugyanaz. Különböen majdnem minden egybevág. Mert majdnem minden megíratott már.” (Kovács 2002: 8)

A vers alcíme majdnem szó szerint egyezik a Babits-vers alcímével: Babitsnál Egy megzavart verselő a XX. században, Kovács András Ferencnél pedig Egy megzavart verselő a XX. századból. Egyetlen határozóragnyi tehát az eltérés. A *-ból* határozórag jelzi, hogy Kovács András Ferenc az időbeliséget mint folyamatot tekinti fontosnak, nem véletlenül, hiszen sorait a huszadik század utolsó évében írja, azaz verse palackpostába rejtett üzenetként a következő évszázadnak, évezrednek is szól.

Kovács András Ferenc versének nemcsak az alcíme, hanem egésze is szinte szó szerint egyezik Babits Mihály versével. Az a néhány szó, amely Kovács András Ferencnél eltér, mégis elegendő ahhoz, hogy a versszöveget teljesen átszervezze, újraírja, időszerűsítse. A vers, természetesen, a Babits-vershez való dialogikus viszonyában értelmezhető igazán, tehát az intertextualitásnak itt dinamikus szövegszervező szerep jut. És ezt a dialogikus viszonyt épp azok a nyelvi elemek teremtik meg, amelyek eltérnek az eredeti vers szövegétől.

A legtöbb változtatást az első versszakban találjuk.

Mindkét vers a költőelődhez, egyben költőideálhoz szóló vallomás és segítségkérés. Babits Mihály Arany Jánoshoz, Kovács András Ferenc Babits Mihályhoz fordul, mégpedig Babits szavaival, Babits modorában.

Mindkét vers megszólítással kezdődik:

Babitsnál:

Hunyt mesterünk! tehozzád száll az ének:

Kovács András Ferencnél:

Hunyt mesterem! ma hozzád száll az ének:

A *mesterünk*, *mesterem* szavakban csupán a birtokos személyjel változik, mégpedig többes szám első személyükből egyes szám első személyüvé, ami még inkább kiemeli a költő személyes kötődését példaképéhez, és azt, hogy csak a maga nevében szól / szólhat. Azaz, míg Babits még egy közösség nevében szólítja / szólíthatja meg a nagy elődöt, Arany Jánost, addig Kovács András Ferenc már csak önmaga nevében fordul / fordulhat Babitshoz, a mesterhez. Van ebben egyfajta elkülönülés, elhatárolódás is a kortársaktól. A megszólítást követő mondat a Babits-versben erős nyomatékú fókusszal indul: *tehozzád száll az ének*, s a fókuszhangsúly kiemelő szerepe mellett további kiemelő szerepet tölt be a *hozzád*-hoz képest nyomatékos *tehozzád* alakváltozat. Kovács András Ferencnél viszont a *te* nyomatékosító szerepű személyes névmás helyett a *ma* időhatározó-szó található, amelynek egyrészt aktualizáló szerepe van, hiszen a mára vonatkoztat, másrészt pedig Babits mondatát felülíró nyomatékosító szerepet is kap azáltal, hogy kontrasztív topik szerephez jut a mondatban: 'akkor Arany Jánoshoz szólt, ma Babits Mihályhoz szól a vers'.

A Babits-vers hátterében a „duk-duk” affér sérelmei sejlenek fel, erre utal a második sor megfogalmazása:

ládd, léha gáncsok *lantom* elborítják

Kovács András Ferencnél:

ládd, léha gáncsok *hangom* elborítják

Egy szó változik meg csupán ebben a verssorban Kovács András Ferencnél: a *lantom* helyett a *hangom* sokkal személyesebb, nemcsak a költői hangra utal, hanem a költő egész

személyiségére is. Azaz Kovács András Ferenc a gáncsoskodások fokozottabban bénító hatását panaszolja fel ezáltal.

Az első kvartett utolsó sorában találunk még egy szónyi igen fontos különbséget:

Babitsnál:

édes apjához *panaszkodni* tér meg:

Kovács András Ferencnél:

édesapjához *kapaszkodni* tér meg:

A *panaszkodni* helyett a *kapaszkodni* szóalak nagyobb fokú aktivitást jelöl, az egész emberi akarati tevékenység benne rejlik. De benne rejlik az is, hogy Kovács András Ferenc számára Babits példakép, minta és egyben menedék is a gáncsoskodókkal szemben, akinek a tudásába az ismeretek bővítéséért bele lehet kapaszkodni, akinek a költészetében biztonságos fogódzót lehet találni.

A vers további három versszakában mindössze kétszónyi az eltérés. A második kvartettben a *már* időhatározó-szó változik *még*-re, és ez szintén a két vers párbeszédének fontos eszköze, mert a 'még mindig, azóta is' jelentést implikálja:

Babits:

cintányérral mulatnak *már* a szittyák
s rejtett kincset sejteni rá nem érnek.

Kovács András Ferenc:

cintányérral mulatnak *még* a szittyák
s rejtett kincset sejteni rá nem érnek.

Kovács András Ferenc bírálói sem feltétlenül „érnek még rá” mindig rejtett kincset sejteni. Utalás ez a Kovács András Ferenc-versekben rejlő intertextualitás részbeni felfejtenségre, valamint arra, hogy Kovács András Ferenc Babitshoz hasonlóan a hangoskodótól való elkülönülését és a műalkotásnak a hagyományban gyökerező voltát hangsúlyozza.

A jelzett további szóeltérés az első tercett utolsó sorában bukkan fel:

Babits:

és jönnek az új *lantosok* sereggel,

Kovács András Ferenc:

és jönnek az új *hangosok* sereggel,

A *lantosok* helyett a *hangosok* egyfajta értékítéletet is hordoz a felületes gáncsoskodással szemben, és ez tulajdonképpen a második tercett mondanivalóját előlegezi meg:

sebes szavakkal és hangos sebekkel:
egy sem tudja, mit mond, de szóra bátor,
magát mutatni hősi gladiátor.

3. A „Messzebb... messzebb...” (Ad nótám Babits Mihály) verscím Babits Mihály „Messze... messze...” című versére utal. Kovács András Ferenc ezt az alkotást variálja ambroziánus sorokban, ambroziánus strófákban, vagyis a Babitséval azonos versformában. Babits Mihály a verset akkor írta, amikor párizsi ösztöndíjkérését a minisztérium 1907. június 8-i döntése elutasította. Egyfajta kárpótlásnak szánhatta tehát ezt a képzeletbeli utazást. Kovács András Ferenc versének indítéka viszont – a vershez fűzött jegyzete szerint – „egy hosszú, tranzeurópai vonatút, az ún. *Literaturexpress Europa 2000*, amely egy összeurópai projekt eredményeként, illetőleg folyományaként más összeurópai írók és költők és szervezők társaságában folyt le dél–északi (illetőleg: minden) irányban, Tranzeurópában, 2000. június 7. és július 14. között, a következő útvonalon: Lisszabon–Madrid–Bordeaux–Párizs–Lille–Brüsszel–Dortmund–Hannover–Malbork–Kalinyingrád–Vilnius–Riga–Tallinn–Szentpétervár–Moszkva–Minszk–Breszt–Varsó–Berlin” (Kovács 2002: 97). Kovács András Ferenc verse tehát valódi élmények, tapasztalatok alapján született.

Nem csupán költői játék a címben szereplő változtatás, a középfok jele azt a valós tényről rögzíti, hogy a költő jóval messzebb kalauzol. Míg Babits nyolc, addig Kovács András Ferenc tizenkét országba vezet el olvasóját. Ezek közül mindössze három ország azonos a két versben (Spanyolhon, Frankhon, Némethon), a sorrendjük viszont különbözik. Babits ezenkívül még Olaszhonba, Göröghonba, Svájcba, Angolhonba és Svédhonba, Kovács András Ferenc pedig Portugálhonba, a belgák hazájába, Poroszhonba, Polóniába, Litvániába, Lettországba, Észtországba, Oroszhonba és fehérorosz földre kalauzolja olvasóit.

Kovács András Ferenc versének alcíme – „Ad nótám Babits Mihály” – jelzi, hogy a formát Babbitól veszi át, azaz a vers páros rímű jambusi négy soros versszakokból épül, és hasonló a versszöveg szerkesztésének módja, stílusa is.

A konstrukciós forma ötlete egyébként Babitsnál is átvétel, mégpedig Gautier „Mit beszélnek a fecskék?” című verséből, amelyet ő mutatott be magyarul a modern impresszionistákról tartott fogarasi előadásában. (RÁBA 1981: 168) Ezek a fecskék beszámolnak arról, hogy melyikük hová, milyen országba száll délre. Babits verse a nagyvárosi képek versciklusának – amelyet Beaudelaire „Tableaux parisiens”-jének mintájára tervezett – egyfajta epilógusa.

Babits minden versszakban egy országot mutat be, és következetesen minden versszakot az illető ország nevével indít, mégpedig úgy, hogy ponttal választja el a versszak további szövegétől. Kovács András Ferenc nem szán minden országnak külön versszakot, és változatosabb nála az országok megnevezése is (*kék Portugálhon, Belgák hazája, borostyános Litvánia*). Mindkét költő versét hiányos, töredékes mondatszerkesztés, magányos szavak felsorolása, nominális stílus jellemzi. Bár különösen a Babits-vers olyan, mintha minden versszak egy képeslapon szereplő képet villantana fel, mégsem érezzük statikusnak, hiszen a kiválasztott szavak általában gazdag asszociációs mezőt teremtenek maguk köré. Kovács András Ferencnél pedig a személyes átéltség kölcsönöz valamennyi szónak vallomások tar-

talmat. Sőt többször személyes viszonyulásait, érzéseit is megfogalmazza: hangok, színek, illatok, érzések képzete teszi élményszerűvé a leírásokat.

Babits versét egyfajta romantikus elvágódás jellemzi, amelynek a verszárlatban hangot is ad:

Ó mennyi város, mennyi nép.
Ó mennyi messze szép vidék!
Rabsorsom milyen mostoha,
hogymind nem láthatom soha!

Kovács András Ferenc versén átsüt a dolgok személyes megtapasztalása, nemcsak a pozitívumokat láttatja, hanem a felsejlő negatívumokat is, amelyekre a József Attila-i látomást egyként idéző verszárlat is utal:

Ó, Európa, hány határ!
Képeskönyv, ábra, példatár!
Hány elvetélt nép, látomás!
Ó, Berlin, víg végállomás!

A különbségre a nyelvi megformálás hasonlósága, a hasonló mondatszerkesztés, a 'milyen sok' jelentsben ismétlődő kérdő névmások (*mennyi, hány*) és a sorok végén ismétlődő felkiáltójelek még inkább ráirányítják a figyelmet. Egyfajta időutazás is a két vers, hiszen Babits Mihály versét a huszadik század első évtizedében, Kovács András Ferenc pedig a magáét a huszonegyedik század legelején írta. Szinte egy évszázad választja el a két szöveget egymástól. Más képsor, más valóság tárul elénk. A legfeltűnőbberről épp az azonos országokról szóló szakaszok árulkodnak:

Babits Mihály:

Spanyolhon. Tarka hímvét.
Tört árnyat nyujt a minarét.
Bús donna barna balkonon
mereng a bíbor alkonyon.

Kovács András Ferenc:

Madrid. Spanyolhon. Semmi rét.
Se donna, balkon, minarét.
Csak múzeumban lótfutás...
Magány. A sarkon skót dudás.

Mindkét versszak tömör, néhány szóba sűrűsödő, nominális stílusú képet fest az adott országról. Kovács András Ferenc szinte szó szerint idézi az első két sorban a Babits-versszakot, de egyben vitatkozik is vele általa, hogy állítja, nyomát sem találja a Babits-versből jól ismert képeknek. Egyfajta negatív leírást alkalmaz: *semmi rét, se donna, balkon,*

minarét. A Babits-versszak tömör képei még tömörebbé válnak, hiszen itt két sorba sűrűsödnek. A babitsi képekkel saját tapasztalatait, benyomásait állítja szembe.

Babits Mihály:

Némethon. Város, régi ház:
emeletes tető, faváz.
Cégérek, kancsók, ó kutak,
hizott polgárok, szűk utak.

Kovács András Ferenc:

Némethon. Gépek, Ruhr-vidék.
Kimért modor, rideg bidék.
Hajnalban germán bülbülok.
Hotelszobákban bambulok.

Ha összevetjük a két versszakot, nyilvánvalóvá válik a szembenállás, amely a szójelentések szintjén érvényesül elsősorban. Babits verse a régi német építészeti stílust – *emeletes tető, faváz, szűk utak* – festi, és a huszadik század eleji élet kellékeit – *cégérek, kancsók, ó kutak* – idézi. Kovács András Ferenc versében nyoma vész a huszadik század eleji német város hagyományos életstílusát sugárzó képeknek, ehelyett ő szintén néhány szóba sűrítve jeleníti meg a huszonegyedik századra már technicizálódott, elidegenedés sújtotta, török vendégmunkások belakta országot. A magas és mély magánhangzók váltakozása a *bülbülok* és *bambulok* strófavégi konzonáncban Kosztolányi Dezső „Szeptemberi áhítat” című verse *méztől dagadva megreped a szőlő, / s a boldogságtól elnémul a szőlő* konzonáncának magánhangzó-váltakozására emlékeztet, ám hangulatilag ellenkező előjellel.

Talán nem véletlen, hogy Babits Franciaországról festi a legdinamikusabb képet:

Frankhon. Vidám, könnyelmű nép.
Mennyi kirakat, mennyi kép!
Mekkora nyüzsgés, mennyi hang:
masina, csengő, kürt, harang.

A ’milyen sok’ jelentésben ismétlődő *mennyi, mekkora* kérdő névmás a költő már-már gyermekien örömteli rácsodálkozását juttatja kifejezésre. Tele van ez a versszak mozgalmassággal. Vizuális képek és erős hanghatásokat idéző szavak uralják.

Kovács András Ferencnél viszont épp ez az izgatott, felfokozott hangulat hiányzik:

Frankhon. Mindenki francia!
Kelendő dal, klapancia.
A versvásáron szó forog.
Akárki költő, s kódorog.

Kimért megállapítások sorjázna egymás után. A mondat szerkezet is megváltozik, a mondathangsúlyok nála a mondatzárlatba kerülnek. A *mindenki francia* utal az erőszakolt franciásításra. Ő is nyüzsgőnek ábrázolja az országot, de nála ez a nyüzsgés elsősorban a versvászár szóforgatagára utal.

4. Ugyanerről, a Lisszabontól Berlinig tartó utazásról számol be Kovács András Ferenc „Transzeuróp leporelló” című versében is. A bevezető ajánlásból pontosan tudhatjuk, hogy kinek is szánja a költő a verset:

*A Literaturexpress utasainak:
szervezőknek, kísérőknek,
íróknak, költőknek, kollegáknak,
Európának és 2000-nek.*

A mottó pedig egy Montaigne idézet: *Je ne peins pas l'estre, je peins le passage*, amelyet a vershez írt jegyzetben a költő le is fordít: „Nem a létet festem, hanem az átmenetet.” (Kovács 2003: 90).

Egyes strófákban hasonló stílusú megfogalmazásokkal is találkozunk, mint a „Messzebb... messzebb...” című versében, például:

Hannover. Itt vala Händel –
Az Isten is, ím, iderendel!
Friss promenád, pihenés,
Orgona, lomb, zizegés.

A versforma azonban egészen más, mégpedig négy sorba tördelt álarcos leoninus, azaz álarcos rímes disztichon. Bár ugyanazt a hangulatot kelti a klasszikus időmértékes versforma, mint a „Messzebb... messzebb...” új időmértékes jambusi sorai, a vajt fülű hallgató mégis érzékelheti, hogy sokkal kifinomultabb a verszenéje az álarcos rímes disztichonnak.

5. Leoninusokban írott Kovács András Ferenc „Szüreti ének” című verse is, Babits Mihály „Új leoninusok” című ismert költeményének az „újrafogalmazása”. Jelzi ezt a Hódolat Babits Mihálynak alcím is.

Babits verse szakozatlan 16 soros, Kovács András Ferencé szintén szakozatlan, de egy disztichonnal hosszabb, vagyis 18 soros. Természetesen, nemcsak a forma egyezik, hanem egyfajta hangulati párhuzam is jellemzi a két verset. Mindkettő két szerkezeti egységből épül, és a két egység hangulata mindkettőben egymással ellentétes. Babits előbb a szürkülő esteli táj és a készülő vihar impresszionista képét teszi élővé hangutánzó és hangulatfestő szavakkal:

Villám; távoli dörgés; a faluban kocsizörgés,
gyűl a vihar serege: még lila s már fekete.

Kovács András Ferenc a szüreti vidám sürgés-forgást eleveníti meg, a hangutánzó szavak halmozásával egyre fokozódó jókedv és öröm hangulatát keltve:

Zümmög a tájban az ének, dongnak a mustra a méhek,
száll lugasokban a dal: fújja, ki még fiatal!

A vers második részében Babits a meghitt szerelmi légyott megnyugtató menedék voltát érzékelteti:

Szép est a szerelemre: jövel kegyesem kebelemre;
sír és fél a világ; jer velem árva virág.

A váltás Kovács András Ferenc versében is tetten érhető, a vers második része az elmúlás hangulatát sugallja, hangutánzó és hangulatfestő szavai végső elemzésben leverő hatásúak:

Hegy leve, vére kicsordul, a pincék sarka csikordul:
ajtajuk úgy nyikorog, mint mikor eb vicsorog...
Sírnak a görbe gerezdek, présben a könnyet eresztett
fürtök ezer szeme sír: gyűl levelükre a pír...

A lassan télbe hanyatló ősszel együtt az ember is elmúlik – sugallják a vers sorai:

Hull a falomb, fogy az ének: múlnak az ifjak, a vénék!

6. A forma más Kovács András Ferenc-versekben is szerephez jut. Álarcos disztichonokban írott például a „Két lány – Krisztina, Fanni”, amelynek mottója Babits Mihály „Két nővér” című verséből való: *Két komoly árvaleány, / termetre meg arcra hasonlók*. Ennek érdekessége, hogy a költő itt a disztichont tankának tördelte. A vers hét tankából áll, a hét tanka hét disztichon, azaz 14 sor. A 14 sor pedig egy másik kötött versformát, a szonettet idézi.

7. Babits ókori művelődést idéző alkotása, a „Laodameia”, görög és latin klasszikusok műveiből kölcsönöz sorokat, sőt teljes költeményeket is. Beiktat például egy glükóni strófaban felcsendülő *Semichorus*-t, amelynek előképe Catullus XXXIV. költeménye.

Catullus versének első szakasza Devecseri Gábor fordításában:

Dianát követő komoly
szűzek s tiszta fiúk vagyunk:
Dianát, nosza szűz fiúk
s lánykák, zengjük e dalban.

Babits versének első szakasza:

Artemis követői, szűz
lányok, zengjük az istennőt:
ó szűz Artemis, ó szűzek
istennője, imádunk.

A Babits költészetét jól ismerő Kovács András Ferenc szintén Catullusig nyúl vissza a formáért glükóni versszakban írott „Semper eadem” című költeményében:

Tán egy kéz leporolja még
zakómról szeretők, bakák,
kölykök, istenek elmosott
arcmását – a kihunyt szem

ünnepvégi tekintetét.
Egy kéz tán lekaparja majd
hátamról a gerincemig
átégett jeleket...

A *gerincemig átégett jelek* megfogalmazás utal arra, hogy ezek az átvett formák, átvett szövegrészek teljes mértékben sajátjaivá váltak már.

8. Végül megemlíteném Kovács András Ferenc „Babitsolás” című költeményét, amelynek főcíme Babits Mihály „Balázsolás”, alcíme (Egy lírikus epilógja) pedig Babits „A lírikus epilógja” című költeményét idézi intertextuálisan. Szerkezete Babits „Balázsolás” című költeményének szerkezetét imitálja, bár 16 sorral hosszabb, mint előképe. Azonos a versforma is: klasszikus időmértékes jambusi trimeter és dimeter, 12 és 8 szótagos sorok váltakozása. Kovács András Ferenc úgy könyörög és kéri Babits Mihály segítségét, ahogyan Babits Szent Balázsét. A verset az ötször visszatérő *segíts* egyes szám második személyű felszólítás tagolja, akárcsak Babits költeményét. A vers architektúrája ugyanakkor el is tért a Babitsétól. Babits gyermekkori emlékeitől jut el a kínzó jelenig, torokbetegsége felpanaszolásáig, Kovács András Ferenc viszont a jelen gondjaival, gyötrelmeivel indít, és csak ezután villantja fel az ifjúkori emlékeket.

Az alcím jelzi: versét Kovács András Ferenc is epilógusnak szánja. Nemcsak abban az értelemben, hogy kötetzáróként szerepelteti, mint Babits, hanem abban is, hogy búcsúzik vele a mestertől.

9. Összegzésképpen elmondható, hogy az azonos versformába eltérő szinteken, eltérő módon beemelt szövegek Kovács András Ferenc verseiben természetesen át is alakulnak. A gazdag kulturális, nyelvi, irodalmi, verselési hagyományt mozgósító szövegek közötti kapcsolatok kitágítják a versszövegek határát. Ilyen értelemben válik az intertextualitás az olvasó aktív közreműködését is igénylő dinamikus szövegszervező erővé.

A hivatkozott irodalom

- Kovács András Ferenc 2002. Aranyos vitézi órák. Versek 1998–2001. Mentor, Marosvásárhely.
Kovács András Ferenc 2003. Fattyúdalok. Versek 1993–2003. Magvető, Bp.
RÁBA GYÖRGY 1981. Babits Mihály költészete (1903–1920). Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Megjegyzések négy Győr környéki település történeti helyneveihez. Közleményemben négy Győr környéki település: Nyúl, Écs, Pannonhalma, Ravaszd területéről vett néhány történeti helység- és határresznévnek a korábban mások által közzétett névmagyarázatait vizsgálom. Hozzájuk fűzöm a magam hol kiegészítést jelentő, hol figyelemfelhívó, illetőleg egyéb megközelítést, levezetést javasló, esetleg az ismertet cáfoló vagy megerősítő megjegyzéseit. A vizsgálódáshoz olyan neveket választottam, amelyek esetében szükséges tekintetbe venni azokat a sajátos történelmi és földrajzi tényezőket, amelyekre a helyi kutató jobban figyel, és amelyek felhasználása, értelmezésbe történő bevonása nélkül megcsontosodhatnak közkeletű etimológiák is, holott talán felülvizsgálandók lennének.

Alsok 'helység Győrtől délkeletre, a mai Pannonhalma város elődje' [1229: *Olsuc*: VárReg. 297.; 1237–40: PRT. 1: 775]. A nevet a FNESz. – talán a felette kiépült, nevében korrelációra utaló *Felsok*-ra tekintettel – 'alsó falu'-ként értelmezi (2: 314); ezt a BÉNYEI–PETHŐ-féle elemzés (Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 1998. 17) GYÖRFFY GYÖRGY 'váralja-vásárhely' értelmezésére alapozva (TörtFöldr. 2: 634) akként konkretizálja, hogy a névben az *al* bővítmény a monostor alatti elhelyezkedésre utal. Közülük a FNESz. megközelítését vitathatónak tartom, hiszen a települést legkorábban csak 1334-ben említik *villa*-ként, addig kizárólag *prédium*-ként szerepel; a határain belül elhelyezkedő *Felsok*-ról pedig csak több mint kétszáz évvel későbből van tudomásunk (1453: PRT. 3: 527). A XIII. sz. első felében talán ha a kezdeteiről beszélhetünk a prédiumon élők státuszbeli differenciálódásának, a belőle eredő kirajzásnak; a falukezdemény ekkor még aligha képezhette alapját *Alsok* korrelációs jellegű elnevezésének. Ha tehát nincs „felső falu”, nincsen „alsó” se, a név előtagja így más jelentésűnek minősül, mint ahogy a jelentésváltozásokon átment *sok* utótag is. – A másik megközelítésben GYÖRFFY utal ugyan a „váralja-vásárhely”-lyel a település egyik részének lehetséges elnevezésére, de ez előlegezésnek tűnik, és csak megszorítással vehető igaznak, hiszen a monostor várjellege a tatárjárás után lesz szembeötlő, Váralja pedig majd a XVIII. sz.-ban települ be. Vásárjogot is valamivel később, 1271-ben kap a helység, akkor is úgy, hogy a cím az övé, de a jog az apátságé.

A név elemeit illetően joggal vetődik föl mind az *al*, mind a *sok* helyhez és időhöz kötött jelentése: TESz.: *al* 'valami alá tartozó területrés'; ÚMTsz.: *alj* 'valaminek az alsó része'; a *sok*-hoz pedig vö. TESz. 3: 569: „Eredeti jelentése 'sűrű' lehetett. Korai helynévi összetételeiben ez a jelentésárnyalata még élhetett.” Ezek hasznosításához segítségül jöhet még az alábbi kitekintés is.

A címszó változataként számon tartja, de átigazított, népetimológiai alaknak minősíti az irodalom az 1323-as écsi határjárásban megörökített *Olsousokoró*-t (HazOkm. 1: 123–5). Ettől eltérően ezt az egyszeri alakot vélhetjük fordításnak is az immár száz évvel későbbi szóhasználatához igazodva, amikor az *al* korábbi 'alj' jelentése már 'alsó' tartalommal is járatos, a régi *sok* elemet pedig a forrás a vele azonosíthatónak vélt formájában, a *Sokoró*-ban adja vissza (vö. CSANKI 3: 543: *Erdeusokoro*). – Párhuzamos példának pedig idézhetjük a szomszédos Nyúlról, a mai pannonhalmi határ közelében fekvő, pontosan lokalizálható és azonosítható, szerkezeti felépítésében is hasonló 1368: *Sehsokuro* (ma *Kis-hegy alja*) dűlőnevet. Elemzésünk nyomán tehát *Alsok*ot úgy tekinthetjük, mint a mai pannonhalmi Kis-

hegy vagy Fenyves lábánál – semmint a monostor alatt meghúzódó – lassan faluvá fejlődő akkori szolgáltónépi lakóhelyet.

Keresztes (?) ’elpusztult falu neve, amely korabeli iratokban csak latin nyelven fordul elő’ [1261/1411: *villa Cruciferorum*: DI. 521, HOKl. 40]. Azt, hogy magyar nevét GYÖRFFY helyesen adja meg, és a nyúli határban való elhelyezkedését is pontosan jelzi (i. m. 2: 605), igazolhatja a XIX. sz.-i *Keresztesi dűlő* helynév (A Győri járás földrajzi nevei. Közéteszi: ÁBRAHÁM IMRE – UNTI MÁRIA. Győr, 2009. 139). Ama megjegyzését pedig, hogy „többek feltevése szerint a győri johanniták faluja”, támogatja CZECH JÁNOS jegyzete: „*vulgo János pap országa*” (FEHÉR IPOLY szerk., Győr megye és város egyetemes leírása. Bp., 1874. 475). Egyébként a terület szélső, ma már elhatárolt részét az 1907–8-as kataszteri térkép *János dombi és vasútra dűlő* helynévvel jelzi (A Győri járás földrajzi nevei 140). Részben ezek az azonosítások segítik behatárolni az 1261-es ugyanazon birtokleírásban szereplő *Fyrrestel-ukarra* (GYÖRFFY 2: 581) nevű helyet, amelyik a felsorolásban a keresztesek földjével határos. Nevét bízást értelmezhetjük *Fürjestelek*-ként, hiszen általa az ugyanott található XIX. sz.-i *Füzeletek* és a XX. sz.-i *Tüzeletek* névrekonstruációját hajtjuk végre.

Nyúl ’helység Győr-Moson-Sopron megyében Győrtől dél-délkeletre’ [1086: *Nulu*: PRT. 8: 269]. A helységnév KISS LAJOS megfogalmazását idézve „a m. *nyúl* állatnévből keletkezett, talán szn.-i áttétellel” (FNESz.). Ez az állatnévi eredet hangsúlyozó és a korábbi személynévit felülíró nézet, mely megjelent már BÁRCZI GÉZÁNÁL (A magyar szókincs eredete. Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 153), nem vitatja el utóbbi lehetséges közvetett szerepét a helységnév létrejöttében, de nem foglal állást a személy társadalmi hovatartozásának kérdésében. Így válik el attól a történeti szemlélettől, amelyik kizárólag birtokost látott a név viselőjében. Annak az állításnak volt ugyan bizonyos alapja, hiszen például a szomszédos *Écs* esetében ez helytállóan vehető; de az ottani viszonyok analógiájára Nyúlon a *Potyond* dűlőnév válhatott volna helységnévvé. Csakhogy nem vált, ezért a birtokrészt kapott bakonybéli apátság az elnyert területre rögzíthette akár már 1037 táján a *Nuul* nevet (PRT. 8: 586). Ezt GYÖRFFY – a közös oklevél okán – *Kajár* tárgyalásánál fejt ki (i. m. 603).

Az állatnévről személynévre történő váltásnak, majd abból a helységnévvé válásnak a módját – azt is BÁRCZI nyomán (i. m. 134) – a viszonylag újabb névtani megközelítések (KÁZMÉR, CsnSz.; MNyT. 1993; KISS LAJOS, Korai magyar helységnév típusok; in: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 180); HAJDÚ MIHÁLY, Családnevek enciklopédiája. Tinta Kiadó, Bp., 2010; HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. 2. kiad. Tinta, Bp., 1993. 111–6) teszik igazolhatóvá és velük a történeti valóságot is elfogadhatóvá, miszerint az állatnév metaforikus vagy szimbolikus átvitelrel lesz személynévvé, majd gyűjtőnévként, illetve a jelentés kiterjesztésével helységnévvé.

A tétel, amely kilendíti hosszabb stagnálásából a helységnév konszenzusos etimológiáját, úgy szólhat, hogy a *nyúl* állatnév tkp. ’nyulász’ jelentésben a győri vár szolgáltónépe valamely tagjának a személyneve, egyben a nomádnak nevezett helynévalkotás alapján lakóhelyének területi neve volt, majd pedig idővel a *villa Nulu* névadója. Gondolatmenetünk alátámasztását pedig a következő tények jelentik:

a) *Sokoró* helyi löszpartjai az üregi nyulak (*Oryctolagus cuniculus*) élőhelyei lehetnek (I. KORDOS LÁSZLÓ, Évezredek bizonyítékai. Az üregi nyúl: Magyar Vadászlap. 2006. április. Letöltés 2010. január).

b) A terület királyi kézben maradt részének *Nyulfyl* (PRT. 8: 358 'nyüüreg') neve vall a honos állatokról; a névadás ezen módja látható a szomszédos *Egese* (< ?*Ekecse*) vélhetően 'szántó szolga foglalkozásneve, majd területnév' és talán a *Cinege* 'madarász', ill. 'ilyen nevű völgyút és környéke' nevekben is. A helységnév állatnévi eredetét igazoljuk egyébként akkor is, ha *Nyulfyl*-ből ellipszissel keletkezettnek vesszük, l. *in villis Nyul et Nyulfyl vocatis* (uo. 369, vö. BÉNYEI–PETHŐ i. m. 103).

Packalló 'benyúló völgy Pannonhalma és Ravazd határán a győr–veszprémi út fölött forrással és gazdag római kori régészeti leletanyaggal' [1790 k.: *Baczkáló Thál*: Főapátsági Lt.térk. XIV/14; 1801: *Podszkallu (Podsz Kala) Gestrippe*: uo. VI/6; 1852: *Patzkalo*: uo. VII/1]. A név korábbi értelmezését RÉCSEY VIKTOR bencés könyvtáros és régéztől ismerjük, aki azt az 1801-es térképi adat alapján szláv elnevezésre vezeti vissza, és természetes névre valló 'szikla alatti hely, hegyalja' jelentéssel adja meg (Pannonia római község maradványai Pannonhalma tövében. Arch. Ért. XVII. (1899) 193–204), holott a Pannonhalmi-dombságot a pannóniai agyagos és homokos rétegek váltakozása jellemzi.

Ezért is élhetünk ettől az értelmezéstől eltérően más, mégpedig mesterséges névre alapozó megközelítéssel is. Kiindulópontunk az lehet, hogy a régen fölötté húzódtott erdő, illetve a nevében szereplő személy: *Packó* (1524: „*Paczkó* nevű erdejüket s az erdő alatt észak felől húzódo völgyet...” [PRT. 3: 232]; KÁZMÉR MIKLÓS (i. m.) a becéző *Pac* alakjával hozhatta létre a hozzá csatlakozó berek összetett földrajzi nevét: *Packalló*. Az így alakult kéttagú név utótagja építménynév: *kalló* 'kallómalom', l. TESz.; hasonló elnevezés *Nyúlon* a *Pytkallo*, ahol szintén egy korabeli becézett személynév: *Pitthy* (< *István*) áll az építménynév előtt (vö. BÁRCZI i. m. 161). A kallózás mindkét esetben a helyszínen fakadó forráshoz kapcsolódik.

Rabuca ~ Rábca 'Écs határában említett hely' [1323: *ad 2m-s iuxta caput Rabucha*: GYÖRFFY i. m. 586]. A név értelmezéséről a következők olvashatók: „Téves megnevezés lehet, a Győrnél a Dunába ömlő folyón kívül a környéken nem ismerünk hasonló nevű vizet.” (HA 2: 80). Más eredményre jutunk, ha a következőkben a nevet környezetének egy másik víznevével együtt vizsgáljuk. Abból indulunk ki, hogy KISS LAJOS szerint a víznév-ként használt ókori eredetű tövet rejtő *Rabucha* szláv közvetítéssel kerülhetett nyelvünkbe, és a víz sötétvörös, barnás színére utal (l. FNESz. *Rába*). Az adat lelőhelyét jelentő határjárás követésével a forrást a Sokoró gerince alá helyezhetjük, és létezését egybevetethetjük a hegy lábánál fakadó *Béla-kút*, a föltehetően vele azonosítható középkori *Sabaria* forrás létével és nevével. A magyar név ugyanis lehet népetimológiai alakítás, és visszavezethetőnek tűnik egy szláv *Belá* elemű névre, ami viszont 'fehér forrás'-ra utal (vö. FNESz. *Bélapataka*). Ezek alapján – az egyidejű, a régióban nem szokatlan szláv nyelvi származékokra is tekintettel – a két víznév korrelációban volna egymással.

Ravazd 'helység Pannonhalmától délnyugatra' [1093: *Ruozi*: PRT. 1: 591; 1138: *Ruos*: MNy. 1956: 204]. Elemzések: „Pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással...” (FNESz. ua.); „Személynévi eredetű.” (BÉNYEI–PETHŐ i. m. 45). Az első állásfoglalás valószínűtlennek tartja a pusztaszemélynévi eredetet, a szerzőpáros pedig – pontatlan lejegyzésnek tartva – nem fogadja el bizonyítékul a *Ruos ~ Roz* alakot. Mivel azonban ezt az alakot a TESz. hitelesnek és a *róka* előzményének tekinti (l. uo. *ravasz* alatt) – én pedig *Nyúl* esetével (l. fönt) párhuzamba állítva az itteni névalakulást –, immár a korábbiak (l. ÁBRAHÁM, Művelődéstörténeti tanulságok Pannonhalma és környéke helyneveiben. In: BALOGH

LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. MNyTK. 183. 1989. 62) is biztosabban vezetem vissza állatnévre a *Ravazd* községnevet.

Sokoró 'dombvidék Győrtől délre a Kisalföld peremén' [1237–40: *silvas, colles, valles et nemora, que vulgo dicuntur Sacorov*: PRT. 1: 772]. Elemzés, illetve azonosítás: „a R. *sokorú* 'tekerős' mn. ... földrajzi névvé vált.” (FNESz.); „*Sokoró* egyrészt a Pannonhalma körüli domság neve volt, másrészt időlegesen egy-egy falu neve” (GYÖRFFY i. m. 623), sőt – mint ugyanó folytatja – az elkülönült domboké, de a vonulatok egy-egy szakaszáé is: *Barát-, Erdő-, Nyalka-, Pázmán-, Sehsokoró* (a szerző értelmezésében 'Domb- v. Hegyalja').

Mindez csak akkor magyarázható kielégítően, ha figyelembe vesszük a TESz. okfejtését: „Az egykori **sugor* ige meglétére következtethetünk a régi *Sukoro*-féle helynevek (először 1210: *Sucorou*: PRT. 1: 619) ... alapján; ezekben az adatokban 'domborulás...' jelentésárnyalat dominál” (l. uo. *zsugorodik*).

ÁBRAHÁM IMRE

Varsavész és vécfa. 1. A SzT. a következőket írja *varsavész* szócikkében: „?’ 1607: az víz kerten alol hol varsa vezt el hánta Lazar Janos az peter Janos kertebe semmi birodalma ne(m) uala Lazar Janosnak sem az attyanak [Dánfva Cs; Eszt-Mk]. **Hn.** 1688: a’ Varsa vécz (!) nevű hely mellett [Tusnád EHA].” A SzT. rövidítéseinek fölöddása: Dánfva = Dánfalva [a Szamos jobb partján lévő község]; Cs = Csík m.; Eszt-Mk = Eszterházy – Mikó lt.; Hn. = helynévi (földrajzi névi) előfordulás; Tusnád EHA = Erdélyi helynévtörténeti adatok – a szerk.[esztő] kéziratot gyűjt.[eménye].

A szövegdarab az *elhány* szócikkben az *elhány* ige „szétvet/hány; a desface/strica și a împrăștia; auseinerschlagen” jelentésleírású ötödik adatscsoportban szerepel. (A többi adat jelentéscsoportjai ezek: 1. eldob/vet, 2. máshova hány, 3. széthány; 4. megtépáz, 6. el/feldúl, 7. szétvet; 8. levet, 9. elvetél/vet.) A szócikk helynévi (földrajzi névi) adata aligha tarthat együvé az előzővel, minthogy a *vész* ’varsáknak helye’ (NySz. *varsa*, 1. az adatot alább).

A SzT. szövegdarabjában (*varsa vezt el hánta Lazar Janos*) nehéz jelentéskapcsolatot látni az állítmány és a tárgy között, hiszen ha az itt lévő *vez* ’vejsze’, akkor miért áll előtte a *varsa*; ha ’lacuna’, akkor miként lehetett elhányni ’szétvetni’. Bizonyára e kérdések miatt van a ’?’ a SzT.-ban, vagyis nincs megadva jelentés.

A legegyszerűbb megoldás, ha feltételezzük, hogy a szövegben íráshiba van, vagyis **varsát, vészt elhánynya Lázár János*. Ebben az esetben természetesen a *varsavész* szót nem szükséges számon tartani.

2. A (TA.-ben már szereplő) *vejsze* szónak a TESz. három jelentéscsoportját mutatja be: 1. „?’ nádból vesszöböl készített, a víz színétől a fenéig érő, labirintusszerű halfogó rekeszték”, 2. „?’ hálóból való, varsában végződő halfogó eszköz” és 3. „?’ halastó”. A *vejsze* szó – az OklSz.-ban, amelyre a TESz. is többször hagyatkozik – alakja szerint *vejsz, vejšsz, vész, vísz* (ez utóbbi kérdőjeles!); vö. EWUng. *vejsze*. Az ÚMTsz. *véc, vejc, vejisz; vejšsz, vejšszné, vejšsznek* és egyéb alakváltozatokat sorol.

A mocsár kisebb-nagyobb nyílt helyei a lápon, a mesterségesen kitisztított helyek is HERMAN OTTÓ (1887: 81) szerint *vész* nevet viselnek, amelynek latin megfelelője egyes okiratokban *lacuna*, ezt – írja továbbá – a *vejszével* és a *szégyével* ’excipula’ összetéveszteni

nem szabad. Az OklSz. *vejsze-hely* szócikkében 1320-ból *Vezhel*, 1438-ból *Wyshel* adat van; további régi adatok: Gl. *szégye, vejsze*. Az 1419-ből való *Kuuesuez* adat is idevonható; minthogy a vejszék, varsák rögzítésére gyakorta használtak köveket, ezek említése fölöslegesnek látszik, a szövegkörnyezet a helyre utal: „Duos montes magnos quorum vnum idem Thomas Kuken alium vero Kuuesuez nominari asseruisset” (*vejsze*).

Bonyolultabb a dolog, ha arra gondolunk, hogy a szövegdarabban voltaképpen arról lehet szó, hogy a halfogó eszközt, a varsát úgy vetette szét a megnevezett személy, hogy rögzítő rúdjaikat elhányta. A halfogó eszköz széthányását bizonyára a varsát a vízben rögzítő karókkal lehet kezdeni. Némely halászok varsakaróikat egyszerű bemetszésekkel jelölik meg, mások a kötési módokról ismerik föl saját varsáikat (SZILÁGYI 2001: 164), eszerint (is) fontos eszköz volt a varsakaró, amelyet a szövegmetset tartalmaz. Az OklSz.-ban több ’vejsze’ jelentésű szó van *vész* alakú adattal. Közöttük van az 1380. évi adatolású: „Ad arborem wlgariter *Veez* [a. m. *vejsze*?] dictam.” A szótár kérdőjeles értelmezése a ’varsakaró’ jelentéshez enged közelíteni, vö. *arbor* (MKLSz.). – Ismeretes *Béc* ~ *Bec* főnevünk is, ez mint személynév: CsnSz.; eredetéhez l. P. D. 1928: 296; HADROVICS 1933: 408–9; PAIS 1934: 292–6, 1955: 445; KISS 1967: 371.

A *vessző* ’fának vékony, egyenes hajtása’ (vö. TESz.) főnév finnugor eredetű szavunk, amelynek rokonnyelvi megfelelői nemegyszer β -vel kezdődnek, ezeket jelentsleírásaikkal l. MSzFE. A rokonnyelvek egyikében, a tavdai vogulban az „*ošā* ’a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, másokra a varsakarika van kötve” (TESz.), hasonló a Put folyó menti nyelvjárási „*βošā* ’két rúd, amelyekkel a háló végeit rögzítik” (TESz.). (A finnugor alapalak a MSzFE. szerint **wács* [NB. $w = \beta$]). A magyar *vessző* főnév végén *-ő* (~ *-e*) kicsinyítő képző van, e nélküli adata nem ismeretes. A rokon nyelvi megfelelők alapján jelenthetne a szó ’varsakaró’-t, példaként l. „*vog. ošā* ’a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, a másokra a varsakarika van kötve” (TESz. *vessző*).

A CsángSz.-ban – az ÚMTsz. a *béc* címszónál csupán utal – ez olvasható: „*bētš, bētš* [...] dünne Messstange von 12 *vaidā-ārāš* (= 3 m 36 cm). (2 *bētš* = 1 *rud.*) Vgl. rum. *bețigaș* (ung. *pálcika*)”.

Mindehhez hangtani háttérként figyelembe lehet venni, hogy a bilabiális zöngés spiráns ($\beta = w$) az ómagyarban „legkésőbb a XIII. századtól *v*-vé változik, a XVI. században már általános a folyamat, bár egyes keleti nyelvjárásokban túlélte ezt az időt is (ma a moldvai csángóban és szórványosan Erdélyben van még meg)” (MNyT. 117). Így a SzT.-beli szövegdarabban a *vész* szó a csángó *béc*-nek lehet megfelelője. Az ÚMTsz. *vécfa, vécfagúzs* címszavainál SzamSz.-ra utal, amelyben a *vécfa* főnév ’*Ostrya carpiniflora* Scop.’, a *vécfagúzs* pedig ’vécfavesszőből tekert gúzs’. – A SzamSz.-ban szereplő nevezéktani növénynév a komlógyertyánt jelöli, a *Scop.* rövidítés pedig Giovanni Antonio Scopoli XVIII. századi természettudós nevét, akiről több növény- és rovarfajt neveztek el. A komlógyertyán vagy komlóbükk hazánk délnyugati határterületeitől délre honos, néhány példányt a Dráva közelében találtak (POLUNIN 1981: 48). A MNLex. is úgy tudja *komlógyertyán* szócikkében, hogy „Magyarországon korábban a Dráva mentén fordult elő. Horvátországban gyakori, a karszterdők fája”. A dél-európai, szubmediterrán területet kedvelő növénynek talán Zákány és Őrtilos táján volt a Kárpát-medencében legészakibb előfordulási helye (l. BARTHA DÉNES 1999), de 1964 körül már nem lették föl. A fa egy ültetettnek vélhető példányáról MAROZSÁN (2001: 127) számol be.

A *Ostrya carpiniflora* Szamos folyása mentén való előfordulása, vagyis a SzamSz. jelentésmeghatározása bizonyára téves, valószínűleg *Carpinus betulus* 'közönséges gyertyán' a szó jelentése, esetleg 'karó; vessző'. A közönséges (vagy fehér) gyertyánnak (*Carpinus betulus*) merev, igen kemény, szívós a fája, szinte csontszerű (és fehér), jól bírja az erős igénybevételt. Magyarországon a tölgyesek és a bükkösöv alsóbb régiójának elegyfája, az a Kárpátokban is; az Alföldön ritka. Nyelés miatt vesszőket hajt (vö. *gyertyánbokor* SzT.). A SzT. *gyertyánfa* szócikkében olvasható: „1590: Karot vesszőt Giorttianfatt szabad legien rolla Hordaniok”; a *gyertyánfa-erdő* szócikkében szintén van adat a karóként való alkalmazásra: „1821: Nyír, Nyár, magyaro, gyertyán, eger, tölgy, és bük fa erdő, vesszőnek, karonak, bornának ... használható”; továbbá a *gyertyánfiatal* szócikkben is: „1732: [...] karonak, való gyertyán fák”.

3. A **vesz* ~ *vész* ~ *vész* kicsinyítő képző nélküli 'rúd' jelentésű szó őrződhetett meg a *varsavész* 'varsát tartó rúd, karó' összetételben – és ebben az esetben ez egyedi adat a szóra –, vagy 1608-ban a lejegyző a számára nem, esetleg kevéssé ismeretes *béc* szót *vész*-nek vélte hallani a bécek széthányásáról tudósító szkriptor. KRIZA JÁNOS (1863: 503) szótára mutatja, hogy századok múltán is van összetételben *vész* 'vessző, rúd' jelentésű szó: „Vész: romba fekvő erdő, cziheres-bozotos hely; innen: vészfa v. feküfa; így: málnavész.” Azt itt lévő *málnavész* bizonyonnyal 'málnavessző', a *vészfa* pedig éppenséggel lehet a főtebb tárgyaltam *vécfa* megfelelője.

HERMAN OTTÓ munkájában népetimológia van, amikor a vészleíról ír, a sövényfonásos elrekesztő alkotmány neve „közelebb a halak vesztéhez is, mint a vesszőből készült fogószerszám anyagához” (HERMAN 1887: 82). A NySz. *varsa* szócikke a *vész* szót – amint főtebb említődött – így jegyzi: „varsaknak helyet, *vesznek* kit hinak (Ver: Verb. 216)”, továbbá hivatkozik a MTsz.-ra, a *vejsze-hely* [locus sagenarum] szócikkre. A MTsz.-ban a *vejsze* szócikkben szereplő *vész-karó* 'a vész falrészének tartókarói' (amelyet HERMANra hivatkozva közöl a szótár) hasonló karó lehetett, mint a *béc*-ből alakult *vész*.

A hivatkozott irodalom

- BARTHA DÉNES 1999. A komlógyertyán. In: BARTHA DÉNES – BÖLÖNI JÁNOS – KIRÁLY GERGELY szerk., Magyarország ritka fa- és cserjefajai I. Tilia VIII. Soproni Egyetem Erdőmérnöki Kar, Növénytani Tanszék.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1933. Muraköz helynevei. Nyelvtudományi Közlemények 403–34.
- HERMAN OTTÓ 1887. A magyar halászat könyve. I–II. Magyar Királyi Természettudományi Társulat, Bp.
- KISS JENŐ 1967. A XIV–XV. század nyelvjárásörténetéhez. Magyar Nyelv 370–2.
- KRIZA JÁNOS 1863. Tájszótár. In: Vadrózsák VI. Kolozsvár, Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtáros bizománya.
- POLUIN, OLEG 1981. Európa fái és bokrai. Gondolat, Bp.
- MARÓZSÁN ZOLTÁN 2001. Komlógyertyán Ásotthalmon. Erdészeti Lapok 136: 127.
- PAIS DEZSŐ 1934. Rigyác, Szeptenek. Magyar Nyelv 292–6.
- PAIS DEZSŐ 1955. Bulcsú I. Magyar Nyelv 433–46.
- P. D. [PAIS DEZSŐ] 1928. Levélszekrény, 37. válasz. Magyar Nyelv 296.
- SZILÁGYI MIKLÓS 2001. Halászat. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerk., Gazdálkodás. (Magyar néprajz. 2. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA.) Akadémiai Kiadó, Bp. 328–30.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Hadrovics László, az etimológus*

1. „Hadrovics László az ötletekben leggazdagabb és legtermékenyebb magyar etimológusok sorába tartozott” – állapítja meg életrajzírója, a szintén kiváló etimológus Kiss Lajos, aki jól ismert Hadrovics-életrajzában külön fejezetet szentel Hadrovics László etimológiai munkásságának (KISS 1999: 59–76). Kiss Lajos alapos és szakzerű értékelése természetesen ma is megállja a helyét, ezért itt most nem kívánok ahhoz képest valami új értékeléssel előállni, hanem részben személyes élményeimet is felelevenítve néhány példa segítségével próbálom jellemezni etimológiai módszereit.

Jómagam nem voltam Hadrovics László tanítványa a szó szoros értelmében, egyetemi tanulmányaim alatt (1969–74) ugyan – az Orosz Filológiai Tanszék mellett – az általa vezetett Szláv Filológiai Tanszék hallgatója is voltam, ám lengyel szakosként nem volt szerencsém az ő órát látogatni. Orosz szakosként természetesen elsősorban mint a Hadrovics–Gáldi-féle kétnyelvű orosz–magyar, ill. magyar–oroszlósztárak egyik szerzőjét-szerkesztőjét csodáltam távolról, ha a folyosón láttam véletlenül.

Első etimológiai dolgozataimat nem is mertem volna ismeretlenül megmutatni neki, ebben Morvay Károly – akkoriban fiatal tanárom a lengyel szakon – volt a közvetítő, aki kézzel írt zsenyémet megmutatta a *Studia Slavica* főszerkesztőjének. Ő ezeket – legnagyobb meglepetésemre – elfogadta, sőt 1975-ben megjelent etimológiai tárgyú könyvét (HADROVICS 1975) azzal ajánlotta nekem, a zöldfülűnek, hogy „Zoltán Andrásnak újabb *Studia*-cikket várva – 1975. nov. 14. – Hadrovics László”. Morvay Károlyon keresztül hívott meg a szláv kruzsok összefüveteleire, ami így rendszeres találkozáásra adott alkalmat azután is, hogy ő 1974-ben befejezte egyetemi pályáját, én pedig éppen megkezdtem azt.

Akkoriban – őszintén szólva – nem ismertem Hadrovics László etimológiai munkásságát. Most visszatekintve a hozzám, illetve zsenyéim iránt való jóindulatát nem tudom másban látni, mint hogy én akkor még ugyan zömmel nem szláv–magyar etimológiákkal, hanem interszláv nyelvi kapcsolatokkal foglalkoztam, de kutatási módszerünk – részemről ösztönösen – hasonló volt annyiban, hogy én is az olvasott régi szövegekből merítettem az inspirációt, ha nem is átütően innovatív, de bizonyos részleteket mégis új megvilágításba helyező etimológiáimhoz. A Hadrovics László által főszerkesztett – és általa akkoriban az első betűtől az utolsóig kéziratban elolvasott – *Studia Slavica* hasábjain megjelent első dolgozatom az orosz *комната* 'szoba' szó etimológiájába vitt némi módosítást. Senki nem kétkedett abban, hogy a szó végül is a középkori latin (*camera*) *caminata* 'fűthető szoba' jelzőjéből származik, de a közvetítő nyelv kérdése függőben maradt, mivel a legtermészetesebben szoba jöhető lengyel *komnata* az oroszban **комната* (és nem a tényleges *комната*) hangsúlyt sugallná. Ezzel kapcsolatban mindössze annyit vettem fel, hogy amikor a keleti szláv nyelvekben a *комната* szó megjelent, akkor még a lengyelben is az első szótagon volt a hangsúly (vö. ZOLTÁN 1975). Hadrovics Lászlónak 1975-ben a Nyelvtudományi értekezések 88. számaként megjelent és az említett módon nekem ajándé-

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által 2010. június 15-én Hadrovics László születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett változata.

kozott kis kötete vezetett be aztán az etimológia hadrovicsi módszerébe és ismertetett meg annak mélységével.

2. Hadrovics László egész életében hungarocentrikus szlavisztikával foglalkozott, noha pályája elején rövid ideig annál a Max Vasmernél volt ösztöndíjas Berlinben, aki később a ma is legjobbnak és legteljesebbnek tartott orosz etimológiai szótár (Russisches etymologisches Wörterbuch I–III. Heidelberg, 1953–1958, később Oleg N. Trubačev fordításában oroszul is) szerzője lett, tehát megvolt a lehetőség arra, hogy figyelme a tisztán szláv etimológiai kérdések felé forduljon. Néhány hónapos berlini tartózkodás után, 1935 végén azonban váratlan betegsége miatt meg kellett szakítania berlini ösztöndíjas tanulmányútját, így ez a kapcsolat megszakadt (HADROVICS 1977: 5–6, vö. KISS 1999: 22–3). Valószínű azonban, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatása közben őt olyan szlávnak vélt szavak eredete továbbra is izgatta, amelyek a keleti szlávból származhattak. Így amikor én moszkvai aspiránsként főleg interszláv etimológiákkal foglalkoztam, elsősorban magyar érdekű etimológiáim váltották ki érdeklődését, noha biztos vagyok benne, hogy tisztán szláv érdekű etimológiáimat is olvasta, hiszen főszerkesztőként ilyen tárgyú írásaimat is ő javasolta közlésre a Studia Slavicában. Magyar vonatkozású tanulmányaim közül elsősorban *émely* szavunk eredetéről írt cikkemet helyeselte (vö. HADROVICS 1989: 24), amelyben ezt a szót – pontosabban az *émely*- tövet – a keleti szláv *xmel* 'komló; szeszes ital, rosszullét' szóból vezetem le (ZOLTÁN 1979, magyarul: ZOLTÁN 1982). E cikkem megjelenése után egy alkalommal félrevont a kruzokban, és mintegy „rám bízott” néhány szót, amelyet ő óorosznak gondolt, hogy próbáljam meg igazolni a régi keleti szláv források felől e hipotézisét. Miután kudarcot vallottam és nem találtam további, valamennyire is fontos anyagot ezekhez a szavakhoz, e feltételezett keleti szláv eredetű szavak közül megnevezett néhányat később nyomtatásban is: *por*, *lánc*, *vászon*, *mókus* (HADROVICS 1989: 24).

A *lánc* keleti szláv eredetét lehetségesnek tartja a TESz. és az EWUng. is, azonban a szóföldrajzi adatok arra mutatnak, hogy a keleti szláv alakok (ukr. *ланцюг*, orosz csak déli és nyugati nyelvjárási – vagyis gyakorlatilag az ukrán és a fehérorosz nyelvhatár menti – *ланцýг*) a nyugati szlávból (vö. lengyel *łańcuch*) vannak átvéve. Így tehát ez a magyarban már 1405 óta adathozható szó nálunk biztosan nem keleti szláv eredetű, mivel az ukránban nincs meg a XV. század vége előtt, míg például a lengyelben már a XIV. század óta dokumentálható. Más kérdés a szó végső forrása, amelynek megítélésében szerintem Hadrovics volt hiperkritikus: az elődök (pl. a német Vasmer) által egyöntetűen német eredetűnek tartott szláv szó forrását valahol Keleten kereste (HADROVICS 1985: 334–336); a szlávsgón belüli szóföldrajz azonban ezt nem valószínűsíti.

A másik három szónak továbbra sincs megnyugtató etimológiája, viszont talán nem felesleges, ha megosztom a tudományos közvéleménnyel, hogy Hadrovics László mit gondolt róluk, hátha e szavak eredetéről való további közös gondolkodás során még hasznát vehetjük sejtéseinek. A *por* esetében Hadrovics László az ószláv **porъ* 'por' keleti szláv *порох(ъ)* alakjára gondolt, amelyből szerinte a szó végi *poroχ* > *poroh* *h*-jának elnémulása után lett volna *poró*, majd *por*. Az egyeztetésnek szláv szempontból semmi akadálya sincs, a jelentések tökéletesen egybeesnek, az akadály az ómagyar *pur*, amelyből a későbbi *por* jól megmagyarázható, míg fordítva bajosan. Tehát ez az etimológia magyar hangtörténeti szempontból igényelne inkább további vizsgálatot.

A *vászon* eredetét tekintve Hadrovics László valószínűleg azt várta a régi orosz források átvizsgálásától, hogy hátha a keleti szlávban sikerül megtalálni az összekötő láncszemet a magyar szó és az általa feltételezett görög etimonja között. Hadrovics László ugyanis a TESz. és az EWUng. felfogásával szemben nem az iráiban kereste *vászon* szavunk forrását, hanem a görög *βύσσος* 'finom lenvászon, patyolat' *βύσσινος* 'lenvászonból készült' melléknévi származékának, pontosabban annak is főnevesült semleges nemű *βύσσινον* alakjának az átvételével számolt óorosz közvetítéssel. Ezt a szót az ortodox szlávok a *β* középgörög kiejtése alapján *v*-vel vették át, s lett belőle az ószlávban **вѣссонъ**, az orosz egyházi szlávban *вѣссонъ* (vö. or. R. *вѣссонъ* 'bisszus <igen finom, vékony kelmefajta>'). Ezt az etimológiát Hadrovics László meg is írta, hangsúlyozva, hogy a jelentés teljes és a hangalak nagymértékű egybeesése az első szótagi magánhangzó eltérése ellenére nem lehet véletlen (HADROVICS 1993). Sajnos azonban a Hadrovics László által használt forráskiadványok után megjelent orosz nyelvtörténeti szótárak, illetve a novgorodi és más északi nagyorosz nyírfakéreg-levelek sem hoztak semmiféle olyan újabb adatot erre a szóra az orosz régiségből, amely bármiféle áthidaló megoldást sugallna arra nézve, hogy miként lehetett a szláv *-i*-ből *-á*- a magyar *vászon* első szótagjában. Tehát bármily logikus és nyelvföldrajzilag természetes lenne is a szláv (nem feltétlenül óorosz, hanem az ószláv adatból ítélve akár bolgárszláv) közvetítés, a Hadrovics László által is elismert hangtani nehézség továbbra is fennáll. A XI–XIV. századi szókincset feldolgozó óorosz szótár által rögzített *воусинъ*, *воусъ* alakváltozatok (SDR 1: 499) sem visznek közelebb a megoldáshoz, mivel a magyar *-á*-t a szláv *-u*-ból sem könnyebb levezetni, mint az *-i*-ből. A régi keleti szláv alakok mind könyvnyelvi, tehát a szó ismertségét legfeljebb az orosz szerkesztésű egyházi szlávban dokumentálják, arra nézve nincs adatunk, hogy a népnyelvben használták volna, tehát annak sincs nagy valószínűsége, hogy a szó kereskedelmi úton jutott volna hozzánk. Ha viszont az egyházi nyelvből terjedt volna el, akkor a bolgár–macedón közvetítés valószínűbb lenne.

Ami a *mókus* eredetét illeti, itt orosz részről jobb a helyzet, mert hiszen e kis prémes állat több régi orosz neve közül (*бѣлка*, *вѣверица*, *вѣкъша*) az utóbbi (*вѣкъша* > *векша*) is jól dokumentálva van a régi oroszban, s mivel e kis állatok prémje korán értékmérővé, majd ténylegesen is pénzegység-névvé vált, gyakran fordul elő számok után partitívusi értelmű genitívus pluralis formában: *вѣкъшь* > *векои*. Hadrovics László éppen egy ilyen többes szám birtokos esetű *vekoš* alakból gondolta levezetni a magyar *mókus*-t. Gondolatmenetében szerepet játszott, bár hogy mondta volna-e, arra nem emlékszem, hogy éppen egy ilyen partitívusi alak átadása lenne valószínű akkor, ha a szó kereskedelmi úton került volna a magyarba. Ebben az esetben – a *por*-hoz hasonlóan – a tökéletesen egyező jelentés mellett a hangtani nehézségek nehezen áthidalhatók, mert míg egy Hadrovics által feltételezhetően átvett **vekos*-ból hangrendi kiegyenlítődéssel lehetett **vokos*, a további *v* > *m* hangfejlődésre már nehéz analógiát találni (*Mókos bőr* azonban van 1754 körül – NySz.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a felületes nyelvi érintkezések során átvett szóbeli kölcsönzéseknél az idegen nyelvi forma elnagyolt átvétele nem ritka, s Hadrovics meg nem írt etimológiája legalábbis van annyira valószínű, mint a TESz.-ben és az EWUng.-ban képviselt hangutánzó eredet, amely egy 1702. évi adatban sugallt népi etimológiának az átvétele lehet („Az evet méltán nevezetik *mókus*nak az ő mokogásáról” – NySz.).

3. Hadrovics László természetesen nem csak ötletekkel, hanem számos jól megalapozott etimológiával is gyarapította a magyar szókincs eredetéről alkotott ismereteinket. Teljes áttekintése volt a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szakirodalmáról, mégpedig azóta, hogy mint Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című nagy művének (1955) egyik lektora, érzekelte, hogy „még mennyi minden tennivaló van ezen a területen” (HADROVICS 1997: 7). Kniezsa István munkáját rendkívül nagyra értékelte, de – mint írta – „a tennivalók ezen a területen már olyanok, amelyeket a hagyományos etimologizáló módszerekkel már nem lehet elvégezni. Mindkét oldalon az eredeti forrásokhoz kell visszamenni” (HADROVICS 1989: 24). Ezt a hagyományos „szótárforgató” módszert meghaladó új módszer, amelyet „forrásolvasó etimológiának” nevezett, látványos eredményeket hozott. Hogy csak a keleti szláv elemeknél maradjunk, ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy *csere* szavunknak még a TESz. I. kötetének megjelenésekor (1967) sem volt épkezláb etimológiája. S milyen egyszerűnek tűnik ma már, hogy a keleti szláv *čeredb* 'sorrend, (váltakozás folytán valakire rákerülő) sor' átvételéről van szó, amelyben „a szóvégi *-d* elvesztését a *medve* és *jegenye* analógiájával nem nehéz megmagyarázni”. Megjegyzendő, hogy Hadrovics a keleti szláv **čeredb* mellett a déli szláv **črědb* alakot is figyelembe vette lehetséges átadó nyelvi alakként, hiszen a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása után ebből sem lehetett más, mint **csered* (HADROVICS 1975: 63–5, vö. EWUng.). Hasonlóképpen nem volt elfogadott etimológiája *óriás* szavunknak, bár Munkácsi Bernát egyszer már felvetette, hogy összefüggésben lehet a skandinávok egy csoportjának, a varégeknek óorosz *varjag* népnévvel, de ő egy nem létező *varjažin* alakból indult ki, amit Kniezsa annak idején mint légből kapottat joggal elutasított. Hadrovics László az óorosz krónikákat böngészve felfigyelt a gyakran előforduló *варязи* többes számú alakra, amelynek palatalizált *z'*-jéből, pontosabban annak hanghelyettesítéséből levezethetőnek tartotta a magyar *óriás* *s*-ét (HADROVICS 1975: 67–70). Hadrovicsnak ez az etimológiája nem váltott ki teljes egyetértést. Az EWUng. első helyen hozza ugyan, de például JEVGENIJ CHELIMSKIJ (2000: 415) – szerintem hiperkritikusan – elutasította. HADROVICS azonban vissza-visszatért hozzá (1985: 383–4; 1989: 24), kiegészítve azt egy-egy újabb részlettel. Végeredményben minden hangtani kérdésre van elfogadható magyarázat, s számos nyelvből van példánk arra, hogy az 'óriás' fogalmára használt szó népnévből származik (vö. újabban: FAŁOWSKI 1998).

Hadrovics Lászlónak a TESz., illetve az EWUng. által elutasított etimológiái közül több ma talán mégiscsak megszívlelendő lenne. Így például számomra teljesen érthetetlen, hogy melyek azok a „részint szótörténeti, részint jelentésbeli nehézségek”, amelybe a TESz. szerint a *száll* ige Hadrovics által javasolt szláv származtatása ükőzik (HADROVICS 1965: 47). A *saditi se* 'letelepedik' szláv igével való kezdeti jelentésbeli egybeesése nyilvánvaló a *megszáll*, *szállás* szavakban ma is, a 'repül' jelentés másodlagos voltára számos bizonyítékkal szolgál a szerző „Magyar történeti jelentéstan”-ában (HADROVICS 1992: 303). Csak remélhető, hogy egy újabb, tudományos magyar etimológiai szótár vissza fog nyúlni ehhez és sok más meggyőző etimológiájához, s újból mérlegeli őket.

4. Általában is megállapítható, hogy az etimológia Hadrovics László életművében korántsem korlátozódik tisztán vagy főleg etimológiai tárgyú műveire (1965, 1975, 1985), hanem egész munkásságát átszövi, nagyszerű filológiai munkáit éppúgy, mint előbb említett Jelentéstanát. Egész életén átfüvlt a szerbhorvát nyelv magyar elemeinek vizsgálata, amelynek nyitányát a Melich-émlékkönyvben megjelent dolgozata (HADROVICS 1942), befejezé-

sét pedig az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen” (HADROVICS 1985) vaskos kötete jelentette. Ez irányú munkásságát mások már méltatták. Befejezésül szeretném kiemelni mégis Hadrovics László munkásságának ezt a kettős irányát: éppúgy vizsgálta a szláv (és más) nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását, mint ahogy a magyar hatást is eredményesen kutatta a szomszéd népek nyelvében és irodalmában. Etimológiai életművét egységes egészként kell kezelnünk, mert megszívlelendők azok a magyar etimológiai észrevételei is, amelyek az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen”-ben vannak elszórva, míg bőséges szláv nyelvészeti és művelődéstörténeti anyagot tartalmaznak magyar etimológiai tárgyú dolgozatai is.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS szerk. 1989. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Bp.
- BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997. *Hadrovics László (1910–1997). (A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19.) ELTE Fonetikai Tanszék*, Bp.
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 2000. *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи*. Москва, 2000.
- FALÓWSKI, ADAM 1998. *Nazwy olbrzymów w języku dawnych Słowian Wschodnich (przyczynek do studiów etnolingwistycznych)*. *Rocznik Slawistyczny* 51: 87–94.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1942. *A horvátban levő magyar elemek szófeldrajzi és időrendi problémái*. In: Melich-Eml. 1942: 104–16.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. *Nyelvtudományi Értekezések 50*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. *Nyelvtudományi Értekezések 88*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1989. *A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága*. In: BALÁZS JÁNOS szerk. 1989: 7–46.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. *Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1993. *Ungarisch *vászon* „Leinwand” – ein altrussisches Lehnwort*. *Anzeiger für Slavische Philologie XXII/1*: 61–2.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1997. *Hadrovics László vallomása pályájáról*. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997: 5–10.
- KISS LAJOS 1977. *Hadrovics László közéről*. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997: 21–7.
- KISS LAJOS 1999. *Hadrovics László. (A múlt magyar tudósai)* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Melich-Eml. 1942. *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- SDR. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. 1–. Москва, 1988–.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1975. *Zur Etymologie von russ. *комната**. *Studia Slavica Hung.* 21: 369–71.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1979. *К вопросу о восточнославянско-венгерских лексических связях старшего периода*. *Studia Slavica Hung.* 25: 465–73.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1982. *Émely szavunk (szavaink) eredetéről*. *Magyar Nyelv* 321–8.

SZEMLE

Farkas Tamás, Családnév-változtatás Magyarországon

Nyelvtudományi Értekezések 159. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 116 lap

Általában a nyelv és ezen belül a nevek változása mindig foglalkoztatta a gondolkodó embereket, elsősorban a történeti érdeklődésű kutatókat. Ennek ellenére a családnevek megváltoztatásával foglalkozó magyar szakirodalom szegényes. Okát nehéz egyértelműen meghatározni, mert nyilván nem is lehet egyetlen mondatba belefoglalni. Több, koronként más-más indítékot találunk, de úgy látszik, hogy a XIX–XX. század fordulójának két-három évtizede kivételével tabutéma volt a nyelvvel és társadalommal foglalkozók körében. Valaki-ket mindig érzékenyen érintett minden megállapítás ebben a témakörben. Az 1945 utáni néhány esztendő szabadabbnak, demokratikusabbnak érezték egyesek (bizonyos fokig az is volt a Fordulat Évég), s ekkor, 1948–49-ben BENKŐ LORÁND tollából meg is született az első elvi és nyelvi szempontú összefoglalása a kérdéskörnek. Ennek azonban megjelenési helye okán („Magyarosan” című folyóirat) ma már csak kevesek számára hozzáférhető, még a legtöbb egyetem, főiskola (különösen az újonnan alakultak) könyvtárában sincs meg. Azután jött a „fölvett nevű” személyek (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai stb.) diktatúrája, és alig volt valaki, aki a kérdéssel mert volna foglalkozni. Az 1990-es Rendszerváltás jó irányú fordulatot hozott. Manapság pedig a „személyi jogok” túlzásba vitt védelme teszi körülményessé a kutatást. Jóllehet azt hihetnők, hogy a megváltoztatott nevéük érdeke mindenkinek a tudomására hozni a névváltoztatásaikat, hiszen üzleti, társadalmi stb. kapcsolataik folyamatosága érdekében erre mindenképp szükségük van. (Milyen könnyebbsége volna a kutatásnak, ha a XX. század teljes megváltozott családnévanyaga megjelenhetne egy kötetben – modernebb és teljesebb formában –, mint ahogyan Szent-Iványi kiadta a XIX. századét!

Minden nehézség ellenére, a bürokrácia buktatóin túljutva és az eredeti okmányokhoz hozzáférve FARKAS TAMÁS földolgozta, összefoglalta, könyvvé formálta és megjelentette a XX. század második fele magyarországi családnév-változtatásainak elsősorban nyelvi szempontú szintézisét. Nemcsak hiányt pótolta e munka, de az új kornak megfelelően új módszereket is alkalmazott, új célokat tűzött maga elé, s ezeket kiváló eredménnyel el is érte. Alaposan részletező és jól áttekinthető könyvében választ kapunk majdnem minden kérdésre, ami a témakörben fölmerült, s még fölmerülhet. Érdemes röviden áttekinteni ezeket a véleményeket, megállapításokat, válaszokat.

Korunk egyik legégetőbb kérdése a névtani terminológia egységesítése. Már maga a *családnév* kategória is vitatott, hiszen korábbi, határozottan magyarosabb lenne a *vezetéknév* meghatározás. Mégis egyszerűsége, rövidsége okán az idegen mintára használatba vett ’családra vonatkozó név’ jelentésű szakszó van elterjedőben, s ez kiváló korrelációban áll az egyénre vonatkozó *keresztnev*, illetőleg a közelmúltban megjelenő *egyénnev* terminussal. A hosszú és bonyolult írású *családnév-változtatás* egyszerűbb szinonimája a *névmagyarosítás* volt, s lehetne ma is, hiszen a szakszavak mindig azt jelentik, amiben a szakma megállapodik, s ha valóban „egzaktabb” is a hosszabb forma, a gyakorlati használat esetleg a praktikusabb megoldást támogatná. A fölvett nevek aránya viszont FARKAS TAMÁS szóhasználatát igazolják, hiszen míg 1948-ban ezek között a „magyar”, illetve „magyaros” nevek

aránya 100% volt, 1997-re már csak 74,2% (82), vagyis a „magyarosítás” már a nevek közel háromnegyed részére volt igaz. Esetleg még kevesebbre, hiszen a magyar nevek ugyancsak magyarra cserélése (*Szennyés* > *Szénás*) nem illik bele a *magyarosítás* fogalmába. Mindaddig azonban, amíg FARKAS TAMÁS ki nem talál egy jobb terminust, el kell fogadnunk, és használnunk kell ezt a bonyolultat, a *családnév-változtatás*-t.

Kiváló leírását kapjuk a könyv bevezető fejezeteiben általában a forrásanyagnak, s ezen belül e vizsgálat forrásainak. Kétségtelenül a személy szerint beadott kérvények minden más forrást messze megelőznek. Ezek tartalmára vonatkozóan kapunk ugyan a könyvben egy igen rövid tájékoztatást (15), de nem világos az, hogy a „fontosabb személyes adatok” mire terjednek ki. A vallásra, etnikai hovatartozásra is? Nyilván voltak olyan időszakok, amikor ezek is szerepeltek a kérvényekben, hiszen a szerző részletesen tárgyalja ezeket a tényezőket (44–8). A 49. lapon ezt olvashatjuk: „A háború utáni kérvényekben a vallást azonban már nem kellett feltüntetni.” A sorok között (és a táblázatokból) az olvasható ki, hogy az 1948. esztendőben a kérés indoklása alapján döntötte el a szerző a német (sváb), szlovák, cigány stb. etnikumhoz való tartozást. Kétségtelenül nagyobb munkát jelentett háttérinformációkból levonni a következtetéseket, s az ezek általánosítása, arányszámainak táblázatokba foglalása (88–90) jó tájékoztatást ad a magyar névkutatóknak.

Elméleti és általános kérdésekkel több fejezet is foglalkozik (17–33), s minden tekintetben újat, lényegeset, fontosat állapít meg. Az *erőtér* fogalom bővebb kifejtést igényelne, jóllehet mindenki számára világos, hogy a társadalom, lakóhely, család, munkahely stb. mind beletartozik. Ezek figyelembevételét a nyelvészeti megközelítésű szakirodalom rendszerint mellőzte eddig, noha igen fontos kiváltója a névváltoztatásnak, és legtöbbször indokolja az újonnan választott nevet. Az *erőtér* mellett igen röviden, de említést kap a lélektani megközelítés is (19). Ez azért fontos, mert – véleményem szerint – az egész onomatológiának (névtudománynak) legfontosabb társtudománya a pszichológia, akár egyéni vagy csoportlélektanra is gondolunk. Ideje lenne a keresztnévdívatot, az utcaelnevezéseket vagy bármely onomasztikai (névadási) kérdést kimondottan lélektani megközelítéssel vizsgálni. Különösen érdekes eredményeket adna az álnevek, művésznevek választásának beható pszichológiai kutatása, mint ahogyan családnév-változtatások kérdéskörében is fontos az a néhány megfigyelés, a kérvények indoklásaiból kiolvasott személyes vélemény a megváltoztandó és fölveendő nevekről. Ide tartozik a névhez, annak egyes elemeihez (kezdőbetűhöz, több betűhöz stb.) való ragaszkodás (21–2; táblázatokban: 76–8).

Az általános kérdések körébe tartozik a családnévek identifikációs, információs, konnotációs tartalma, amelyek mindegyikének részletes kifejtését kapjuk a könyvben (21–35). Érdekes, de természetes is, hogy éppen az azonosítás megnehezítése a célja sok névváltoztatásnak. Vagy új életvitelt akar kezdeni, vagy eddigi családjától, etnikumától, allogén kisebbségi csoportjától akar eltávolodni az új nevet igénylő. (Ez az egyetlen indoka is lehetne a titokzatoságnak, ami a mostani névváltoztatásokat körülveszi, s amit a „személyi jogok védelme” varázsszó mögé rejtenek a bürokratikus szervek.) A BALÁZS JÁNOS által fölvetett és bevezetett „információtartalom” csupán a magyar kultúrában fölnőtt, magyarul beszélő személyek számára létezik, ugyanakkor valamennyi közszónak is megvan a maga, tulajdonneveknek megfelelő „információtartalma”. (Pl. az *üsző* szó elárulja, hogy „párosujjú, hasított körmű emlős fiatal, nőivarú” egyedéről van szó.) A „jelentésszerkezeti” sajátság tehát semmiképp sem a tulajdonnevek jellegzetessége. Jóllehet FARKAS TAMÁS tudja ezt, s megjegyzi, hogy a családnévek információtartalma „nem feltétlenül helytálló” (23), s éppen az esetleges téves vagy

megtévesztő információkat szándékozik megszüntetni a névváltoztatás. Szinte szó szerint vonatkozik ez a konnotációra is, amiről bőven olvashatunk a munkában (26–8).

Legizgalmasabb és kiválóan kidolgozott része a könyvnek a motivációról szóló fejezet (28–35). Lényegével messzemenően egyet lehet értenünk. Részletezése azonban fölvet néhány kérdést. Egyik a „névszerűség” problémája, amit MEZŐ ANDRÁS fogalmazott meg a helynevekkel (utcanevekkel) kapcsolatban. Ebben az esetben a „névrendszer” formai jelenségeihez való igazodás, az *-i*, *-fi* végződés kedvelése a fölvetett nevek körében. Statisztikai adataink (még) nincsenek, de szerintem a „névszerű” nevek megterhelési aránya csak kisebb százalék a teljes magyarok által viselt névanyagának. (Természetesen mindig különbséget kell tennünk a nevek száma és a névvisezők száma között egy-egy névtípusban.) Pontos, mintául szolgáló és példákkal illusztrál rendszerezését kapjuk a motivációknak (34), amelyek később számadatokkal, arányszámokkal alátámasztott táblázatokban is szerepelnek (73–9). Az igazi „nyelvészeti” szempontú vizsgálata a névváltoztatásoknak az „etimológiai jelentés” fejezetében kapott helyet (35–40). A fölvetett nevek esetében kitöltötte tartalommal az adatok adta névrendszer kategóriáit a szerző. Színes, szemléletes példákkal illusztrálta az egyes névcsoportokat. Ugyanezt nem tehette meg az elhagyott, megváltoztatott nevek esetében, minthogy azok többsége nem vezethető vissza magyar hely- vagy köznévre, s az estek túlnyomó többségében nem a jelentésük miatt került sor megváltoztatásukra.

A családnevek megváltoztatását indukáló „erőtér” jelentős szerepet kapott a vizsgálatban (41–9). A politikai háttér megvilágításából kitűnik, hogy nem elsősorban és kizárólag magyar jelenségről van szó. A szakirodalom alapján nagyon keveset tudunk a mai határokon kívüli magyarság kényszerű vagy önkéntes névváltoztatásairól, annál többet az Izraelbe érkező új telepesek új névvel való szerepléséről. A XX. század második felének magyarországi lakosságát több politikai hatás is érte, amelyek közül a családneveket is érintette néhány. Ezek időrendi felsorolása, hatása és példákkal megvilágított eredménye olvasható e fejezetben. Érdekes, hogy a „világ proletárjai egyesüljetek” internacionalista korszakában több volt a német (zsidó) nevek megváltoztatására való politikai igény, mint a későbbi időszakban. Az egyéb eredetű nevek (pl. *Marosán*) már nem terjedt ki ez a gyakorlat. Ugyanakkor a magyarországi svábok névmagyarosítását nem szívesen engedélyezték, többnyire gátolták. Az *erőtér* fogalmába nemcsak a politikai-társadalmi környezet tartozik, hanem az etnikai, családi légkör is. Ennek alapján is sok névváltoztatási kérelemmel találkozott FARKAS TAMÁS. Ilyenek az utóbbi időben a cigánysághoz tartozásra utaló családnevek megváltoztatásának problematikája, nagyobb mérvű gyakorisága.

Részletesen foglalkozik a könyv a névváltoztatásokkal kapcsolatos hivatalos állásfoglalásról, törvényekkel, szabályozásokkal, ügymenettel, elbírálással stb. Néhány szempont (magyaros hangzás, helyesírás, gyakoriság stb.) alapos körüljárása hasznos része a munkának. Világos, hogy a *János* keresztnévűek nem vehették föl a *Kádár* családnevet, még talán a *Ságvári* visszautasítása is magyarázható abban a korban, de nem értem, hogy a *Tyukodi* miért került tiltó listára.

Izgalmas fejezet az egyéni indokok vizsgálata a családnév-változtatásokban. Nyilván itt kap legnagyobb szerepet a lélektan, amelyet oly kevesen vettek figyelembe eddig. Nagy érdeme a könyvnek, hogy nemcsak foglalkozik az egyéni indokrendszerrel, hanem annak tudományos alapokon való rendszerezését is adja (60–2). Érdemes ezt a teljesen újszerű fejezetet részletesebben is áttekinteni.

Honti László főszerk., A nyelvrokonságról Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. Második, bővített kiadás. 372 lap

A magyar nyelv eredetéről, a nyelvrokonságról napjainkban több szó esik internetes blogok hozzászólásaiban, napilapokban, televízió- és rádióműsorokban, mint bármely más nyelvészeti kérdésről. Miközben a tudományos munkákban és az oktatásban hosszú ideje általánosan elfogadott tény, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsaládhoz tartozik, egyre hangosabbak a legkülönbözőbb fórumokon megjelenő vélemények, amelyek szerint a finnugor „elmélet” felülvizsgálatra szorul. Tanulságos látni, hogy miközben az – olykor a politikai nyilatkozatokba is bekerülő – kételyek leginkább a hivatalos, „akadémiai” tudomány képviselői elleni ádáz ellenszenv és néhány sűrűn visszhangzott ideológiai alapú vád kapcsán fűzhetőek egy csokorba (pl. hogy a finnugor rokonság tételét a Habsburgok erőltették a magyarokra), a nyelvünk eredetére vonatkozó „alternatív” elméletek között békésen megfér a hun, török, sumér, etruszk stb. rokonítás.

A Tinta Kiadó mintegy az efféle nézetekre adott válaszként 2010-ben iktatta kiadványainak sorába „A nyelvrokonságról” című kötetet, HONTI LÁSZLÓ főszerkesztésében, jeles magyar és külföldi finnugor nyelvészek írásaival. A tanulmánygyűjteménynek nem sokkal később második, bővített kiadása is napvilágot látott. A könyv ajánlója és alcíme arról tájékoztat, hogy a szerzők ezzel az „orvossággal” próbálják meg „csökkenteni a képtelenségek áradatának mérgező hatását”. A „Bevezetés” tanúsága szerint a kötet leginkább a nagyközönségnek szól, és célja legfőképp a tudománytalan nézetek közérthető cáfolata.

Nehéz megítélni, hogy ez a könyv milyen hatást fejt ki az olvasók szélesebb körében, erős kritikai visszhangja viszont arra utal, hogy bár ezzel a kérdéssel kapcsolatban a tudományosság világos válaszaira, egy diákoknak, érdeklődőknek ajánlható kézikönyvre óriási az igény, „A nyelvrokonságról” írott tanulmánygyűjtemény szerkesztési elvei, szerterágazó tematikája miatt inkább tekinthető az ún. „alternatív elméletek” kapcsán kialakult szakmai diskurzus áttekintésének, mint közérthető, egységes és rendszerezett állásfoglalásnak.

Az egyes tanulmányírók külön-külön gyűjtik össze a finnugor rokonság bizonyítékait, a finnugorságot elutasító vélemények cáfolatát – így sokszor ismétlődnek ugyanazon „alternatív” eszmék és szerzők. Viszonylag kevés szó esik a finnugor nyelvészet alapvető téziseiről, és csak az egyes tanulmányok részleteiből állítható össze egy többé-kevésbé átfogó kép arról a bonyolult történelmi, politikai, ideológiai, pszichológiai összefüggésrendszerről, amely ezt a tudományos kérdést több mint két évszázada körülveszi. A tanulmányok többsége egy kiválasztott „alternatív” szerző írásait részletezve is tárgyalja, cáfolva annak állításait, bemutatva tudománytalan mivoltát. A kritikával illetett ellenfelek között azonban nem ritkán egy kalap alá kerülnek a legképtelenebb fantazmagóriákat hirdető dilettánsok és a finnugor nyelvrokonságot egy percig sem tagadó, de a hagyományostól eltérő hipotéziseket megfogalmazó nyelvészek.

A kötet első írásában HONTI LÁSZLÓ a történeti-összehasonlító nyelvészet módszereit, eredményeit foglalja össze. Az indoeurópai nyelvekből vett példákkal szemlélteti a nyelvrokonsítás gyakorlatát, és számba veszi azokat a kritériumokat, amelyek mentén az uráli nyelvek egy nyelvcsaládba sorolhatók. A kötetnek véleményem szerint ez a legsikeresebb tanulmá-

nya abban a tekintetben, hogy a nagyközönség számára is érthetően igyekszik felsorolni azokat az érveket, amelyek a magyar nyelv uráli eredetét igazolják. A szöveg tagolása, a példák táblázatos ábrázolása azonban nem teljesen következetes, terminushasználata pedig feltételezi a nyelvészeti alapismereteket. Tovább nehezíti a befogadást az az egész kötetre kiterjedő gyakorlat, hogy az idegen nyelvű idézeteket a főszövegben, fordításukat csak lábjegyzetben találjuk.

BERECZKI GÁBOR „Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában” címmel a kötet legolvasmányosabb írásában röviden, de megfelelő hangsúlyokkal járja körbe a magyar nyelv finnugor rokonításának és a finnugor rokonság elutasításának történetét. A török, sumer, etruszk nyelvekkel való hasonlítási kísérletekhez fűzött rövid nyelvészeti magyarázatai mellett nagy teret szentel a különböző „babonák”, tudománytörténeti hiedelmek tisztázásának.

BROGYANYI BÉLA „A magyar alternatív nyelv kutatás és ideológiai háttere” című írásában a finnugor rokonság elutasításának és a magyar történelem sorsfordító eseményeinek összekapcsolását kísérel meg. A cikk fontos szempontokat villant fel a finnugorsággal kapcsolatos hamis vélekedések történeti háttere kapcsán, de terminushasználata és nem eléggé átgondolt felépítése (kétharmad részt dilettáns nyelvészkedők írásait szedi ízekre, „példaként”, nem pedig ideológiai hátterükről szól) vitacikkét a kötet egyik legkevésbé sikerült írásává teszi. Jól jellemzi ezt egyik kiinduló gondolata: „Amíg e nyelvészkedők csak laikusok köréből tevődtek össze, addig hagyján volt a dolog, de amióta nyelvészetileg képzett egyének is csatlakoztak hozzájuk, már ennek a jelenségnek a hátterére is rákérdesz az ember” (46). Csökkentené a hiányérzetet, ha került volna a kötetbe olyan tanulmány, amely szempontkeveredés nélkül, higgadtan, pontosan rajzolja meg a finnugorelles ideológia hullámainak történetét. Akár csak az 1989 utáni helyzet részletesebb ábrázolására (a politikai, gazdasági stb. összefüggések bemutatására) külön tanulságos fejezetet lehetett volna szálni, efféle mondatok helyett: „Az 1989-es rendszerváltás nem hozta meg sokak számára a várt változást és sok csalatkozást eredményezett, mert irreális és teljesen idealizált elképzelésekből indultak ki az emberek” (49). A szerző néhány példája a sumer–magyar, etruszk–magyar összevetésekből természetesen jól mutatja ezeknek az „alternatív” vélekedések tartathatlanságát. Az viszont vitatható, hogy az ilyen művek internetes közzététele (akár az OSzK

honlapján) a könyvtárosok „művelődéspolitikai eltévlyedés”-e lenne. Reméljük, hogy éppen elég a „nyelvészet iránt érdeklődő közönséget fölvilágosítani és a kérdésben tájékoztatást adni” ahhoz, hogy az efféle olvasmányok hozzáférhetőségük dacára zárványok maradhassanak.

CSÚCS SÁNDOR tanulmányának elején jelzi, hogy véleménye szerint „pozitív”, a finnugor nyelvrokonság elméletét támogató érveket bemutató tevékenységgel, nem pedig az „alternatív” elméleteket támadó írásokkal lehet hatékonyan befolyásolni az „alternatív” gondolatokkal egyre erősebben átjárt közvéleményt. Az iskolai, internetes, sajtóbeli ismeretterjesztés propagálásával tulajdonképpen a szakmai közvéleményhez szól. Írásában főként a finnugorsággal kapcsolatos hiedelmeket, téves elméleteket cáfolja (főleg VARGA GÉZA és ANGELA MARCANTONIO állításaira reflektálva). Mindazonáltal a tanulmány leginkább tárgyilagos hangneme, arányossága, követhetősége miatt dicsérendő.

Érdekes színfoltja a tanulmánykötetnek, hogy külföldi szerzőket is felvonultat. A leghasznosabbnak azok az idevágó írások tűnnek, amelyek a magyar „alternatív” szellemi

áramlatokat és saját országuk hasonló művelődéstörténeti vonulatait állítják egymás mellé. İSMAIL DOĞAN „Dilettáns nyelv- és néprokonsági nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon” című rövid cikkében néhány témát mutat be a tudománytól elrugaszkodott nyelvészeti-őstörténeti nézetek törökországi példáiból. JOHANNA LAAKSO „Mítoszok a finn nyelv ősiségéről” címmel ábrázolja a finnországi nyelvészeti hiedelmeket. Utóbbi azt a számtalanszor elhangzó magyarországi legendát is kerek perec cáfolja, miszerint a „finnek már nem tanítják többé a finnugor nyelvrokonságot”.

Főként SZABÉDI LÁSZLÓ, MARIO ALINEI és ANGELA MARCANTONIO írásait vonja alapos kritika alá DANILO GHENO „Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről” című tanulmányában. Rámutat a vizsgált művek pontatlanságaira, és némi személyeskedő iróniával jellemzi a fenti szerzők felkészületlenségét, tévedéseit. – Különböző nyelvhasználati kísérletek rövid értékelését, valamint KALEVI WIIK műveinek és ANGELA MARCANTONIO könyveinek bírálatát tartalmazza KERESZTES LÁSZLÓ (kissé megtévesztő című) tanulmánya: „A magyar nyelv eredete”.

Több írás foglalkozik nagy terjedelemben a KALEVI WIIK, AGO KÜNNAP, PUSZTAY JÁNOS nevéhez köthető „finnugrisztikai paradigmaváltással” (CORNELIUS HASSELBLATT, ESA ITKONEN, SANTTERI JUNTILA, MERLIJN DE SMIT, EBERHARD WINKLER, HONTI LÁSZLÓ). HASSELBLATT a finnugrisztikai „forradalmárok” fő hibáinak a különböző tudományterületek eredményeinek összekeverését, önkényes válogatását, az elhibázott terminushasználatot és a felületes, pontatlan hivatkozási háttérrel tartja. ITKONEN tulajdonképpen nem is a nyelvrokonság alapkérdéseit megkérdőjelező, hanem a családfamodell létjogosultságát firtató művekről ír. Ez a tanulmány tehát nem az érdeklődő nagyközönséghez, hanem a nyelvi változás modellezési kérdéseiben jártas kutatókhoz, a szűkebb szakma képviselőihez szól. JUNTILA cikke stílusa és felépítése szempontjából a tanulmánykötet egyik legjobb írása, európai példákon keresztül mutatva be az áltudományok általános jellemzőit, ideológiai, politikai párhuzamait. MERLIJN DE SMIT és EBERHARD WINKLER főként WIIKnek és követőinek munkáit bírálja szakmailag, személyeskedő hangnem nélkül, de a nagyközönség számára valószínűleg kevésbé érthetően.

FODOR ISTVÁN „Meghökkenítő »őstörténet« és művelői”, valamint HONTI LÁSZLÓ „Anyanyelvünk rokonságáról” című tanulmányai a legterjedelmesebbek a kötetben, szinte önálló könyvet is kitennének. FODOR szinte kizárólag KISZELY ISTVÁN működésének szenteli írását, gúnyos mondataival annak teljes életművét a földre döngöli. Bár sok pellengérré állított tézis, következtetés valóban megmosolyogtató és tarthatatlan KISZELY munkáiban, FODOR érvelése messzire visz a nyelvrokonság igazolásától és az alternatív elméletek cáfolatától. Az anekdotázó, gúnyolódó hangú (bár olvasmányos) tanulmány célja minden bizonnyal a visszavágás KISZELY korábban FODORT kritizáló megnyilatkozásaiért. Leginkább az életrajzi, politikai tények hosszas taglalása lóg ki a kötetből, még akkor is, ha hazugságokat leplez le.

HONTI LÁSZLÓ hosszú idézetekkel tűzdelt, részletes tanulmányában bő áttekintést ad az elmúlt három évtized „vadhajtásaiból”. Írása elején egyfajta csoportosítást ad a tárgyalt szerzőkről: 1. „Abszolút dilettáns nyelvészkedők”, 2. Egy másik diszciplínában jártas, nyelvészettel foglalkozó személyek, 3. „Nyelvészetet tanult, de a fantazmagóriák világába tévedt kollégák”. A feltáruló arcképcsarnok roppant gazdag: sumer-, hun- és gyökhívők, politikai és médiaszereplők, nyelvészkedők és nyelvészek „munkásságáról” kapunk képet, ironikus kommentárokkal, kemény jelzőkkel kísérve. Bár a több esetben oldalakon át idézett szöve-

gek kissé nehezen választhatók el a szerző véleményétől, és a témérdek „alternatív” gondolkodó tárgyalása közben már kissé elmosódnak a tanulmány elején megrajzolt csoporthatárok, ebből az írásból derül ki leginkább, hogy napjainkban mennyire elburjánzott a tudomány eredményeit semmibe vevő dilettáns nyelvrokonítás.

A függelékben rövid definíciók olvashatók a leggyakoribb terminusokról, továbbá a szerkesztők rövidítésjegyzékkel meg a hangtani és egyéb jelek magyarázatával igyekeztek segíteni a példák közti eligazodásban.

A tanulmánykötetben előfordulnak apró sajtóhibák, helyesírási tévedések, bár ezek legnagyobb részét a második kiadásban már javították a szerkesztők.

A „török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság” alcímű kötet fontos és időszerű feladat megoldására vállalkozott, komoly erőfeszítéssel, színvonalasan, neves szakembereket felvonultatva, egy új kiadással saját álláspontján és közlésmódján is finomítva, ám néha talán indokolatlan felhangokat is megszólaltatva. (Az olykor sértettségről árulkodó, harcias mondatok valószínűleg sem a bizonytalankodó olvasók megnyugtatót, sem a finnugorel- lenes, tudományellenes hangulat csillapítását nem szolgálják kellő hatékonysággal.) Ezt a „műfajt” a jövőben is folytatni kell, hiszen a magyar nyelv eredetéről felhalmozott tudás közkinccsé tételéhez még rengeteg türelmes ismeretterjesztő munkára lesz szükség.

BÁRTH M. JÁNOS

Wacha Imre, *Igényesen magyarul* A helyes kiejtés kézikönyve

Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 307 lap

WACHA IMRE legújabb könyve a magyar beszédművelés modern szemléletű összefoglaló, szinte enciklopédikus műve, amely pontos fogalomrendszerrel tárja elénk az értelmes, kifejező köznyelvi beszéd hangzásának törvényeit, a szövegértés/értelmezés legfontosabb mondatfonetikai jellemzőit. A témakör komplex szemléletű feldolgozása során a szerző olyan multidiszciplináris szintézist hozott létre, amelyben ötvözni tudta a fonetika/fonológia, a szövegértés, a retorika új eredményei mellett a stílus kutatás, a beszédoktatás, a logopédia, a kommunikációkutatás és a pszicholingvisztika eredményeit is.

Tömör és újszerű, ezért figyelemkeltő a könyv címe. Az *Igényesen* módhatározó használata a címben azért tekintendő telitalálatnak, mert egyetlen szóval tudott utalni a szerző beszédünk két fontos követelményére: arra, hogy az elhangzó beszédnek nem csak *s z é p - n e k* kell lennie, hanem *é r t e l m e s n e k*, azaz kifejezőnek, igényesnek is. DEME LÁSZLÓ gondolatának parafrázisával: *A kiejtés akkor helyes és szép, ha egyúttal értelmes is.*

A címben említett könyv – a fentiekén kívül – azért is különleges és egyedülálló, mert megjelenésére csaknem fél évszázadot kellett várnunk. Bár az igényes köznyelvi kiejtés szabályairól szóló kézikönyv elkészítését már 1965-ben elhatározta az első (egri) kiejtési konferencia elnöksége, a nagyközönségnek szánt mű – objektív okok miatt – jókora késéssel, csak 2010-re készülhetett el. Mi volt az oka a késedelemnek? Elsősorban a kérdéskör bonyolultsága, a feladat nagysága, valamint az, hogy az egyes témák feldolgozatlansága

miatt több téves megítélés (már-már nyelvi babona) nehezítette az egységes koncepciók kialakítását. Egyszerűbben szólva: hiányoztak a kézikönyv megírásához az előtanulmányok. 1970-ben DEME LÁSZLÓ még csak „A magyar kiejtési kézikönyv” előmunkálatáról adhatott hírt (MNY. 1970: 146–54). Wacha Imre 1990-ben az Országos Anyanyelv-oktatási Napok keretében (Egerben) a részben elkészült kiejtési kézikönyvről tartott előadást. ELEKFI LÁSZLÓ 1992-ben közölt tanulmánya is a tervezett mű előmunkálatai közé tartozik (Linguistica, Series A Studia et dissertationes 10. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1992. 5–7, 10–14).

A felhasznált művek jegyzékéből (283–95) is megítélheti az olvasó, hogy az 1960-as évek elejétől 2004-ig jelentősen gyarapodott a beszéd, a kiejtés vizsgálatával foglalkozó szakirodalom. A fonetika/fonológia, logopédia, beszédoktatás, retorika szövegvizsgálat, kommunikációkutatás, stílusvizsgálat, kommunikációkutatás, leíró magyar nyelvtan és más ide tartozó szakterület jeles kutatói több kiváló munkával járultak hozzá ahhoz, hogy napjainkban már megbízható ismereteink vannak a köznyelvi beszéd hangzásáról és szövegszerkezeti sajátosságairól.

Tisztelete jeléül a szerző az „Utószó”-ban (279–80) külön is megemlíti azokat a kutatókat, akik különösképpen inspirálták őt új könyve megírására. Legfontosabb forrásai közé tartozott BOLLA KÁLMÁN, DEME LÁSZLÓ, ELEKFI LÁSZLÓ, FEKETE LÁSZLÓ, FISCHER SÁNDOR, FÓNAGY IVÁN, GÓSY MÁRIA, HERNÁDI SÁNDOR, KASSAI ILONA, KERESKES LÁSZLÓ, MAGDICS KLÁRA, R. MOLNÁR EMMA, MOLNÁR JÓZSEF, MONTÁGH IMRE, RÓNAI BÉLA, SUBOSITS ISTVÁN, SZENDE TAMÁS és VÉRTES O. ANDRÁS több munkája.

Ezen a helyen talán arra is érdemes utalnunk, hogy a magyar beszédkutatók hatalmas szellemi erőt mozgósítottak ahhoz, hogy a köznyelvi norma, a hibátlan hangzású és kifejező beszéd törvényeit egzakt módon feltárhassák. Az itt következő kiemelésnek nem szabad sem összehasonlító, sem megkülönböztető szerepet tulajdonítanunk; csupán az elvégzett munkák volumenét szeretném érzékeltetni az alábbi számokkal. Wacha Imre könyvének irodalmi jegyzéke szerint BOLLA KÁLMÁN 8, DEME LÁSZLÓ 36, ELEKFI LÁSZLÓ 10, FÓNAGY IVÁN 15, GÓSY MÁRIA 5, HERNÁDI SÁNDOR 4, KASSAI ILONA 4, MONTÁGH IMRE 4, SZENDE TAMÁS 5 publikációja segítette a szerzőt a kiejtés kézikönyvének megírásában! Wacha Imre 36 írást tett közzé (részben könyvet, részben tanulmányokat) a beszédművelés témakörében 1973–2001 között!

Magyar szakos tanárok és a beszédművelés oktatói gyakran teszik szóvá, hogy nehéz áttekinteni és értelmezni a beszédnevelés rohamosan bővülő szakirodalmát. Részben azért, mert sok esetben nem könnyű hozzájutni a gyakorlatban jól hasznosítható tanulmányokhoz, részben még azért, mert a kiejtés kérdésköreit átfogóan bemutató kézikönyv hiánya miatt a részismeretek integrálását többszöri nekirugaszkodással sem tudják jó eredménnyel elvégezni pedagógusaink. A beszédművelésnek csaknem feldolgozhatatlan méretűre duzzadt szakirodalmát Wacha Imrének úgy sikerült egységbe olvasztania, hogy ragaszkodott a kortársai által kidolgozott elméleti-szaktudományi alapelvekhez, ám egyúttal a kapott-átvett ismereteket beépítette a maga sajátos beszéd- és nyelvelméletmodelljébe. Szorgalmas munkával hozta létre azt a pontos, következetes, egzakt és mégis oldott, szellemes közlésmódot, amely minden munkájára jellemző. Megteremtette a másokéval össze nem téveszthető szövegszerkesztési formát: a „wachaimrés” stílust. – E sorok írója a fent felsorolt tényekben látja Wacha Imre munkásságának legfőbb értékét, töretlen népszerűségének titkát.

Wacha Imre úgy támaszkodott a legújabb szakirodalom eredményeire, hogy azokból ötleteket merítve – alkotó módon – új felismeréseket tudott megfogalmazni. Lényegében

h a g y o m á n y ő r z ő és egyúttal ú j í t ó is. Újítani tudott a beszéddel kapcsolatos fogalmak célszerűbb elrendezésében (például „A magyar nyelv rétegződése” című fejezetben), a hanglejtésformák grafikai ábrázolásában stb. Wacha Imre innovációs készségének bizonyítéka továbbá az, hogy a beszédművelés szaknyelvét is gazdagította a nevéhez fűződő új (szerű) fogalmakkal (*érzelmi ritmus, hangzásérték, szituáció- és attitűdváltás, szószünet, mondatláncolat, szünetpótló, beszéltség, beszédeszmény, normatudat* stb.).

A kézikönyv „Tartalomjegyzék”-e (303–7) alapján akár futó áttekintéssel is meggyőződhetünk Wacha Imre erős r e n d s z e r l k o t ó k é s z s é g é r ő l. Az egyes témakörök fontosságuk szerint kaptak helyet a műben. Az egymásra épülés elve alapján kerülhetett a könyv elejére a beszédhangok képzéséről szóló fejezet, és ehhez kapcsolódik a folyamatos beszédszövegek elemzése.

A könyv három nagyobb egységre tagolódik. Az első részben (1–3. fejezetben) a nemzeti nyelv rétegződéséről, a kiejtési norma főbb kérdéseiről és a tiszta kiejtés (hangképzés) tudnivalóiról van szó. A mű második részében (4–10. fejezetben) „már a tiszta beszédre épülő értelmes, kifejező, az értő/érthető beszéd eszköztárát, a mondatfonetikai eszközöket” mutatja be a szerző. A harmadik rész (11–17. fejezet) „a hangzó beszéd egészére irányítja a figyelmet”. Az egyes alfejezetek szigorú logikai rendben kapcsolódnak egymáshoz. Kifejtésük, részletezésük arányait bizonyára a témák fontossága és alá-, fölrendeltségi viszonya határozta meg.

„A nemzeti nyelv rétegei” (8–18) című fejezet újdonsága – számomra – az, hogy az eddig ismert, főleg a dialektológiai szakmunkákban közzétett rendszert (MDial. 25–37) újabb minősítési szempontokkal egészítette ki a szerző. Rendszerében elkülönítette: 1. A nemzeti nyelv írott és beszélt nyelvi változatait. 2. Az egységesülés mértéke szerinti nyelvváltozatokat (irodalmi nyelv, regionális köznyelv(ek), népnyelv, (bázis)nyelvjárás(ok), régiónyelvjárások. Még ide tartozandóan a rétegnyelveket: a szaknyelveket, csoportnyelveket és a társadalmi csoportok foglalkozás szerinti nyelvváltozatait. 3. További önálló halmaznak tekinthető: az élőszó (spontán beszéd), a fél-reproduktív beszéd, a reproduktív-interpretatív beszéd és a felolvasás. 4. Végül stíluskategóriák szerinti rétegződésről is beszélhetünk. – Felvetődhet a kérdés: miért került ez a fejezet a könyv elejére? Azért, mert az elhangzó beszéd nyelvi-esztétikai minősítések tekintetbe kell vennünk azt, hogy „e n y e l v i r é t e g e k k ö z ü l a m i n d e n k o r i b e s z é l ő (a z a z a k ö z l ő f é l) á l t a l á b a n a z a d o t t b e s z é d h e l y e z e t n e k é s é r z e l m i á l l a p o t n a k , b e s z é d s z á n d é k n a k , a p a r t n e r v i s z o n y n a k , a z e z e k b ő l a d o d ó b e s z é d m ű f a j o k n a k , a s z ó b a n f o r g ó t é m á n a k m e g f e l e l ő e n v á l a s z t j a k i a z é p p e n o d a i l l ő , d e / é s a z i m é n t e m l í t e t t e k á l t a l a d e t e r m i n á l t é s s z a b á l y o z o t t k ó d o t ” (17, kiemelés: P. J.). – A nyelv rétegződését megvilágító fogalmak rendszerét az 1–4. számú melléklet (19–23) táblázatai és grafikus ábrázolásai szemléltetik. A fogalmak igen bonyolult szövevényét háromdimenziós rajz érzékelteti (24).

Mivel a h a n g k a p c s o l ó d á s i s z a b á l y o k r ó l az iskolai tankönyvekből, részletesebben pedig például a „Nyelvművelő Kézikönyv”-ből tájékozódhat az olvasó, itt elegendő, hogy tömör adatolású összefoglalásban ismerteti a szerző a főbb tudnivalókat. – A h a n g k é p z é s i é s b e s z é d h i b á k j a v í t á s á h o z csak általános tájékoztatást nyújt a 4. alfejezet (28–32). Ha valaki (akár autodidaktaként) vállalkozna a felismert beszédhibák javítására, feltétlenül bővebb (logopédiai) ismeretekre lesz szüksége. Még megnyugtatóbb, ha a makacs beszédhibák javítását szakemberre bízuk.

A helyes kiejtés tanítását jól szolgálja a 3. fejezet (33–67). A beszédhangok definíciói, a képzési sajátságok felsorolásai, a szóban forgó hang kiejtésének gyakorlásához javasolt szavak, hangsorok kiválóan segítik a megfelelő artikuláció elsajátíttatását. – A precíz sematikus rajzok a hangképzésben résztvevő szervek felépítését és az egyes beszédhangok képzési helyét szemléltetik.

Bár az idegen tulajdonnevek kiejtéséhez BAKOS FERENC, MAGAY TAMÁS, TÓTFALUSI ISTVÁN hivatkozott munkája (67) segítségünkre lehet, a kiejtési kézikönyvből átfogóbb tájékoztatást kapunk a nagyobb európai nyelvekből származó (számunkra idegen) tulajdonnevek magyar(os) kiejtéséről (67–73). Helyesen állapította meg a szerző például azt, hogy a „Olykor pontatlan a görög hangok átírása. Akármelyik változatot kell megszólaltatnunk [*Leonidas* vagy *Leonidász*?], a latin betűkkel írott görög nevet a magyar kiejtési szabályok szerint kell kimondanunk” (71).

A könyv terjedelmesebb részében a mondat- és szövegfonetikai eszközrendszerét, szerepét úgy mutatja be Wacha Imre, hogy elhangzott beszédrészeket és írott szövegek tüzetes elemzésével világítja meg a mondatkapcsolódásokat kifejező-megerősítő hangszközeink konkomitanciáját. A mondatfonetikai eszközök összetartozásának és részben elkülönülésének kérdéskörét – ismereteim szerint – először DEME LÁSZLÓ fogalmazta meg „A kiejtés tanítása és tanulmányozása” című tanulmányában (Nyr. 1970: 270–80). Megállapításait nemrég a kísérletfonetikai vizsgálatok igazolták. Érdekes az, hogy az 1970-es évektől kezdődően jelentősen javult a Kazinczy-versenyek szereplőinek szövegértelmezése éppen a mondatfonetikai eszközök tudatos(abb) használatalkalmazása révén. A felkészítő tanárok és a versenyzők egyaránt elfogadták, hogy nem feltétlenül kell a négy fő mondatfonetikai eszközt (hangsúlyozás, hanglejtés, tempóváltás, szünet) szimultán módon használni. Ha az egyik eszköz főfunkciós szerepű, a többi kissé háttérbe szorulhat, vagy akár el is maradhat. – Itt kell megemlítenem, hogy Wacha Imre zsűritagként évtizedeken át nagy lelkesedéssel segítette a Kazinczy-versenyek lebonyolítását, és megfigyeléseit több fontos tanulmányban tette közzé. (L. Z. SZABÓ LÁSZLÓ – WACHA IMRE, A Kazinczy-versenyek 25 éve. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 1991. 59–138.)

Nem könnyű feladat felolvasásban az írásjelhangzásértékének érzékeltetése. Erről szól a 11. fejezet (194–210).

Hasznos tanácsokat ad a kézikönyv azoknak, akik írott szövegek megszólaltatására készülnek. (210–24). Megszívlelendő tanács: a felolvasónak törekednie kell arra, hogy az írásmű tartalma, a szerző közlési szándéka és a tervezett (meg a valóságos) hangzásforma összhangban legyen. A felkészülés során tisztázandó a felolvasónak a szöveghez való viszonya (210–24), a szöveg mögöttes világa (225–40). Arra is ügyelni kell már a felkészülés során, hogy a szituativitás lehetőségét a kiválasztott mű szabja meg (témájával, tartalmával, stílusával, a szerző közlési szándékával), illetve a szituációt a felolvasónak kell hanggal és bizonyos metakommunikatív eszközökkel megjelenítenie (241–51).

A beszéd érzelmi töltésének kifejezése (251–3) függhet a beszélő egyéniségétől, a beszédészöveg műfajától és az adott beszédészituációtól is.

Mivel a felolvasás mellett egyre nagyobb szerepe jut közszerepléseinkben a rögtönzött beszédnek, ismerni kell a rögtönzött beszéd jellemzőit is (254–61). Ehhez nyújt segítséget a 16. fejezet.

A könyv záró fejezetében („Sajátos alkalmazási területek”) szó van a f e l o l v a s á s fajtáiról, követelményeiről (261–3), a v e r s m o n d á s (263–8), a p r ó z a m o n d á s (269–73) hangszközeiről. Tanulságos továbbá az é n e k l é s k o r m e g v a l ó s u l ó s z ö v e g j e t é s (273–5) és a s z í n p a d i b e s z é d (276–7) legfontosabb követelményeit összefoglaló 17. 4. és a 17. 5. fejezet. – A kötetet „Utószó” zárja (279–82). A „Szakirodalom” főcím alatt találjuk meg a rövidítések jegyzékét (283–4) és a felhasznált folyóiratok, kötetek és tanulmányok bibliográfiai adatait (284–95). – A szövegelemzésekben használt jelek, jelölések magyarázata (297–301) a „Tartalomjegyzék” elé került.

Értelemzavaró hibákat nem találtam a könyvben, legfeljebb „elütésből” származó betűtévesztéseket (például a „Tartalomjegyzék”-ben: mondatláncolaTOK; 2.1. az attitűdök érzékeltetése stb.).

Akkurátus okoskodással talán fel lehetne sorolni, hogy milyen témákról írhatott volna még a szerző. A kötetet olvasva egyetlen fejezetnél sem volt hiányérzetem. Vagyis a művet tartalmában teljesnek tekintem. A kiejtéssel, az igényes köznyelvi beszéddel kapcsolatos tudnivalókat széles körű elméleti háttérrel és pontos, gondolatébresztő elemzésekkel tette közzé a könyv írója.

Wacha Imre szándéka szerint tudomány-népszerűsítő művet alkotott (282), ám munkája a beszédkutatás szakemberei számára is sok tanulsággal szolgál.

A beszédművelés aktuális kérdéseivel foglalkozó kézikönyv (mint más hasonló célú alkotás) értékének, rangjának egyik megbízható fokmérője lehet, hogy hányan olvassák, hogy a mű ismeretrendszerét, nyelvi-szövegtani elemzéseit felhasználják-e pedagógusaink az oktatás különböző szintjein; s végül tágabb körűen: a szerző ezzel a munkájával előmozdítja-e a helyes kiejtésre, az igényes magyar beszédre való törekvéseket. Wacha Imrének ez a legújabb kötete bizonyára sikerkönyveink közé fog tartozni. Garancia erre a szerző személye: több évtizeden átívelő sikeres beszédművelő tevékenysége, jelentős szakirodalmi munkássága, az írásműveiből is áradó önzetlen segítőkészsége, az általa vizsgált témakörök feldolgozásában érvényesülő komplex szemléletmódja.

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg. Elismerést érdemel az Argumentum Kiadó azért, hogy viszonylag rövid idő alatt megvalósulhatott e könyv kiadása. A kiadó szakemberei nagy gonddal, igényesen formálták könyvvé a szerző kéziratát.

PESTI JÁNOS

Kenesei István szerk., A nyelv és a nyelvek

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 425 lap

1. Ha az ember (mint e sorok írója is néhány évtizeddel ezelőtt) munkája során arra kényszerül, hogy anyanyelvét külföldi tanulók számára idegen nyelvként tanítsa, számos olyan kérdésre kell válaszolnia, ami neki magának meg sem fordulna a fejében. Tanítványai például már az első órák egyikén megkérdézik tőle, hogy miért a *nyolcas* és *hatos* buszra kell felszállniuk, amikor a magánhangzó-illeszkedés miatt (*ötös* és *hetes* mintájára) a *nyolcos* és *hatas* lenne a „helyes” alak. Azt sem értik, hogy ha a *kéz* főnév tárgyesete *kezet*,

akkor a *méz* tárgyesete miért *mézet*, és a *géz-é* miért *gézt*. Arra a kérdésre sem volt egyszerű válaszolni, miért húztam alá egyik fogalmazásukban azt a mondatot, hogy *A tanuló óra után szétsiettek*, és miért helyesebb a *szétszéledni* ige, amikor nincs sem *széledni*, sem **beszéledni*, **kiszéledni*, **átszéledni*, **felszéledni* stb. Ha úgy kell mondanunk, hogy *Bécsbe utaztam*, akkor miért nem jó a *Pécsbe utaztam*? Ha a *tetű* szó többes száma *tetvek*, akkor a *betű-é* miért nem *betvek*? Ha jó a *ló* : *lovat*, akkor miért nem jó a *zászló* : **zászlovat*? Mikor kell használni a *kitör* igét, és mikor a *kitörök*-et? Mi itt a szabály? Hasonló példákat tucatjával lehetne sorolni. Tapasztalataim szerint az ilyen kérdések már az egészen kis gyerekeket és a magyart idegen nyelvként tanuló külföldieket is rendkívül érdeklik. Nem könnyű beláttatni velük, hogy a nyelvben az analógia és az anomália egyszerre van jelen, ezért minden nyelvben (így a magyarban is) vannak „rendhagyó” alakok, ezek pedig nem a nyelv „betegségei”, kiküszöbölendő hiányosságai vagy hibái, hanem épp ellenkezőleg: a nyelv szerves részei, hozzátartoznak normális működéséhez. „A nyelv annyira része mindennapi életünknek, hogy észre sem vesszük, amikor jól működik – éppúgy, ahogy testünk működése sem tűnik föl, hacsak nincs valami bajunk” – olvassuk „A nyelv és a nyelvek” című könyv hátoldalán.

2. A Kenesei István által szerkesztett „A nyelv és a nyelvek” című „ismeretterjesztő, illetve tankönyv” ma jószereivel az egyetlen átfogó magyar nyelvű bevezetés a nyelv tudományába (*science du langage*), a modern nyelvészet különböző területeibe, elméleteibe és módszereibe. Ez a megállapításunk lassan három évtizede érvényes, ugyanis ennek a könyvnek ez már a hatodik, javított és bővített kiadása: első, 280 oldalas, vékony, puhakötésű, zsebkönyv méretű változata még 1984-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Az azóta eltelt több mint 27 év során más kiadók (Corvina, Akadémiai) is megjelentették, ami jól mutatja, hogy népszerűsége időközben semmit nem csökkent: folyamatosan jelen volt a könyvesboltokban és az egyetemi oktatásban. Most pedig már a hatodik, több mint 400 oldalas, keményfedeles új kiadása jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában, kibővített szöveggel és szerzői gárdával, valamint – újdonságként – az egyes fejezeteket követő feladatokkal és gyakorlatokkal.

3. Érdemes megemlítenünk, hogy – amint a szerkesztő is utal rá szerkesztői utószavában – ilyen címmel korábban már jelent meg könyv Magyarországon. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. 1923-ban az „Élet és Tudomány” sorozatában ugyanezzel a címmel adta ki Schmidt József könyvét „a művelt nagy közönség számára”. A cím (amely egy kicsit olyan, mint mondjuk *Az ember és az emberek*) arra utal, hogy a nyelvekben – bármennyire eltérnek is egymástól – van valami közös is, mint ahogy a több milliárd, egymástól külső és belső tulajdonságaikban különböző emberben is van valami közös. Franciául talán jobban hangzana a cím (*Le langage et les langues*), ebben a nyelvben ugyanis külön szó szolgál a legtágabb értelemben vett nyelv, nyelvi jelenség, nyelvvel kapcsolatos kutatások és diszciplínák stb. (*langage*) és az egyes konkrét nyelvek (*langues*) jelölésére. Ám a címmel nagyjából véget is ér a hasonlóság Schmidt József könyve és a Kenesei István által szerkesztett kötet között. Míg az előbbi inkább a filológia témaköréhez lenne sorolható, hiszen híven képviseli az akkoriban uralkodó történeti nyelvszemléletet és nagy terjedelemben foglalkozik különböző, a közönség érdeklődésére számító szószemantikai és etimológiai problémák ismertetésével (íme ízelítőül néhány, sokat mondó alfejezetcím „A nyelv mint

történeti jelenség” című fejezetből: „A szó változása”, „Analógiás változás”, „Hangváltozás”, „Jelentésváltozás”, „Régi szavak kihalása”, „Új szavak keletkezése”, „A szófűzés változása”, „A nyelvváltozással kapcsolatos problémák” stb.), addig az utóbbit jogosan nevezhetjük a modern nyelvtudomány eddig megjelent legjobb magyar nyelvű bevezetésének.

4. A kötet szerzői Telegdi Zsigmond (1909–1994) emlékének ajánlják művüket, aki sokat tett azért, hogy az általános nyelvészet polgárjogot nyerjen a magyarországi felsőoktatásban. Az ő tanszékvezetése alatt jött létre Magyarországon általános nyelvészet szak, először az ELTE-n, majd később más magyarországi egyetemeken is. Persze, mint minden könyvnek, ennek is van előtörténete: az előzményekről a szerkesztő a kötet végén található „Szerkesztői utószó”-ban számol be. Ebből megtudjuk, hogy ez a könyv egy – az MTA Nyelvtudományi Intézetében a hetvenes évek elején kezdődött – kollektív munkából született meg, amikor „néhány fiatal nyelvész kísérletet kezdeményezett a középiskolai magyar nyelvtan oktatásának megújítására” (390). Első változata az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megjelent 90 oldalas sokszorosított füzet, tanárok számára készült egyfajta módszertani összefoglaló volt. Ez az 1973-as 90 oldalas „ősváltozat” az eltelt évtizedek folyamán több mint négyszeresére duzzadt; mostani, legújabb változata egy szerkesztői bevezetőből és négy nagy fejezetből áll. Az első kiadás négy fejezetének címe változatlan maradt („A nyelvi jelenség”, „A nyelv szintjei”, „A nyelv változatai”, „A nyelv és használója”), de a korábbi 13 alfejezet 16-ra, az 1984-es első kiadás nyolc szerzője pedig tizenkettőre bővült (Bánréti Zoltán, Kelemen János, Kenesei István, Kis Balázs, Nádasdy Ádám, Pap Mária, Pléh Csaba, Prószycki Gábor, Radics Katalin, Réger Zita, Rohonci Katalin, Szabolcsi Anna).

5. Bár a kötet egyes fejezeteit a nyelv tudományának (általános és elméleti nyelvészet, pszicholingvisztika, nyelvfilozófia) legismertebb magyarországi képviselői írták, sikerült elkerülniük az ilyenfajta tudománynépszerűsítő könyvekre leselkedő két fő csapdát. Az egyik az, amely az olvasót kiskorú, alacsony IQ-val rendelkező értelmi fogyatékosnak tekinti, akinek mindent a szájába kell rágni és többször elismételni, hogy minél jobban megértse; a másik a nagyképű, ezoterikus tudálékoskodás, amely idegen terminusok tömkelegét zúdítja a gyanútlan olvasóra, abból a megfontolásból kiindulva (és ezt lehetőleg már az első oldalon éreztetve), hogy a szerző nem sülyedhet olyan mélyre a bonyolult tudományos magyarázatok egyszerűsítésében, hogy az az olvasónak ne lenne magas. Mindkét veszélyt tudatosan elkerülték a szerzők. A szerkesztő már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a könyv elsősorban nem a nyelvészet szakembereinek, hanem az érdeklődő laikusoknak szól. Fő célja az, hogy a modern nyelvtudomány fogalomrendszerét, elméleteit és eredményeit köznapin nyelven, mindenki számára érthetően foglalja össze. A középiskolai magyar nyelvtan ismeretén túl csupán „egészséges érdeklődést” várnak el az olvasótól. A szerzők abból a feltevésből indulnak ki, hogy az olvasót érdeklik az olyan kérdések, hogy mi és hol van a nyelv, hogyan és miért változik, miért van ilyen sok nyelv, miért más a magyar nyelv, mint az iskolában tanult „idegen” nyelvek, miben különbözik az emberi nyelv az állatok közlési rendszereitől, van-e köze a nyelvnek a gondolkodáshoz, hogyan alakult ki az emberi beszéd, tudnak-e a beszélni a számítógépek, stb. Ha ez az érdeklődés megvan az olvasóban, akkor minden előzetes nyelvészeti képzettség nélkül, bármelyik fejezetnél belekezdhet a könyv tanulmányozásába.

6. A Magyar Nyelv folyóirat olvasói feltételezhetően ismerik ennek a könyvnek valamelyik korábbi kiadását, ennek ellenére talán mégsem haszontalan, ha – a rend kedvéért – röviden ismertetjük a kötet szerkezetét és felépítését. A néhány oldalas „Bevezető”-t (9–14) „A nyelvi jelenség” című fejezet követi (15–84). Ebben szó esik az állati kommunikáció és az emberi nyelvek közötti különbségekről, a jelek mibenlétéről és fő típusairól, a nyelv és a beszéd egymáshoz való viszonyáról, a szinkrón és diakrón nyelvtan, valamint a konstitutív és regulatív szabályok közötti különbségekről, az emberi nyelv kettős szerkezetéről és nyitottságáról stb. A szerzők hétköznapi példák bemutatásán át vezetik rá az olvasót arra, milyen fajta tudás a nyelvtudás, mit jelent a nyelvi kreativitás. Bonyolult kérdések ezek, és a szerzők figyelmeztetnek is arra, hogy a nyelvre vonatkozó megállapításainknál óvatosaknak kell lennünk, mert „állításaink mindig föltételezések maradnak” (75). A második nagy fejezet („A nyelv szintjei” 85–162) a nyelv(leírás) különböző szintjeit tárgyalja a legkisebb nyelvi egységektől (hangok) a szavakon át egészen a mondatokig és a jelentésekig, abból a megfontolásból indulva ki, hogy az emberi nyelv az egyetlen olyan kommunikációs eszköz, amely képes arra, hogy kicsiny, önálló jelentés nélküli darabokból (hangok) nagyobb, önálló jelentéssel rendelkező egységeket (morféma, szó, mondat, szöveg) szervezzen. A jelentéssel kapcsolatos kérdések talán a legbonyolultabbak, hiszen inkább csak azt tudjuk, mi nem a jelentés, mint azt, hogy mit és hogyan jelent egy szó. A szó jelentése ugyanis nem tévesztendő össze sem a szó képzetével, sem fogalmával, sem magával a tárggyal, amit jelöl. A harmadik nagy fejezet (címe: „A nyelv változatai”, 163–254) „már szándékában sem a nyelvről, hanem a nyelvekről kíván szólni, hiszen az egy nyelven belüli és a különböző nyelvek közötti változatosság szinte kimeríthetetlen”. Ez a sokféleség azonban „valamilyen módon mindig rendezett, a változatosság mögött mindig felfedezhető a szervezőelvek, a rend mintázata” (13). Olyan alfejezeteket tartalmaz, mint a nyelvek sokfélesége, a változó nyelv, és – a különböző írásfajtákat szemléletes példákkal bemutató – a maradandó nyelv. Itt azokra a kérdésekre kaphatunk választ, mint hogy mi és hogyan változik meg a nyelvben, milyen kritériumok alapján lehet a nyelveket összehasonlítani, milyen fő nyelvtípusok vannak, milyen fajta írásrendszerek szolgálnak a nyelvek rögzítésére, milyen következetességgel tükrözik az egyes írásfajták a kiejtést stb. A negyedik nagy fejezet („A nyelv és használója”, 255–388) a nyelv és az ember kapcsolatával foglalkozik. Ebben a fejezetben nemcsak a nyelv különböző alkalmazásairól olvashatunk („A nyelv és a számítógép”), hanem előkerülnek a laikusokat talán leginkább érdeklő problémák is: az anyanyelv elsajátítása, a nyelv keletkezése, az összefüggés a nyelv és az agy, a beszéd és a gondolkodás, a nyelv és a megismerés között. A kötetet rövid szerkesztői utószó (389–93), a legfontosabb alapműveket feltüntető ajánlott irodalom (395–413) és 10 oldalas tárgymutató (415–25) zárja.

7. A szerkesztő és a szerzők jól oldották meg azt a nehezen eldönthető kérdést is, hogy milyen olvasóközönséget tételezzenek fel, szakemberekhez vagy laikusokhoz szóljon-e a könyv. Nem könnyű, szinte lehetetlen eltérő, olykor egymásnak ellentmondó olvasói igényeknek egyszerre eleget tenni. A XIX. század második és a XX. század első felében megjelent ún. tudományos-népszerűsítő művek szerzői még tudták, hogy a könyvnek elsősorban érdekesnek kell lennie, az olvasó figyelmét kell felkelteniük, ezért elsősorban konkrét problémákból, az olvasót feltételezhetően érdeklő kérdésekből indultak ki. Csak helyeselhetjük, hogy e kötet szerzői is követték ezt a példát: ők is konkrét, mindennapi problémákat, nagyon egyszerű kérdéseket vetnek fel, olyanokat, amelyek min-

denkiben felmerülhetnek. E konkrét kérdésekből kiindulva jutnak el a problémá tudományos megfogalmazásáig, térnek rá a magyarázathoz szükséges legfontosabb szakki fejezések bevezetésére, majd magára a magyarázatra és a (könnyebb megjegyezhetőség miatt vastag betűkkel szedett) követezések levonására. A jelek tárgyalása során például először füstől és tűzről, a részeg ember tántorgó közlekedéséről, az operaelőadásra farmerben megjelenő fiúról, KRESZ-táblákról esik szó. Ezek a konkrét példák arra szolgálnak, mintegy előkészítik azt, hogy az olvasó olyan fogalmakkal ismerkedjen meg, mint közlési szándék, szimptóma, jelkapcsolat, konvencionális jel, másodlagos jel, nyelvi jel stb., és ezek logikus magyarázata után már szinte maga is levonhatja azt a következtetést, hogy a nyelvi jel konvencionális. Az „Állati kommunikáció – emberi nyelv” című fejezetben ugyancsak mindenki számára könnyen érthető konkrét eszmefuttatások után jut el az olvasó a nyelv kettős artikulációjának felismeréséhez. „A nyelv leírása” című fejezetben hasonló konkrét nyelvi példák nyomán ismerkedik meg az olvasó a beszé- (regulatív) szabályai és a nyelv (konstitutív) szabályai közötti különbséggel. A szöveget ábrák, rajzok, képek, fényképek, táblázatok tarkítják, segítve az eligazodást.

8. A könyv egyes fejezeteiben határozottan felismerhető egyfajta egymásra épülés, tudatos didaktikus szerkesztés. A nyelvtudomány mára elfogadott és a magyar alapfokú oktatásban is meghonosodott kategóriáiból kiindulva jutunk el a kognitív nyelvészet és a nyelvfilozófia számos kérdést felvető és nyitva hagyó, de az átlagembert mégis leginkább érdeklő problémáinak bemutatásához. A kötet olyan alapkategóriákból, fogalmakból és disztingciókból indul ki, mint nyelv és beszéd, beszédhang és fonéma, morféma és szó, mondat és megnyilatkozás, jelölés és jelentés stb., és ezeken át jut el a nyelvtudomány perifériáin elhelyezkedő, más társadalomtudományokkal érintkező diszciplínáig (beszéd és gondolkodás, nyelv és írás, a nyelv és a számítógép, az anyanyelv elsajátítása, a nyelv eredete stb.). Ez jól bizonyítja a modern nyelvtudomány interdiszciplináris jellegét, egyszersmind tükrözi a nyelvészet érdeklődésének kiszélesedését is az eltelt csaknem három évtized során. Ma már aligha beszélhetünk „tisza nyelvészetről”, hiszen olyan interdiszciplínák, mint a pszicho-, szocio- és etnolingvisztika, a nyelvfilozófia, a kognitív pszichológia és filozófia, vagy a különböző programozási és mesterséges nyelvek vizsgálata mára már elfogadottan a nyelvtudomány kutatási és alkalmazási területéhez tartoznak.

9. Külön kell szólnunk a könyv egyes fejezeteit követő összefoglaló kérdésekről és feladatokról, amelyeket a korábbi kiadások még nem tartalmaztak. Ezek a feladatok főleg a felsőoktatásban tűnnek jól felhasználhatóknak, de sok olyan is van köztük, amelyek a laikus, nem szakember, sőt az átlagolvasó érdeklődését is felkelthetik. Ilyen például Tímár György „Nehéz nyelv a magyar” című szövege (159–161), amelyet annak idején Brachfeld Siegfried „álmagyar” előadásában a rádióban is hallhattunk, vagy *Az oroszlán simogatása veszélyes* típusú, kétértelmű mondatokkal kapcsolatos feladatok és gyakorlatok. Szórakoztatóak a magyarul tanuló külföldi beszélők által alkotott olyan mondatok, mint például *Tavaszban lefordítani kell a tudósításokat* vagy *A lányom csak márciusban visszajönni fog* stb. (139). Minden magyar anyanyelvű beszélő megérti a fenti mondatokat, sőt ki is tudja javítani, hiszen ő nem így mondaná őket. De ő vajon miért nem így mondaná ezeket a mondatokat és miért tudja „kijavítani” őket? A feladatok megoldásait, a kérdésekre javasolt válaszokat a Nyelvtudományi Intézet honlapján bárki megnézheti.

10. Mindenképpen üdvözlünk kell, hogy a folyamatos újrakiadások során új fejezetekkel is bővült a kötet. Ezek egyrészt az a l k a l m a z á s , másrészt a p s z i c h o l ó g i a és a f i l o z ó f i a irányába vezetik el az olvasót. Az 1984-es első kiadásban még nem voltak olyan fejezetek, mint például az írásrendszerek fejlődését bemutató „A maradandó nyelv”, sem a modern neurolingvisztika és kognitív pszichológia legújabb eredményeit is felhasználó részfejezetek („A nyelv és az agy” vagy „A nyelv és a számítógép”). Egy „Beszéd és gondolkodás” című fejezetet elképzelni sem lehetne Schmidt József könyvében, amelynek utolsó fejezete a nyelv eredetével kapcsolatos nézeteket (csoda-elmélet, feltalálási elmélet, hangutánzási elmélet, interjekcionális emélet, fejlődési elmélet) ismerteti alig ötoldalnyi terjedelemben. Nagyon is szükség van ezekre a fejezetekre egy n y e l v v e l és n y e l v e k k e l foglalkozó bevezetésben! Nem lehet kizárni, a pszichológia és a filozófia területére száműzni a jelentéssel, a nyelvelsajátítással, a nyelvtanulással, a nyelv eredetével, a nyelv és a gondolkodás összefüggéseivel kapcsolatos kérdéseket, még ha ezekben a témakörökben a szerzők inkább kérdéseket vetnek fel, mintsem lezárt, végleges válaszokat adnak. Mégis helyesen tette a szerkesztő, hogy nem követte a Société Linguistique de Paris tudós társaság példáját, amely 1866-ban kimondta, majd 1911-ben újra megerősítette: „A Társaság semmilyen közleményt nem fogad el a nyelv eredetével kapcsolatban”. Abból a megfontolásból indultak ki, hogy egy komoly nyelvészeti társaság és folyóirat csak azt közzölheti, ami biztos, végleges, lezárt és tudományosan bizonyított; feltevésekkel, hipotézisekkel nem szabad foglalkoznia. Most, másfél évszázaddal később azonban tudomásul kell vennünk, el kell fogadnunk: a tudomány jelenlegi állapota szerint az emberi nyelvnek c s a k e g y r é s z e hozzáférhető a tudatosság számára. Azt is meg kell mondani, melyik az a rész, amelyik nem hozzáférhető és miért nem. Martin Heidegger metaforikus kifejezése szerint a nyelv az emberi lét háza („das Haus des Seins”), a nyelv a lakóhelyünk: a nyelv révén, a nyelv által vagyunk emberek. Ahogy a könyv egyik szerzője mondta nemrég egy rádióműsorban: bizonyos értelemben nem az ember hozta létre a nyelvet, hanem a n y e l v h o z t a l é t r e a z e m b e r t , mert az ember az egyetlen olyan teremtmény, amely artikulált nyelvvel rendelkezik. És ha több millió év múlva esetleg már nem lesz egyetlen artikulált nyelv sem, akkor azt az artikulált nyelv nélküli teremtményt már nem *ember*-nek fogják hívni.

ALBERT SÁNDOR

KÜLÖNFÉLÉK

A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel*

A. J.: Tudjuk, az utóbbi évtizedek lexikális szemantikai és pragmatikai kutatása, a kognitivistá szemléletű nyelvészet térhódítása rengeteg új megközelítést hozott, ami a jelentéstan számos klasszikus fogalmának ártértékelődéséhez, új szakterminusok megjelenéséhez is vezetett. Ennek eredményeképpen számos korábbi szakterminus tartalma és neve megváltozott. Egyesek folyamatosan el is tűntek/tűnnek a használatból. Ennek kapcsán

* L. MNy. 2011: 232–43.

kérdezlek meg arról, mi a véleményed a *konnotáció* mai státusáról. A terminust csaknem valamennyi klasszikus, múlt századi szemantika tárgyalta, összevetve a denotatív jelentéssel, hangsúlyozva az általa, a benne rejlő emotív jelentéstartalom, valamint az ún. enciklopédikus természetű ismeretekre támaszkodó jelentéstartalmak kifejeződését. A mai szemantikák azonban szinte csak a nyelvészet „köznyelvén” kifejezve említik a konnotatív jelentést, a terminus már nem szerepel még a szemantika tankönyvek tárgymutatóiban sem. Nem találjuk meg a te jelentéselméleti tankönyvednek sem az első, sőt pedig a második, újraserkesztett kiadásában (KIEFER 2000, 2007), de KÁROLY SÁNDOR általános és magyar jelentés-tanában sem (1970). Az egyik „legfrissebb” szerepeltetését a PETER H. MATTHEWS által összeállított, 1997-ben kiadott nyelvészeti szakterminológiai szótárban találtam meg, meglehetősen „kurta” módon körvonalazva, olyan módon, hogy az a primér státusú denotációval szemben (valamiféle) szekundér jelentést fejez ki. Igencsak elnagyolt értelmezés ez egy komoly nyelvész által szerkesztett nyelvészeti szakszótárban (MATTHEWS 1997: 69). Mi lehet a *konnotáció* terminus fokozatos eltűnésének az oka?

K. F.: Érdekes módon ULLMANN-nál sincs szó konnotációról. Beszél ő sokféle jelentésről, így például érzelmi jelentésről, asszociatív jelentésről. Nála is, másoknál is világosan látszik, hogy a konnotatív jelentés azonos az asszociatív jelentéssel. De az asszociatív jelentésről sem szólnak manapság a szemantika kézikönyvek. Azt hiszem, egyszerűen azért, mert nem tudunk vele mit kezdeni.

A. J.: Nekem olyan érzésem volt, hogy ez egyféle „szemétkosár terminus”-szerű dolog, és amikor megjelentek részint pragmatika-közeli, vagy abba az irányba mutató jelentés-ábrázolások, akkor más néven nevezték azt a „gyereket”, amit esetleg a *konnotáció* terminusa által lefedettnek tarthattak volna. Emiatt a *konnotáció* egy tiszavirág élettartamú terminus-sá vált.

K. F.: Igen. Én is azt hiszem, hogy egyszerűen beemelték máshová, más név alatt tárgyalják a konnotáció körébe sorolható jelenségeket. De bármit is értünk konnotáció alatt, a kérdés tárgyalása a konvencionálizálódott esetek kivételével inkább a pragmatika és nem a szemantika feladata. Egyébként itt-ott lehet utalásokat találni a „konvencionálizálódott konnotáció”-ra, mint amilyen a *disznó* és a *piszok*, vagy esetleg a *hóvirág* és a *tavas* asszociatív kapcsolata, de ezeket a kapcsolatokat szisztematikusan tudomásom szerint nem vizsgálták és talán nem is lehet.

A. J.: Az az érdekes, és azért is hoztam fel ezt a problémát, mert ugyanakkor néha megjelenik a denotációval összevetve ez a fogalom. A másik, számomra meglepő dolog pedig, amit a *konnotáció* terminus köznyelviáradásának vélnék az, hogy amikor nyelvészek vagy hallgatók között beszélünk ilyen jellegű viszonyokról, ami a pragmatikából megnevezhető technikai terminus lenne, akkor gyakran azt mondják, vagy azt mondjuk, hogy „ennek a szónak a konnotációja”, és nem néven nevezzük meg a dolgot azzal a terminussal, amit használhatnánk, vagy amit annak a specialistái szoktak használni. Miért van ez? Hogy azt mondd, a „konnotációja”, holott lehetne azt a kérdést a mélyebben kifejező szakterminussal is illetni.

K. F.: A köznyelv persze a *konnotáció*-t nem terminus technikusként használja, azt hiszem, elég lazán egyszerűen az adott szóhoz asszociált jelentésre utalunk vele. Lehet, hogy a kognitív szemantikában újabban foglalkoztak a konnotáció problémájával, de nem tudok róla. Ma már lehetetlen áttekinteni a teljes jelentéstani irodalmat, minden kutató szemelget, azt nézi meg részletesebben, amivel maga is foglalkozik. Mindenesetre ha abból indulunk ki, hogy a konnotatív jelentés az asszociatív jelentéssel azonos, akkor persze lehet, hogy a

pragmatikához tartozó kérdésről van szó, minden attól függ, hogy mennyire játszik benne szerepet a beszédhelyzet.

A. J.: Érdekes megjegyezni, hogy a kognitív szemantikusok egyre markánsabban fogalmazzák meg azt a nézetet, hogy a kognitívista jelentésemélettel, jelentés-interpretációval szemben az ún. jegy alapú szemantikák ideje lejárt (EVANS 2009: 68). Bizonyára a szemantikai tartalom komponenses, dekompozíciós vagy ún. szelekciós jegyekkel történő értelmező módszerét célozza meg kritikailag ez a nézet. A kognitivisták a jelentést nem tartják stabilnak, mereven létezőnek, nézetük szerint az a kontextusban születik meg. De – kérdem én – miért ne lehetne az így adódó jelentést kognitív alapú jegy mátrix sémában, az alapvetően kategoriális/kategorizáló típusú jegyeiktől a pragmatikához vezető kontextuális alapú fogalmi sémák tárgykörébe tartozó keret-, háttér- és forгатókönyv alapú ismeretekre támaszkodva, valamint a mezőelméleti fogalmi rendszerből vett lexikális tartalmú jegyek eszköztárát segítségül hívva azonosítani, értelmezni? Miért lenne a szemantikai értékek vallása merev fel fogás? Hogy látod Te ezeket a tudomány metodikai jellegű kérdéseket ma? Jelentéstan tan könyvedben részletesen foglalkoztál ezekkel a kérdésekkel, bemutatva a magad és mások (így például JACKENDOFF, WIERZBICKA) modelljeit (KIEFER 2007: 63–89).

K. F.: Fontos és alapvető kérdéseket fogalmazol meg. A szemantikai jegyek elsősorban a nyelvész eszközei, amelyekkel jelentéseket ír le és rendszerez, tehát amikor a kognitivisták azt mondják, hogy szemantikai jegyek nincsenek, tökéletesen igazuk van. Ugyanakkor a jelentés-leírás hasznos eszközei lehetnek. Segítségükkel például könnyebben fogalmazhatók meg bizonyos általánosítások és bizonyos szóosztályok meghatározásában is jól használhatók. A jelentésábrázolásnak pedig elengedhetetlen eszközei. Így például a kauzatív igék jelentésábrázolásában szerepelnie kell egy kauzatív elemi predikátumnak, amely minden kauzatív ígének sajátja. Vagy az állapotváltozást kifejező igék ábrázolásában egy az állapotváltozást kifejező elemi predikátumra van szükségünk. Nem ismerek olyan jelentéskutatót, aki általánosítások megfogalmazására törekszik és nem használna szemantikai elemi egységeket. Nem tudom, mennyire ismerted vagy követted annak idején ZSILKA JÁNOS műveit.

A. J.: Elolvastam valamennyit.

K. F.: Ő is fölbontotta a jelentést. Nála a jelentésfelbontás egyrészt a metaforizáció magyarázatául szolgált, másrészt a jelentésváltozás leírását tette lehetővé (ZSILKA 1978). Hogy milyen sikerrel, az más kérdés, de mindenesetre ez volt a célja. A jelentésfelbontás véleményem szerint mindenképpen hasznos, de tudnunk kell, hogy milyen mélységig érdemes a jelentést felbontani, és természetesen azt is, hogy milyen jelentéseket érdemes egyáltalán felbontani. Arra, hogy mire jó a jelentésfelbontás, a jelentéseméletben is adtam néhány példát (KIEFER 2007: 63–80). Az egyik példa azt mutatja, hogy a jelentésfelbontással kompatibilitási viszonyokat tudunk megmagyarázni. Mit is bontok fel? Szó van ott a dimenziális mellénevekről, illetve tárgyakról, amelyeknek szintén van dimenziójuk. Vajon miért nem mondhatjuk azt, hogy **hosszú torony* a *magas torony* mellett vagy helyett? Hiába állítod fel a *hosszú cigarettát*, azt mondhatjuk, hogy *hosszú cigaretta*, azt viszont nem, hogy **magas cigaretta*. Pedig ha felállítod, mondhatnád. A magyarázat kézenfekvő, ha feltételezzük, hogy a toronynak a vertikális dimenziója a maximális, a *hosszú* melléknév viszont csak olyan tárgyra vonatkozhat, amelyeknél a horizontális dimenzió a legszembe-tűnőbb a beszélő szempontjából. Ehhez jön még a rögzített vagy nem rögzített helyzet (torony, illetve cigaretta). A szemantikai jegyek ebben az esetben jól használhatók a kompatibilitási viszonyok magyarázatául. BIERWISCHÉKnek van egy külön könyvük is erről

(BIERWISCH–LANG 1989). Bizonyos szemantikai jegyek pszichológiai realitása is valószínűsíthető, amiről egy régi emlék jut eszembe. A diszlexiásoknál már JAKOBSON idején megfigyelték, hogy ők nem akárhogy olvasnak félre, hanem hibáik általában mindig egy szemantikai mezőn belül mozogtak. A szemantikai mezők viszont szemantikai jegyekkel definiálhatók. A diszlexiások viselkedése azért rettentően érdekes, mert ez azt jelenti, hogy a mentális lexikon jegyek alapján tárolja a szavakat.

A. J.: Én hasonlót olvastam – mert rendkívül érdekelt – a skizofrén nyelvhasználattal kapcsolatban, annak a viszonyáról a foratókönyvekkel, fogalmi keretekkel, szemantikai mezőkkel. Ott is úgy tűnik, hogy valamiféle szisztémát lehet látni, amit ők a normál diskurzushoz képest abnormálisan, de mégis rendszert képezve hoznak létre.

K. F.: Igen. Tehát, például a diszlexiás beteg *zokni* helyett nem *kolbász*-t fog olvasni, hanem, mondjuk, *harisnyá*-t. A jegy alapú szemantikák ideje nem járt le, de megvannak a korlátai. Ma már senki sem javasolna a strukturalizmus korai szakaszából ismert felbontásokat.

A. J.: Igazából a kognitivisták szemantikusok is komponenciális, azaz összetevős és jegy-alapú leírásokat produkálnak. Ezért nem értem tehát, hogy miért kell közülük egyeseknek ez ellen érvelni.

K. F.: Igen, mert ha te a tipikalitási feltételekre hivatkozol, hát azok is szemantikai jegyek, csak nem képviselnek szükséges szemantikai elemeket a szemantikai leírásban, mert megsérthetők, felülírhatók, de ettől még a hagyományos szemantikai jegyekhez hasonló szerepet játszanak a jelentés felbontásban. Tehát véleményem szerint a jelentésfelbontás hasznos és szükséges eszköz, másképpen nem tudunk általánosításokat megfogalmazni. A felbontás elemi egységei lehetnek szemantikai jegyek, tipikalitási feltételek, vagy akár közönséges szavak, mint például ANNA WIERZBICKÁNÁL. Nála nem jegyekről van igazából szó, hanem bizonyos szavakról, kulturális kulcsszavakról, amelyekkel egy nyelv szókészlete leírható. Most nem tudom, hogy hol tart pillanatnyilag, de több mint negyven ilyen azonosított sok nyelv vizsgálata alapján. A lényeg, hogy ő is a jelentésfelbontás mellett kardoskodik (1997). Én azt hiszem, hogy a kognitivisták egy része egyszerűen félreérti a strukturális és formális szemantikában használt jelentésfelbontást.

A. J.: Én olvastam még annak idején a programot indító könyveit a szemantikai primitívekről (WIERZBICKA 1972, 1985), ami a szavakra vonatkozó konceptuális analízisét ismertette. Nagyon jó könyvek voltak ezek. Bennük ANNA WIERZBICKA nagyon jól megfogta már akkor az olyan példák közti különbségeket, mint a *bögre* és a *csésze*, szemantikai jegyekkel. Pedig abban az időben még nem volt kialakult prototípus-elmélet.

K. F.: Igen, bizonyos értelemben előfutára volt a prototípus-elméletnek, ugyanakkor később a prototípus-elmélet túlzásait is bírálta. Például nem értett egyet azzal a felfogással, hogy a prototípus-elmélet igék és relációs főnevek – mint amilyenek a rokonságnevek – elemzésében is jól használható, szerinte ez az állítás nem állja meg a helyét.

A. J.: Végül nem kerülhetem el, hogy ne kérdezzek meg egyik szűkebb kutatási területem alapfogalmáról, a szinonímiáról, pontosabban az ún. közeli szinonimák státusáról. Tudjuk, hogy a szinonímia meglétét kapcsolatba lehet hozni az ún. szemantikai mezőkhöz tartozó lexikális egységek csoportosulásával, valamint a fogalmi sémák, kontextuális, konceptuális keretismereti tényezők vizsgálatával (egyéb releváns tényezők tárgyalása mellett). Tudjuk azt is, hogy a lexikális egységek szinonim csoportjai közt gyakoriak azok, amelyekben létezik egy prototípusos tag, a legáltalánosabb státusú, amely a csoport tagjaira vonatkozó releváns jegyek leg többjével rendelkezik, ugyanakkor a legkevésbé keretfüggő, s ezért

képes arra, hogy diskurzusban kohéziós eszközként, pl. szóismétlés elkerülésének céljából lecserelje a tőle a prototípusosság és keretspecifikusság szempontjából távolabb eső társait az adott szinonim csoportban. Az ismert számunkra, hogy a prototípusos tag megléte egy adott csoportban nem abszolút követelmény: bőven találhatunk olyan csoportokat, amelyekben prototípusos tag nem létezik. Mindkét típusú csoportban lehetséges a tagok közti távolság gradációjának mérése, a specifikus sajátságok teszteléses azonosítása. A kérdés persze korántsem egyszerű. Hadd illusztráljam ezt egy adott példával. Az *átvészel* és a *túlél* igéket a legtöbb alany anyanyelvi intuíciója alapján szinonimnak tartja. De hogyan viszonyulnak egymáshoz igéink morfológiai összetevői (az *át* és a *túl* igeekötők és a *vészel*, valamint az *él* ige) kompozicionálisan? Szisztematikusan? Nyilvánvalóan nem beszélhetünk reflexív sajátságokról, hiszen míg az *átél* ige létezik a magyar szókészletben, addig a **túlvészel* ige kivetí magából a nyelvhasználat. De vajon mi lehet ennek az oka? Miért nem szisztematikusan a kompozicionális paradigma? S hogyan viszonyul egymáshoz a két lexikális egység, jelentésük és használatuk szinonim jellegét illetően? Itt kérdezem meg tőled mint a morfológia jeles kutatójától azt is, hogy látsz-e alapvető eltéréseket a különböző szófajú lexikális egységek, így az igeek, főnevek, melléknevek, prefixumok stb. szinonimitásának jellegében.

Utolsó kérdésem pedig arra irányul, hogy te hogyan ítéled meg a szinonímiát? Szemantikai vagy pedig pragmatikai vonatkozású viszonyrendszernek tartod-e? Vagy pedig mindkettőnek? Kíváncsian várom válaszodat, hiszen te korodnál és kutatói tapasztaltságodnál fogva nyomon követheted a fogalomkörre vonatkozó diszciplináris nézetek alakulását a modern nyelvészet korai szakaszától fogva egészen napjainkig.

K. F.: Megint a végén kezdeném, hogy a szinonímiát alapvetően szemantikai fogalomnak tekintem, de újraértékelném a szinonímiára vonatkozó régebbi meglátásokat. Tehát ha én most nekiállnék a szinonímiával foglalkozni, akkor elolvasnám mindazt, amit a régiek írtak róla. Mert ULLMANN-nál és más korábbi szerzők idején a szinonímia központi fogalom volt. (LYONS [1977] és CRUSE [1986] még ezt a vonalat folytatja.) Akkoriban eleve többféle szinonímiát különböztettek meg, de nem mindig jól definiált alapon, emiatt ezeket újra meg lehetne vizsgálni, s akkor lehet, hogy nem lennék ennyire kategorikus, amikor azt mondom, hogy tisztán szemantikai fogalomnak tekintem. Elvileg elképzelhető egy pragmatikai szinonímia-fogalom is, amely valahogy így lenne definiálható: két kifejezés, X és Y egy adott beszédhelyzetre, Z-re vonatkoztatva akkor pragmatikailag szinonim, ha X és Y Z-ben szabadon felcserélhető anélkül, hogy pragmatikai funkcióik megváltoznának. Azt azonban nem tudom megmondani, hogy mi hasznunk származna egy ilyen fogalomból.

A. J.: Hadd mondjak neked egy olyan példát, amellyel én foglalkoztam (ANDOR 2006), mégpedig abból a szempontból, hogy volt egy jelentéses közös jegyük. Ezek az intenzitást kifejező prefixumok voltak, olyanok, mint a *szuper-*, *extra-*, *ultra-*, *mega-*, *hiper-* stb. Valamennyi a 'milyen nagy, milyen mértékben, értelemben' kifejezője. Számos szó esetében, amelyek képesek ezeket a prefixumokat felvenni, lexikális öröket láthatunk. Például mondják azt, hogy *megasztár*, de azt, hogy **ultrasztár*, vagy **hipersztár*, nem mondják. De a *szupersztár* szót használják. És ha vesszük azt a példát, hogy *szupermarket*, az szintén helyes. A *hipermarket* szintén helyes, olyannyira, hogy annak egy meghatározott határa is van, hogy ha egy adott mértéket meghalad a bevásárló centrum nagysága, és változatosabb, nagyobb árukészletet biztosít, akkor azt a *hipermarket* és nem a *szupermarket* névvel kell illetni. Találkozunk a *megamarket*-tel, vagy angolban a *megastore*-ral, ahol pedig azt látja az

ember, hogy az azonos fajta vagy típusú árut forgalmaz, pl. CD-ket, lemezeket stb. *Ultra-market*-et eddig még nem láttunk. Tehát én látom a szinonim jellegű viszonyulatoknak egyfajta megvalósulását itt, a prefixumok között. Te azt mondod, hogy ilyen területre vonatkozóan nem használnád. Én viszont igen, mivel egy ilyen jelleget fedezek fel, hogy egy bizonyos fajta jelentésnek a közös jegye valósul meg, a tagok egymástól való távolsága, gradációs különbsége vizsgálható. Ezek a tényezők jelentik azt számomra, hogy ilyen alapon ezek gyakorlatilag olyanfélék, mint az igazi lexikális jelentéssel rendelkező szavakra vonatkozó szinonimitás. És ezek esetében a felcserélhetőség, mint alapvető kritérium egyszerűen nem működik, mivel ezek a szavak más és más fogalmakat reprezentálnak.

K. F.: Értem most már, hogy mire gondolsz. Az egyes előtagok közötti fokozati különbség persze nem mindig egyértelmű. Én ehhez a kérdéshez a morfológus szemével közelítenék, és azt a kérdést tenném fel, hogy ez egyes fokozó előtagok mennyire termékenyek. Egyedi elnevezésekről van-e szó, vagy lehet-e produktivitásról beszélni? A szinonimitás nem tudom, mennyire játszik itt szerepet, és nem hiszem, hogy érdemes ebben az esetben a szinonimitás fokozatairól beszélni. Én itt nem látok igazi nyelvészeti problémát.

A. J.: Kíváncsi lennék, mit gondolsz arról, az igekötőkkel kapcsolatban, hogy miért mondhatom azt, hogy *átél, átvészelt, túlél* stb., de ugyanakkor azt nem, hogy **túlvészelt*. Ezek is olyanok, mint az előbbi prefixált szavak, csak talán a *mega*- és társai jobb példacsoportot képeznek. Valóban kirajzolódni látszik az, hogy a grammatikai funkciók egységei szinonimitás alapú vizsgálatát egy jóval nagyobb anyag vizsgálatára kell alapozni. Mert az is fennállhat, hogy az *át*- és a *túl*- igékhez kapcsolhatósága egy meglehetősen egyedi feltételrendszerrel képez, ami nem szisztematikus. Ezt a kérdést korpuszvizsgálattal lehetne talán eldönteni. Mert ha az derül ki, hogy ez egyedi, és csak egy-két esetben tud működni, ráadásul azzal a jelentéssel, amit intuitív alapon valószínűleg anyanyelvű beszélők is meg tudnának ragadni az *átél, túlél, átvészelt* kapcsán, az nem lenne elég. Jóval nagyobb *átvészelt*e anyagot kell áttekinteni az ilyen vizsgálatok validitásának eléréséhez, a kérdéses szókatagóriákat illető lehetséges szinonimitás megítélése céljából.

K. F.: Igen. És itt arra is rákérdeztem, hogy hol van itt az igekötőnek a szisztematicitása. Én azt hiszem, hogy az nagyon ritkán fordul elő, hogy ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet. Alcsoportok vannak, ahol szemantikailag meg tudod mondani, hogy itt ez, s nem a másik igekötő kell. (Ezzel a kérdéssel legrészletesebben SZILI 1994 foglalkozott.) A példák egyébként arra jó, hogy segítségével meg lehet mutatni azt, hogy egy első pillantásra szinonimnak tekinthető két ige mégsem teljesen az. Tehát ha te azt mondod, hogy *átélte a háborút, túlélte a háborút* vagy *átvészelt a háborút* – mindegyik példa jó. És mindegyiknek van egy negatív konnotációja, ami a háborút illeti, és egy pozitív konnotációja, ami a túlélésre vonatkozik. Az előbbi igei kifejezések viszont nem azonos jelentésűek, többek között különböznek az időmódosítókkal való kompatibilitást illetően: *a túlélte a feleségét öt évvel* jó, *az átvészelt a háborút öt évvel* nem az.

A. J.: Itt a *túlvészelt a feleségét* normál értelmezés szerint nem megy, hacsak nem valami erős humor kifejeződéséről van szó.

K. F.: Ez így igaz. De térjünk vissza utolsó példánkra, ami valószínűleg azért nem jó, mert ott van egy főnév, a háború, amelynek van egy inherens ideje. Tehát az *átvészelt a háborút* mondatban az *átvészelt* idejét meghatározza a *háború* ideje. Az *átvészelt* egy elemeire nem bontható (vagyis nem kompozicionális) ige, mert nincs *vészelt* ige. Ebből következik, hogy más igekötő nem is járulhat hozzá. A *túlélte a háborút* viszont azt jelenti,

hogy az illető a háború után is élt, és ennek időtartamát kifejezhetjük egy időhatározóval (*öt* évvel). Ezért sem helyettesíthető az *átvészel* ige a *túlél* igével tetszés szerinti kontextusban és ezért sem lehet szinonim a két ige.

A. J.: Kedves Feri! Beszélgetésünk befejezése előtt hadd érdeklődjek arról, hogy – különös tekintettel az interjú tárgyát képező tudományterületek kutatását illetően – mik a terveid, milyen területek és összefüggések vizsgálata áll érdeklődésed középpontjában a jövőre vonatkozóan.

K. F.: Sok tervem van még. Egyrészt szeretnék visszatérni néhány az aspektussal és az akcióminőséggel kapcsolatos problémára, amelyet a 2006-ban megjelent könyvemben nem tudtam megnyugtatóan tisztázni. Ilyen például azoknak az igeikötős tárgyas igéknek az általános jellemzése, amelyek tárgy nélkül is használhatók. Explicit tárgy nélkül nem mondható sem az *elolvasok*, sem pedig a *megírok*, mondható viszont a *felszántok*, *meggyónok*, *kitakarítok*. Az a feltételezés tehát, hogy ez akkor lehetséges, amikor az ige jelentése előrejelzi a cselekvés tárgyát, nem működik. Sok morfológiai probléma is van még a tarsolyomban, amelyekről azonban most nem szólok, bár mindegyik valahol kapcsolódik a szemantikához. Inkább olyan problémát említenék, amely szorosabban kapcsolódik a pragmatikához. Van a magyarban egy különleges partikula, a *majd*, amelynek a pontos leírása számos nehézségbe ütközik. (Fentebb már röviden szóltam róla.) Egyrészt a pragmatikai partikulákról általánosan elfogadott feltételezés, hogy nincs deskriptív jelentésük, a megnyilatkozást csupán pragmatikailag 'színezik'. Pl. a *Majd holnap megcsinálom!* megnyilatkozásban a jövő időt már az igeikötős ige kifejezi, ezt pontosítja a *holnap* időhatározó, a *majd* partikula pedig elodázó, halasztó jelentésű: 'nem most, hanem majd'. A dolog azonban nem ennyire egyszerű. Az *Eszem* a beszédidőben végbemenő cselekvésre utal, a *Majd eszem* ezzel szemben kétségtelenül jövő idejű, ugyanakkor a halasztó hatás is érvényesül. Ez azonban azt jelenti, hogy a *majd* partikulának denotatív (deskriptív) jelentése is van, következésképpen a pragmatikai partikulákra megfogalmazott általánosítás nem érvényes rá. De más baj is van. Megint általános megfigyelés, hogy a pragmatikai partikulák hatóköre az egész mondat. A *De Péter elmegy Annához* megnyilatkozásban a *de* partikula valami olyasmit jelent, hogy Péter a várakozásokkal szemben elmegy Annához, a *de* pragmatikai partikula hatóköre a *Péter elmegy Annához*, tehát az egész mondat. A *majd* partikula is többnyire így viselkedik, de nem mindig. Előfordulhat, hogy csak a fókuszált elem áll a *majd* hatókörében: *Majd Péter megy el Annához*. Más szóval, a hatókörre vonatkozó általánosítás sem érvényes. Akkor most tulajdonképpen mi a helyzet? A *majd* partikulának szemantikája és pragmatikája is van? A kontextustól függően hol az egyik, hol a másik kerül előtérbe. A pragmatikai partikulák nem szoktak így viselkedni. Mindebből az következik, hogy vagy a pragmatikai partikula fogalmával van baj, vagy a *majd* nem pragmatikai partikula. De nem lehetne azt mondani, hogy a partikula funkciója a mondatkontextustól függ? Mindenestre, láthatod, hogy itt is a szemantika és pragmatika határterületén mozgó problémáról van szó.

A. J.: Nagyon köszönöm a beszélgetést! Érdekes aspektusba helyeztünk számos klasszikus problémakört, amelyek a lexikális és egyéb szemantikák mai apparátusával újragondolást igényelnek. Azt hiszem, beszélgetésünk számos új kutatási területet, vizsgálódási aspektust tárt fel, amelyek bőven adnak munkát a jövő nyelvészeinek, s magunknak is, akik ezt a szakmát már évtizedek óta műveljük. Nagy örömmel tölt el engem az, hogy látom, a 80. évéhez közeledő Kiefer Ferenc, a szemantika és a nyelvészeti pragmatika és számos egyéb nyelvtudományi részdiszciplína jeles, nemzetközi mércével mérve is egyik legki-

emelkedőbb kutatója továbbra is ilyen ambiciózusan, ilyen nyitott gondolkodásmóddal szemléli a lexikális szemantika és pragmatika összefüggéseit. Kívánok további munkádhoz minél több erőt és egészséget! Mi, tanítványaid és tisztelő kollégáid, pedig várjuk további eredményeidet, s azt, hogy gazdagíts bennünket munkánkban kreatív gondolataiddal, példamutató kutatói magatartásoddal.

A hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2006. Amplifying Prefixes in English: An Empirical Study of Near Synonymic Relations in the Functional Lexicon. In: RÉKA BENCZES – SZILVIA CSÁBI szerk., *The Metaphors of Sixty. Papers Presented on the Occasion of the 60th Birthday of Zoltán Kövecses*. Eötvös Loránd University Press, Bp., 21–35.
- ARMSTRONG, SHARON L. – GLEITMAN, LILA – GLEITMAN, HENRY 1983. What Some Concepts Might Not Be. *Cognition* 13: 263–308.
- BIERWISCH, MANFRED – LANG, EWALD 1989. *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Springer-Verlag, Dordrecht.
- CRUSE, ALAN 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CRUSE, ALAN 2004. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. (Második kiadás). Oxford University Press, Oxford.
- EVANS, VYVYAN 2009. *How Words Mean*. Oxford University Press, Oxford.
- FELLBAUM, CHRISTIANE, szerk. 1998. *WordNet. An Electronic Lexical Database*. The MIT Press, Cambridge (Massachusetts).
- FILLMORE, CHARLES J. 1982. Frame Semantics. In: Linguistic Society of Korea szerk., *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin, Seoul. 111–37.
- FILLMORE, CHARLES J. 1985. Frames and the Semantics of Understanding. *Quaderni di Semantica* 6: 222–53.
- KAMP, HANS 1979. Events, instants and temporal reference. In: R. BAUERLE – U. EGLI – A. VON STECHOW szerk., *Semantics from Different Points of View*. Springer, Berlin, 376–417.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentélmélet (Első kiadás)*. Corvina, Bp.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentélmélet. (Második kiadás)*. Corvina, Bp.
- KIEFER FERENC 2009. Types of Temporal Adverbials and the Fine Structure of Events. In: KATALIN É. KISS szerk., *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Walter de Gruyter, Berlin, 247–68.
- LAKOFF, GEORGE 1996. *Moral Politics*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE 2008. *The Political Mind*. Viking, New York.
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics 1–2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MATTHEWS, PETER H. 1997. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- PETRUCK, MIRIAM R. L. 1996. Frame Semantics. In: JEFF VERSCHUEREN szerk., *Handbook of Pragmatics*. Benjamins, Amsterdam, 1–8.
- SZILI KATALIN 1994. Az igekötőről és az igekötős igéről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében). Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- ULLMANN, STEPHEN 1951. *Principles of Semantics*. Blackwell, Oxford.
- WIERZBICKA, ANNA 1972. *Semantic Primitives*. Athenäum, Frankfurt.
- WIERZBICKA, ANNA 1985. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Karoma, Ann Arbor.

- WIERZBICKA, ANNA 1997. *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press, New York.
- WILSON, DEIRDRE – CARSTON, ROBYN 2007. *A Unitary Approach to Lexical Pragmatics: Relevance, Inference, and Ad Hoc Concepts*. In: NOEL BURTON ROBERTS szerk., *Pragmatics*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 230–59.
- ZSILKA JÁNOS 1978. *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Bp.

ANDOR JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A társadalom nyelviségének és a nyelviség társadalmának fáradhatatlan bűvára Deme László (1921–2011)

1. A múlt század negyvenes éveiben indul s a mintegy félszázad alatt a mai magyar nyelvtudomány „tökesúlyát” létrehozó nyelvészgeneráció egyik kiváló személyisége, anyanyelvünk hűséges ápolója, tanárgenerációk és kutatók nagy hatású nevelője s a Magyar Rádió példamutatóan szép emberi hangja, Deme László 2011. június 6-án örök álomba szenderült.

„Jaj, összedőlt a kincstár” – panaszolhatjuk Kosztolányi mondatsóhajával, s van alapunk a költői szó itteni idézéséhez. Hiszen már az az értékelés, amelyet a fiatal Deme László első nagyszabású munkájáról – a „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című kandidátusi értekezéséről – opponensi jelentésében Bárczi Géza írt, az egyúttal magára a szerzőre, a Nyelvtudományi Intézet kutatójának kiemelkedő tehetségére is pályája végezetéig érvényes volt: „Éles problémalátás, nagy ötletesség, józan kritika, az anyagon való fölényes uralkodás jellemzi” – összegezte véleményét Bárczi Géza (BOLLA 2000: 32). De nem csak az idős, nagy tekintélyű nyelvész vélekedett ilyen elismerően ifjú pályatársáról. Szépe Györgynek a – Nyelvtudományi Intézet induló éveit is érintő – visszaemlékezésében a nála tíz évvel idősebb Deme László mint „leggyorsabb elme” jelenik meg. „Deme abban a körben – idézi fel pályakezdőként szerzett benyomásait Szépe György – kiemelkedett, üstökösnek tűnt. (...) Nagy hatással volt ránk; nem feltétlenül úgy, hogy mi azt elhittük, hogy az így van, hanem azt mutatja meg, hogy milyen problémák akadnak abban a feladatban, hogy a magyar nyelvjárásokat kell gyűjteni.” (SZÉPE 2001: 1358–9).

Jellemző, hogy pályafutásának és életútjának vége felé tartva, saját válogatású tanulmánykötetét Deme László maga is ugyanezzel a szándékkal ajánlja az olvasónak: „Magam jelezem, nehogy csalódást okozzak: összeállításom nem »eligazítani« kíván, hanem elgondolkodtatni” (DEME 2003: 5). Arról pedig, hogy az „elgondolkodtatás” mely koncepcióból indulva milyen irányba tart, már egy későbbi interjúban sem hagyott semmi kétséget. Válaszul a feltett kérdésre nem azt tartotta önmaga mint nyelvész számára irányadónak, hogy „mások (...) mit mondtak eddig és mit a továbbiakban a *nyelvről*”. Ő – a kutatók kételkedő-újrainduló típusa képviselőjeként – „azt tekinti a maga számára irányadónak, hogy a *nyelv* mit mond neki *önmagáról*” (DEME 1991: 9–10). Az itt idézett állásfoglalás nem valami aktuális helyzetbe zárt, esetleges kijelentés. A nyelvnek és a nyelv kutatójának a viszonya (s e

viszonyban a szereplők egyértelmű sorrendje) Deme László kutatói alapállásának – több helyen is kinyilvánított – meghatározó jegye. Idézett céljának megvalósulását ezért (ti. az „elgondolkodtatás”-t) az alábbiakban akkor követjük híven, ha visszaemlékezésünkben nem e két fő megközelítésmód elkülönítését, hanem az ezek egysége fölötti elgondolkodást választjuk. Mindezek előtt azonban idézzük fel pályafutásának meghatározó adatait!

2. Deme László 1921-ben született Pécelen. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1943-ban szerzett diplomát. Ezután az egyetem, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa lett. 1965-től 1969-ig a pozsonyi Komensky Egyetemen vendégprofesszor, 1970-től 1981-ig a szegedi József Attila Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékek tanszékvezető tanára volt. Mindeközben a tudományos-szakmai közélet aktív részese (MTA-bizottságok, Magyarországi Eszperantó Szövetség, Magyar Nyelvtudományi Társaság; a magyar közoktatás és a felsőoktatás szakmai továbbképzéseinek, tantervi koncepcióinak, anyanyelvi versenyeinek stb. ötletadója, gondozója). 1981-ben közalkalmazotti státusából nyugdíjazását kérte, s minden tudásával, lelkesedésével az anyanyelvi mozgalmakat, különösen a hangzó magyar nyelv fejlesztő versenyeit támogatta. Munkásságát számos szakmai díj jutalmazta, többek közt az Akadémiai Díj (1964), a Révai-Emlékérem (1969), a Déry Tibor-jutalom (1986), az Implom József-díj (2006).

3. A hét évtizedes munkásságát követve mindvégig úgy találjuk, hogy elődeinek és kortársainak a nyelvről alkotott elképzelései Deme László számára egyáltalán nem voltak másodlagosak. Az irántuk tanúsított figyelme persze magától érteődik akadémiai doktori értekezésének gazdag – különösen a prágai iskola funkcionalizmusára figyelő (vö. VACHEK 1964: 89–90) – bevezetésében, hiszen itt a téma kutatásának hazai és külföldi előzményeit (már csak a műfaj miatt is) mérlegelnie kellett (DEME 1971: 9–40). Jellemzőbb példa ezért a *b e s z é d* (a kommunikáció, a koordináció) *e l s ő b b s é g é r ő l* körvonalazott alapállása, amelyet mesterének, Pais Dezsőnek az „ősmondat”-ról szóló vélekedésére (a fejlett mondat és az „ősmondat” közös szinten való szerepeltetése nyomán) fogalmazott meg (vö. DEME 1975: 126). És a mások tudományos elképzelése iránti elmélyült érdeklődését legalább ennyire jellemzi a szöveg és az irodalmi szöveg viszonyának az a megközelítésmódja, amelyet a fiatal irodalomkutatónak, Csúri Károlynak egyik tanulmányában követendőnek talált, és több alkalommal is hangsúlyozottan említett (vö. DEME 2003: 26). Gazdag életművében számtalan hasonló eset található, de már az említettekben is következik a fentebb idézett interjúrészlet álláspontjából következő kérdés. Miben rejlik az indíték, amely maga számára irányadóan a nyelvet magát tekinti, pontosabban azt, hogy „*a nyelv mit mond neki önmagáról?*”

A válasz már a pályakezds éveiben föllelhető. Az egyetem első évét éppen elvégzett 19 éves hallgató nyelvjáráskutatóként a nyelv legtermészetesebb közegében, anyanyelvjárásában, a Gömör megyei Zádorfalván szocializálódott. Az egyetem padjaiból, könyvtáraiból, elemző „laboratóriumaiából” kilépve a falusi élet helyzetei és tevékenységei közben találkozott és beszélgetett emberekkel. Mint nyelvész lépett közéjük, „fülelnie” kellett, hogy – az adekvát lejegyzés érdekében – pontosan hallja; egyszersmind néprajzusként és szociológusként, hogy értse is, amit mondanak, miközben szerszámaikkal az adatközlők az éppen soron levő feladatukat végzik. A termelőeszközökben, a velük végzett célszerű mozdulatokban s az ezeket kísérő nyelvi megnyilatkozásokban az emberi élet a maga valóságában jelent meg

a fogékony, mindent meglátni és érteni akaró fiatalember előtt; a helyzetből következik hát, hogy az étellel átszótt beszédnek – s ugyanakkor a beszéddel átszótt életnek – a teljességélménye meghatározó szerepet töltsön be szakmai pályafutásában. E szemlélet- és személyiség-meghatározó helyzet tényeit és eredményeit a – a hetvenéves Deme László köszöntése alkalmából – a neves nyelvjáráskutatóvá lett szegedi tanítványa, Szabó József gyűjtötte gondosan össze (SZABÓ 1992: 245–7), az alábbiakban ezekből idézünk.

„Egészen fiatalon, már 1943-ban elkészült »A hangátvetés a magyarban« című bölcsészdoktori értekezése, amely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 69. számaként látott napvilágot. Bizonyára ez az értekezése, valamint a legkülönbözőbb (nyelvtörténeti, helyesírási, nyelvjárási) tárgyú közleményei járultak hozzá ahhoz, hogy igen fiatalon elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapította Szinnyei-emlékérmet, majd a Szily-jutalmat is. Kiemelkedő teljesítmény volt a huszonevésen írott »A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása« című munkája (1949), amelyben – máig ható érvénnyel – átfogó képet nyújtott nyelvjáráskutatásunk akkori helyzetéről és további feladatairól. Ugyancsak az 1940-es évek végére készítette el a nyelvjárási anyagközlésben oly fontos szerepet játszó egyezményes hangjelölési rendszerét, amelyet az Első Országos Nyelvészkongresszus is elfogadott, s amelyet »A Magyar Nyelvjárások Atlaszá«-nak munkaközössége is megvitatott, és gyűjtő munkájában a későbbiekben alkalmazott is. A nyelvjárási szövegfölvételek fonetikus átírásában ez a hangjelölési rendszer (vö. MNyj. 2: 18–37) azóta általános gyakorlattá vált.” Már az sem mindennapi teljesítmény – fűzhetjük hozzá a legutóbb idézett tényhez –, ha egy fiatal kutató, észlelve a hiányt, egy addig érdemben nem létező hangjelölési rendszer alkotására (a nyelvjárási szövegfölvételek fonetikus átírására) vállalkozik; később azonban még tovább emelte a tétet Deme László, amikor e föltáró munka tanulságait, köznyelvi szintre is érvényesítve, rendszerbe foglalta azt (vö. A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez. NéprNyud. 1971–1972: 89–99).

„Az 1950-es évek elején – sorolja Szabó József Deme László nyelvjáráskutató tevékenységének további jellemzőit – Deme László is bekapcsolódott »A Magyar Nyelvjárások Atlaszá«-nak anyaggyűjtő és feldolgozó munkálataiba, és az atlasz 1968 és 1977 között megjelent hat kötetének [másodmagával] ő lett az egyik szerkesztője. A nagyatlasz olyan hatalmas nyelvi-nyelvjárási kincset foglal magában, amely nemcsak a nyelvtudomány különböző területeinek műveléséhez nyújt becses értékű anyagot, hanem más tudományzakok (például a néprajz, településtörténet, szociológia stb.) számára is, nem is szólva az e vállalkozásokból kinőtt, hozzá szorosan kapcsolódó önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek egész soráról” – méltatja a nagyatlasz jelentőségét Szabó József (i. h.). A magyar nyelvjáráskutatás – s vele együtt „A magyar nyelvjárások atlasza”-ként megjelent, illetőleg az atlasz anyagából írt szintézis (MMNyjR.) – eredményeinek méltó elismeréseként Deme László szerkesztőtársát, Imre Samut 1976-ban az MTA tagjává választották.

4. A hangzó beszéd azonban – mint a nyelvjáráskutatás természetes közege – nemcsak az építkezés alapelemeire s az általuk alkotott feltételezhető rendszerre hívta fel Deme László figyelmét, hanem a beszédcselekvés kommunikatív, b e s z é d m ű l k o t ó jellegére is. Természetesen következett ez addigi vizsgálataiból; más kérdés azonban, hogy azokban az években (a 60-as évek elején) az akkori tudományos világ távlatosabb perspektívájú felén a nyelvészetben is – akárcsak az antropológia egyéb alkalmas területein – az a szemléletváltás

vette kezdetét, amely az addig követett különféle induktív megközelítések helyett deduktív irányú, matematikai modellek konstruálásával törekedett mélyebb összefüggések feltárására.

Az a merőben új mondatszemlélet, amely a „mondatság”-nak önmaga kereteire szűkített s ennek szófaji megszerkesztettségét (s ezzel a nyelv kutatása természettudományi igényének lehetőségeit) kezdte érvényesíteni, a matematikai iskolázottságú nyelvészek körében világszerte a divat erejével terjedt el. Az elmélet egyik módszertani alapelvét, a bináris szétírás elvét Deme László is magától értetődően fogadta, hiszen a binaritást – mindenekelőtt az alárendelő szószerkezetek leírásában maga is meghatározó sajátosságként követte (DEME 1971: 36–7). A mondatforma kétpólusú voltának hipotézisével azonban (akár a hagyományos alanyi–állítmányi, akár a NounPhrase–VerbPhrase-tagolódással) az ő állítmányközpontú (pontosabban: „az állítmánnyal együtt járó főhangsúlyos rész-központú”) felfogása határozottan ütközött. Ha okát keresnénk a nyelvészeti gondolkodás fentebb idézett, Deme László felfogása szerinti kétféle irányának, leginkább a *m o n d a t s z e m l é l e t ü k b e n* megnyilvánult különbség lehetett az a pont, ahol *a nyelv* neki mást mondott *önmagáról*; ezért nem követhette a többiekkel együtt – idézett nyilatkozata szerint – azt, amit „mások (...) mondtak a *nyelvről*.”

A mához elérkező vizsgálódások szemléletéből azonban úgy láthatjuk, hogy nem annyira az eredmény kétféle, hanem a hozzá vezető út. S ezek közül is mintha a természetesebb utat járta volna a nyelvjáráskutatóból kinőtt mondatelemző, hiszen Deme László a beszédet a maga valóságos közegében, s így a mondatokat is mint a beszédcselekvés szünetekkel, hanglejtéssel, hangsúlyszakaszokkal széttagolt alapegységeiként ismerte meg, s már 1964-ben meghatározó jegyeknek tekintette a *n y o m a t é k v i s z o n y o k* különbségeit, amelyeket – alább öt idézve – szimbólumokkal reprezentált is. A nyomatékos mondat nyomatékvizonyait például így: „**b** + **ú** + **F** + **e** (s ebben **b** – a bevezető rész; **ú** – a fontos, de nem főhangsúlyos új rész; **F** – a főhangsúlyos rész és az állítmány együtt; **e** – a kevésbé jelentős egyéb rész” (DEME 1964a: 135).

A nyomatékvizonyaival jellemzett mondatformát Deme László 1988-ban grafikusán is ábrázolta. Mind a nyomatéktalan (*Tegnap a boltvezető visszaküldte az árut*), mind pedig a nyomatékos mondatot (*A boltvezető az árut tegnap küldte vissza a raktárba*) ugyanazzal a – lépcsőkkel is tagolható – ballisztikus görbével jelenítette meg (DEME 1988: 47–54). Ha a sémák fölött némiképp eljár is az idő, Deme László érvelését ma is érdemes meghallgatni. „Hogy [a mondatban] mit emelünk ki, és milyen fokon – összegzi a mondatról alkotott végső álláspontját –, azt nem tetszésünk diktálja, hanem a mondatnak mint közleményrésznek a beágyazottsága (idézi BÉKESI 2002: 132). – Lehet persze mindezek figyelembevétele nélkül is vizsgálni a szórendet meg a mondat- és szövegfonetikai eszközöket, akár magyarázni is őket –, de valós természetüket, használatuk titkait felfedni aligha.” E vélekedés megalapozottságára s részleteinek továbbgondolhatóságára Varga László kutatásai adnak szemléltető igazolást. Varga Lászlónak az 1989-ben publikált „Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategészen” című tanulmányában (ÁNyT. 17. 1989: 241–78) egy sor elemzés épül, indul ki vagy nyer megerősítést Deme László alaptanulmányára hivatkozva (DEME 1962: 458–517). Ilyen például a Deme rendszerezésében korrekten közölt, tisztán nem szétszedhető jelenségcsoportok további vizsgálhatósága, miként – többek közt – a váltótömbök intonációs elhatárolása. Részben Deme László eredményeként is értelmezhető Varga László fajsúlyos következtetése, tudniillik hogy „a főhangsúlynak alapvető ismérve a dallami kitüntetettség” (VARGA i. m. 260). E konklúzió előzményeihez ösztönzőleg járulha-

tott Deme László elemzéseinek az az összetettsége, amellyel a hangsúlyt a hanglejtéssel (s összetettebb alakulatok esetében: a szólammal), szünettel együtt vizsgálta. A *tömb* kategória használatát két okból is kiemeljük Varga László tanulmányából. Egyik ok a *tömb* alkalmazásának feltűnő gazdagsága (*autonóm tömb, ikertömbök, résztömbök, váltótömbök* stb.). A kiemelés másik oka, hogy a *tömb* és a *tömbösödés* kategóriákat – mint három-, illetőleg háromnál több tagú alakulatokat/jelenségeket – Deme László a szó szerkezetektől kezdve a tagmondattömbökön át a különféle komplexitású *s z ö v e g s z e r k e z e t i* egységekig alkalmazta.

5. Magyar nyelvtudomány-történeti tény (vö. MÁTÉ 1991a, 1991b), hogy hazánkban a 60-as évek közepétől kezdődően a szövegkutatás egyik lehetséges irányát – valamint ösztönzést a különféle műfajú szövegek kutatásaihoz – Deme László összetettmondat-kutatásai jelölték ki (DEME 1965: 292–302; 1966: 392–404). Gyakorisági vizsgálataiban Deme László úgy tekintette a mondatot, mint a szöveg részét, de nem az általában vett szövegét, hanem – alapvizsgálataiban – a közlő, valamint a szépirodalmi műfajúakét. „Azokat a jellemzőket kerestem – írja doktori értekezésében –, amelyek a *k o m m u n i k á c i ó* – közlés és megértés – sorsát befolyásolják. S ezeket sem elsősorban magára a – kiragadott – mondatra tekintettem jellemzőnek; hanem úgy vizsgáltam a mondatot, mint a *s z ö v e g r é s z é t*. Így a felfedett sajátságok is a mondatnak mint szövegelemnek sajátságai; s gyakorisági viselkedésükben az adott szövegnek (korpusznak) jellemzői.” (DEME 1971: 392.)

Alapkutatásként tehát a szöveget Deme László olyan szerveződés-ként vizsgálta, amelybe végső soron a mondatok („mondategyszek”) beágyazódnak. Az 1971-es alapművének megjelenése utáni munkásságával – tanítványok sorát kinevelve a szegedi egyetemen (Szabó József, M. Korchmáros Valéria, B. Fejes Katalin, R. Molnár Emma, Nagy L. János, Galgóczi László, Békési Imre) – a szöveg életét: keletkezését, működését s mindennek a társadalmi, iskolai szerepét szolgálta (vö. „Szónokok, előadók kézikönyve”, 1974; „A beszéd és a nyelv”, 1976; „Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség”, 1978; „A szöveg alaptermészetéről”, 1978).

6. A társadalmi viszonyok jelenségvilágát – így „a közlés és megértés” mibenlétét is – tudományos igénnyel egy-egy elkülönített elemére szűkítve szokás vizsgálni; kutatási eredményeinek lehetséges – például iskolai – alkalmazására a kutató maga nemigen vállalkozik. Deme László mindkét vonatkozásban rendhagyó kutató. Tárgyát, a nyelvet legkomplexebb mivoltában ragadja meg, s amit kutatóként a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek valamely sajátságáról feltár, azt igyekszik visszajuttatni a nyelv hordozó társadalomhoz. Ennek két fő területén is rendkívül gazdag tevékenységet fejtett ki. Egyik az *í r o t t* nyelv ismeretterjesztésének klasszikus három részterülete volt (nyelvhelyesség, helyesírás, stílus), a másik a hangzó magyar beszédé.

Az előbbi részterület iránti érdeklődését előre jelzi, hogy már 1948-ban és 1950-ben iskolai nyelvtankönyvek társszerzője volt, a továbbiakat pedig – helyesírási elméletalkotó kedvének dokumentumaként (DEME 1964b, DEME–FÁBIÁN 1988) – önmagában is szemléltetően képviselné egy-egy folyóiratcím: Anyanyelvünk az iskolában, Család és Iskola, Felsőoktatási Szemle, Köznevelés, Pedagógusok Lapja stb. Ezek sorában említhetők meg pedagógiai ihletettséggű kötetei is, mint például „A nyelvről felnőtteknek” (Bp., 1966), a „Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról” (Bratislava, 1970). Ezek általánosan ismert

munkáknak tekinthetők, az a Deme László érdeklődését jellemző vállalkozás viszont talán kevésbé, hogy 1975-től 1981-ig főszerkesztőként irányította a 10–14 évesek irodalmi folyóiratát, a Kincskeresőt. Erről az öt évről Simai Mihály, a lap későbbi főszerkesztője mint a lap aranykoráról beszélt, s e minősítést többek közt így indokolta: „Emberi kvalitásai, bölcsessége, óriási tudása révén Deme László nagy hatást gyakorolt a szerkesztőség munkatílusára s a lap harmonikus fejlődésére” (Kincskereső1994/10.).

A hangzó magyar beszéd sajtóságainak eredményes vizsgálata s a vizsgált beszédműből elvont beszéddinamikai tényezők „visszaadása” a felolvasott beszédműnek rendkívül gazdag kutatói tevékenységben öltött testet. E munkásság áttekintésének kivonatát Deme László közeli munkatársának, WACHA IMRÉNEK a tanulmányából idézzük, aki a Deme-életmű e jellemzően közösségi tevékenységi körét a „Deme László és az anyanyelvi mozgalmak” cím alatt foglalta össze (WACHA 2011: 134–7). Eszerint a történetet 1965-tel kell kezdeni, amikor is az egri kiejtési konferencia határozataiban kimondta, hogy „célszerűnek és fontosnak tartja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését, és a televízió népszerűsítő hatásának és egyéb lehetőségek felhasználásának országos méretűvé való fejlesztését” (DEME 1967: 23–58).

Vélhetőleg az egri kiejtési konferencia határozatainak és Péchy Blanka Kazinczy-díj alapítványának hatására 1966-ban meg is rendezték a középiskolások első országos Kazinczy-versenyét. A verseny elveit, megrendezésének módját, feltételeit, a Kazinczy Ferenc Gimnáziumnak, az alapítvány kuratóriumának és neves nyelvművelő nyelvészek (pl. Lőrincze Lajos, Bencédy József és mások), jóváhagyásával Deme László dolgozta ki két alapvető cikkében is: „A Kazinczy-versenyek és a helyes magyar kiejtés kérdése” (Nyr. 1965: 188–200) és „A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása” (Nyr. 1970: 270–80) címűben.

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1973-ban indult. Követelményei, lebonyolítási szempontjai ugyanazok voltak, mint amelyeket a középiskolások Kazinczy-versenyei is követtek, s amelyek kialakításában Deme László is közreműködött. Már tíz éve folytak a középiskolai Kazinczy-versenyek, amikor Péchy Blanka ötletéből adódóan a rádió olyan sorozatot indított, amely „a hangzó beszédről a hangzó szó erejével” szólt. 1976 márciusában indult a „Beszélni nehéz!” sorozat, amelynek egyik szerkesztője, vezetője és állandóan megszólaló szereplője – Péchy Blankával és Kerekes Barnabással együtt – Deme László volt. A műsort – több más nyelvművelő műsorral egyetemben – 2007 májusában megszüntette a Kossuth Rádió. A sorozatot a Magyar Katolikus Rádió vette át „Szórol – szóval” címmel. Deme László majd haláláig – súlyos betegségéig – szerkesztője és vezetője volt a műsornak, s ugyancsak „életfogytig” társelnöke az 1989-ben alapított Anyanyelvápolók Szövetségének.

7. Egyetemi tanári tevékenységének színhelyeivel kapcsolatban – ha valamely téma kapcsán Pozsony (1965–1969) vagy Szeged (1970–1981) szóba került – Deme László többnyire így nyilatkozott: „A változó intézményekbe magamat mindig sikerült magammal vinnem.” (vö. B. FEJES–R. MOLNÁR szerk. 1996: 8). Ebben nem csak önirónia érződött, hiszen 1970-ben Szegedre Deme László abból a Nyelvtudományi Intézetből „került le”, amelynek alapításakor a vezetéssel 1949. szeptember 13-án a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium őt bízta meg (vö. KISS 2001: 3). Egy biztos: Pozsonyban is (vö. BALÁZS 1970), Szegeden is (vö. BÜKY 2002) – majd a tévében s a rádióban is (vö. HANTHY 2011) – értékelték és szeret-

ték Deme tanár urat, s volt rá okuk. Fáradtságot nem ismerve javítgatta tanítványai s fiatal munkatársai botladozó szövegeit.

Közreműködésében bízva, 1991 szeptemberében a Szemiotikai Szövegten szerkesztői őt is felkérték, hogy a szövegvizsgálat terén szerzett tapasztalatait a lap számára foglalja össze. Útjának áttekintését Deme László az alábbi várákozással zárta (Szemiotikai Szövegten 5: 49): „Érdeklődéssel várom hát a kötet megjelenését, hogy nálam illetékesebbektől megtudjam pályám végén: mit is műveltem tulajdonképpen, amikor azt hittem, hogy a valóságnak egy darabját próbálok megérteni a maga (s nem a magam) természetének megfelelően.”.

Kedves Professzor úr, 2011. június 6-a után az „illetékesek” csak egyet tudnak: Deme László nagyon hiányzik. Hiányzik illetékesnek és illetéktelennek, kollégának és barátnak, kutatónak és tanárnak, pedagógusnak és tanítványának. Élni fog bennük sokáig!

A hivatkozott irodalom¹

- BALÁZS BÉLA 1970. Búcsúbeszélgetés Deme Lászlóval. In: DEME LÁSZLÓ, Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Madách, Bratislava. 283–93.
- BÉKÉSI IMRE 2002. Deme László mondatszemléletéről. Magyar Nyelv 129–33.
- BOLLA KÁLMÁN szerk. 2000. Deme László. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 9. ELTE Fonetikai Tanszék, Bp. (Bibliográfiával 1941-től 2000-ig.)
- BÜKY LÁSZLÓ 2002. Deme László nyolcvan éves. Magyar Nyelvőr 129–32.
- DEME LÁSZLÓ 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: MMNyR. 2: 458–517.
- DEME LÁSZLÓ 1964a Szórendi problémák az értekező prózában. In: CSÜRÖS ZOLTÁN et al. szerk., Műszaki nyelvőr. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 114–35.
- DEME LÁSZLÓ 1964b Helyesírási rendszerünk logikája. Magyar Nyelvőr 229–47, 357–76.
- DEME LÁSZLÓ 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. Magyar Nyelvőr 292–302.
- DEME LÁSZLÓ 1966. Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Magyar Nyelvőr 392–404.
- DEME LÁSZLÓ 1967. Kiejtésünk vitatott kérdései. Az egri kiejtési konferencia anyaga. In: BÁRCZI GÉZA et al. szerk., Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, Bp. 23–58.
- DEME LÁSZLÓ 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1975. A mondat meghatározásához. Zalai Tükör II. 125–30.
- DEME LÁSZLÓ 1988. A szövegmondásról – és a szövegről. Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. szám, Bp. 47–54.
- DEME LÁSZLÓ 1991. Vallomások a nyelvtudományról – egyes szám első személyben. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – KONTRA MIKLÓS szerk., A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 9–18.
- DEME LÁSZLÓ 2003. A szöveg természetéről és hangzásáról (tallózás négy évtizedi tartóján). [Tanulmányok.] Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.
- DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL szerk. 1988. Helyesírási kézisótár. Akadémiai Kiadó, Bp.

¹ További nem hivatkozott, de a szerző szándéka szerint megemlíthető recepciók, köszöntések, megemlékezések: BAGI ÁDÁMNÉ 1996. Deme László, a tanárok tanítója. In: B. FEJES KATALIN – R. MOLNÁR EMMA szerk., 11–6; BÉKÉSI IMRE 1992. Deme László 70 éves. Magyar Nyelv 242–4; BÉKÉSI IMRE 2009. „Add tovább! Én is úgy kaptam még annak idején Pais Dezsőtől” In: KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk., A nyelvészetről – egyes szám első személyben 2. SZTE BTK, Szeged. 31–8; B. FEJES KATALIN 2011. Búcsú. Deme László (1921–2011). Magyartanítás 52/4: 2–3; MIKOLA TIBOR 1980–1981. Deme László köszöntése. NéprNyud. 24–25: 7–12 (Bibliográfiával.); WACHA IMRE 2010. Igényesen magyarul. Argumentum Kiadó, Bp. 274–9.

- B. FEJES KATALIN – R. MOLNÁR EMMA szerk. 1996. Hipotézisek és realitások a lingvisztikában. Előadások Deme László tiszteletére 75. születésnapja alkalmából. MTA Szegedi Területi Bizottságának kiadványai 5. MTA Szegedi Területi Bizottsága, Szeged. (Bibliográfiával.)
- HANTHY KINGA 2011. Hangsor gondolatokból. Magyar Nemzet, 2011. június 21. 15.
- KISS LAJOS 2001. A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). *Linguistica Series C Relationes* 12. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- MÁTÉ JAKAB 1991a. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (I). In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE szerk., *Szemiotikai Szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából.* (Első rész.) JGYTF Kiadó, Szeged, 73–116.
- MÁTÉ JAKAB 1991b. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (II., befejező rész). In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE szerk., *Szemiotikai Szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából.* (Második rész.) JGYTF Kiadó, Szeged, 105–43.
- SZABÓ JÓZSEF 1992. Deme László hetvenéves. *Magyar Nyelvőr* 245–7.
- SZÉPE GYÖRGY 2001. Születésnap beszélgetés Szépe Györggyel. In: ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN szerk., *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára.* *Lingua Franca* Csoport, Pécs, 1357–403.
- VACHEK, JOSEF 1966. *The Linguistic School of Prague.* Bloomington, London
- WACHA IMRE 2011. Deme László és az anyanyelvi mozgalmak. *Módszertani Közlemények* 51/4: 134–7.

BÉKÉSI IMRE

Szépe György 80 éves*

1. Az 1930. és 1931. évben sűrű egymásutánban született sok nagy magyar nyelvész; időrendben: 1930. VI. 10. Zsilka János, VI. 25. Antal László, IX. 1. Papp Ferenc, XI. 2. Hutterer Miklós, 1931. IV. 19. Szépe György, IV. 23. Petőfi S. János, V. 24. Kiefer Ferenc. Éles cezúrát hozott a sors: az 1930-ban születettek közül már senki sincs közöttünk (Antal László 1993, Hutterer Miklós 1997, Zsilka János 1999, Papp Ferenc 2001 óta). Az 1931-eseket a szakma sűrűn egymás után köszönti 80. születésnapjukon – akadémiai szokás szerint nemcsak beszédekkel, hanem ünneplő kötetekkel is.

2. Szépe György életéből csak a legfontosabb mozzanatokat és – hogy úgy mondjam – a nyilvános tanulságúakat hadd említsem. A művelt és a szó ógörög értelmében politikus szülői ház (ahol többek között Hankiss János és Karácsony Sándor vendégeskedett sokszor), a nagykőrösi iskolaévek (egy ma már alig elképzelhető szellemű és színvonalú középiskolával), az egyetemi évek Debrecenben az említett Karácsony Sándoron és Hankiss Jánoson kívül Bárczi Géza alatt, majd Budapesten ugyancsak Bárczi Géza és egy sor más rá nagy hatást gyakorló mester alatt és kortárs mellett. Ezután rövid vidéki – mai néven – szakközépiskolai tanítás, majd végig a Nyelvtudományi Intézet. Az emellett végzett munkák közül megemlítendő néhány évig a Magyar Nyelvőr műhelye, majd pedig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Nyelvi Választmánya. Ennek a fontos – mai szóval – „agytröszt”-nek volt

* Szépe György 2011. április 19-én töltötte be 80. évét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság április 26-án köszöntötte az ELTE-n. Az elhangzott hosszabb szövegnek ez erősen rövidített, illetve szerkesztett változata.

aktív tagja, ami a régi, majd 1995-től már más gazdánál megjelenő új Modern Nyelvoktatás szerkesztését is jelentette. E műhelynek és e folyóiratnak a szerepe a magyar nyelvtudományban sokkal jelentősebb volt, mint sok tanszéké! Mint említettem, az ELTE (akkor még) Általános Nyelvészeti Tanszékén az igencsak mozgalmas történetű általános és alkalmazott nyelvészet szakon működött évekig, majd 1983–84-től a pécsi egyetemi reform egyik vezetője, ami a 70-es évektől folyt (de legalábbis tervezett) közoktatási reform egyik lépése volt. Nem sorolom föl a számtalan egyéb oktatási és tudományos szereplését bel- és külföldön. Azt viszont ki kell emelnem, hogy e széles körű tevékenység egyik hozadéka jó néhány „nagy kortársával”, nála idősebbekkel való megismerkedése; úgy látom, ezek közül Roman Jakobson és Lotz János áll az első helyen.

3. A következőkben objektívalódott tudományos munkásságáról, szakirodalmi tevékenységéről szeretnék szólni röviden.

A 70. születésnapjára Pécssett megjelent emlékkönyvben Elekfi László sokak – elsőséggel jogosnak látszó – kérdését fogalmazta meg (ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. Lingua Franca Csoport, Pécs, 2001. 25–6): „hol van Szépének az a fő műve, mely emlékezetessé teszi a nevet?” Ő maga – igazi nyelvészként – Wilhelm von Humboldtöt idézve válaszol (persze név nélkül, hiszen nyelvészek azonnal ráismernek): „Nem az ergon, a mű, hanem az energiea, a működés az ő igazi érdeme”. Szépe György írásainak száma több százra rúg, de talán az ezres számot is meghaladja. Igaz, monográfia ebben nem szerepel. De ez a számtalan rövid vagy közepes hosszúságú írás egybevéve igenis „nagy mű” – saját sokszor megfogalmazott metaforáját („Nem lehet mindenki hosszútávfutó”) parafrázálva: a sok jó idejű rövid- és középtávú jó néhány maratonni – ha nem ultramaratonni! – távnak felel meg (és ehhez még hozzászámítandók az írásban meg nem jelent hozzászólások stb.).

Ő maga elvként szögezte le (egy konkrét életmű kapcsán, de persze csak szűk körben): „Nagy hiba lábjegyzetnyi mondanivalóból cikket, cikknyi mondanivalóból pedig könyvet írni.” Az persze már más kérdés, hogy ezeket a hallatlanul tömör írásokat mekkora erőfeszítés olvasni. Jakobson, Lotz, de a Szépe életében – és általában is a magyar nyelvészetben – fontos szerepet játszó Austerlitz Róbert írásait szintén.

Anélkül, hogy a Szépe-filológia kérdéseibe merülnék, egyfajta osztályozást azért hadd kíséreljek meg. Írásai között vannak: „i g a z i” t a n u l m á n y o k (három ilyenből állt össze annak idején kandidátusi értekezése), e l ő s z ó k (csak általa, általa és társszerző által és mások által szerkesztett/összeállított kötetekben), konferenciái, munkamegbeszélési stb. m e g n y i t ó k é s ö s s z e g z é s e k , h o z z á s z ó l á s o k (bár biztosan nem mindegyik jelent meg ezek közül nyomtatásban, így is tetemes a számuk), emlékkönyvben (tisztelgő kötetben stb.) szereplő r ö v i d e b b í r á s o k (nagyon sok ilyen írt). Az előszóknál már utaltam rá: számtalan tanulmánykötet, antológia kezdeményezése, szerkesztése, válogatása (pl. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Társadalom és nyelv, A nyelvstudomány ma, Nyelvészeti ismeretek szociológusoknak stb.) fűződik a nevéhez. Aki már próbálta ezt a műfajt, tudja, mennyivel több munka ez, mint a saját „termelés”.

Néhány cím (csak évszámmal): „A magyar főnév birtokos ragozásáról” (1960), „A szó és a szókészlet általános kérdései” (1961), „Néhány, a szinkrón dialektológiával összefüggő kérdéstről” (1961), „Egy nyelvész útijegyzeteiből” (1962), „A generatív grammatika transzformációs modelljéről” (1963), „Nyelvészeti jegyzetek a beszédgyorsírásról” (1963), „A szó-

tár a genartív nyelvéírásban” (1965), „Megjegyzések a nominális mondatról” (1967), „A folyton megújuló nyelvészet” (1969), „Az alsóbb nyelvi szintek leírása” (1969), „Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet” (1969), „Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről” (1970), „A vidéki városok szellemi urbanizációjáról” (1972), „A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése” (1972), „A sci-fi nyelvészeti problémái” (1973), „A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez” (1974), „Megjegyzések a nyelvészettörténethez” (1974), „A nyelvi művelt ember modellje” (1976), „Az iskola nyelve” (1977), és így tovább. (Műveinek bibliográfiája megtalálható a Bolla Kálmán szerkesztette „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” sorozat 63., Szépe-kötetében [2000], illetve e sorozat összegyűjtött és aktualizált könyv alakú kiadásában [2006].)

Ha valaki megszámlolná, hány emlékkönyv, köszöntő könyv jelent meg az utóbbi évtizedekben, melyekbe Szépe György ne írt volna, biztosan nem lenne hosszú a lista. Gondosan ügyelni szokott arra, hogy személyes és tárgyi kapcsolat, aktualitás is legyen a gesztus mögött. Külön műfajt képvisel az a számtalan írás, melyet a nyelvtudomány munkásainak méltatására (általában búcsúztatására) írt. Azért szólok „munkásról”, mert az Intézet gépirónői ugyanúgy tárgyai ezen írásoknak, mint világhírnévre jutott kutatók és professzorok. Két példával hadd illusztráljam az ezen írásokban megtestesülő empátiát és szeretetet.

Az egyik a Rubinyi Mózes temetésén elmondott beszédből való: „talán több a véletlennél, ha Társaságunk legrégebb és legöregebb választmányi tagját a választmány legfiatalabb tagja búcsúztatja el: Rubinyi Mózesre nemcsak a kortársak és közvetlen tanítványai emlékeznek, hanem emlékezni fognak a fél évszázaddal fiatalabb filológusok is, akik szintén maguk közé tartozónak érzik az eltávozottat.” (MNy. 1966: 117.)

A másiknak egy nekrológnak csak a címét idézem: „Telegdi Zsigmond boldogságos élete”. Ha egy halotról szóló írásról szólva szabad volna, „telitalátat”-nak kellene nevezni a címet.

Ő maga portréknak nevezi ezeket; Pécssett „Fej(ezet)ek a nyelvészet történetéből” címen belőlük doktori kurzust is tartott. (Időközben meg is jelent a Tinta Kiadónál „A folyton megújuló nyelvészet címmel”.) Így SZATHMÁRI ISTVÁN „A magyar nyelvtudomány történetéből” és a nemrég elhunyt BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvtudósok a XX. században” című kötete mellett ez már a harmadik lesz ebben a műfajban. Elkészült és már nyomdában van a Tinta Kiadónál 31 régebbi, kevésbé ismert és általában nehezen hozzáférhető írásának gyűjteménye, mely lefedi Szépe György általános és alkalmazott nyelvészeti, utóbbin belül főleg anyanyelvi nevelési és idegennyelv-oktatási tevékenységét.

4. Szakmai életprogramot, mottót, jelmondatot nem szokott megfogalmazni. Két erre alkalmas megfogalmazását hadd idézzem most én. Mivel most már örökre az ő nevéhez fűződik, a társadalom hasznos nyelvészet (váltakoz: a közvetlenül hasznos nyelvészet) művelője, sőt műfajának egyik, vagy inkább a fő alakítója volt. Nem mintha valaha is csodabogár lett volna az olyan nyelvész, aki tudatosan arra törekedett, hogy filozófként is hasznos legyen (tankönyv, szótár stb.), mégis azt hiszem: a modernkori magyarországi nyelvészetben ő volt az, aki ebben az új – és igencsak bonyolult – kontextusban ennek a fogalomnak és tevékenységnek az értelmezésén a legtöbbet munkálkodott, és a legnagyobb hatással. Sajnos egy másik ugyanilyen jó megfogalmazása, programja nem vált közismertté, ez: az elméletileg átgondolt nyelvészet. Igaz, ő maga sem használja sűrűn ebben a formában. Inkább ebben: „Nem elég úszni, időnként ki kell dugni a fejünket a vízből!”

5. Kollégái és tanítványai nevében azt kívánom, hogy Isten éltesse még sokáig erőben és egészségben, egyben türelmet, bölcsességet, humort kívánok neki az ünneplés elviseléséhez!

TERTS ISTVÁN

Wacha Imre 80 éves*

Kedves Kollégák! Kedves Jubiláns! Minél idősebb az ünnepelt, annál nehezebb, de egyben annál könnyebb is köszöntőt mondani. Nehezebb, mert a köszöntő tudja, hogy egy bizonyos életkoron túl az ünnepelt már nem tud felhőtlenül örülni a születésnapjának, mi pedig örömet szeretnénk szerezni neki. De könnyebb is, mert az ünnepeltnek már van akkora múltja, hogy nem nagy feladat elősorolni érdemeit. Az én örömmel vállalt feladatom is egyaránt nehéz és könnyű. Nem örülök annak, hogy a napi munkában Imrével eltöltött évtizedek már elmúltak, de nagyon örülök, hogy csupa jó, amire emlékezhetem, és annak különösen, hogy ma itt ünnepelhetjük 80 évesen az örökifjú Wacha Imrét. Azt azonban már most be kell vallanom, hogy nem tudok elfogulatlan lenni. Mindent, amit mondok, csak mint barát mondhatom.

Wacha Imre az egyetem elvégzése után, 1954-ben mindjárt a Nyelvtudományi Intézetben kezdett dolgozni a szótári osztályon, a nagyszótárnál, majd később a meginduló Petőfi-szótárnál. Ez a „gályarabság”, ahogy Imre emlegetni szokta, a nyolcvanas évek közepéig, a Petőfi-szótár szerkesztésének és utómunkálatainak befejezéséig tartott. Az évekig, évtizedekig nyúló, naponta ismétlődő szócikkírás nem kedvez a mutatók egyéni teljesítmények létrejöttének, de ad helyette valami mást: olyan alkotóközösséget, amelyben lehet együttműködni, együttgondolkodni, az ügyet együtt szolgálni. S miközben az ember kap a kollégáitól tudást, inspirációt, szívesen adja azt, amit ő tud. És Imre a lelke volt ennek a közösségnek. Azt hiszem, eddigi élete meghatározó szakaszának tartja ő is a Gáldi Lászlóval, Szabó Dénessel, Soltész Katalinnal és a többiekkel végigdolgozott Petőfi-szótári időszakot.

De már ebben az időben is rendszeresen tartott „retorikai” előadásokat, foglalkozásokat sok helyen, ahol szükségét látták annak, hogy a továbbképzések hallgatóinak fejlesszék a beszédképességét. Aztán a rádió, majd a televízió beszédtanára is lett. Számos tanulmánya, kötete, azt hiszem, éppen abból az igényből született, hogy az e foglalkozásokon szerzett tapasztalatait egy korszerű retorikában rendszerezze és összegezze. Közben, az Intézet elhagyása után az ELTE-n, a Kodolányi Főiskolán, a Pázmányon egyetemistáknak oktatta a retorikát.

De mit is tanított tulajdonképpen? A beszédtechnikai, szerkesztéstani ismeretekkel együtt értelmezést, gondolkodást, világlátást, amellyel megközelíthetjük a szövegeket, s rajtuk keresztül a világot. A viselkedési ismeretekkel együtt a becsületet és emberséget, amellyel a másik emberhez fordulunk. S mindezt a világ legtermészetesebb módján, olyan tanári attitűddel, amely egyedül érvényes a pedagógiában. Amelyben egyetlen fontos dolog van: adni, mindenkinek azt, amire a legnagyobb szüksége van, s abból annyit, amennyit csak lehet. Soha nem kímélte magát, nem mondott nemet, ha segíthetett.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2011. június elsejei felolvasó ülésén.

Wacha Imrénél, a tanulmány szerzőnél csak Wacha Imre, a tanár, annál pedig csak Wacha Imre, az EMBER nagyobb. Volt és van miből adnia. Tudásból, emberségből, szeretetből is. Tanítványainak, barátainak sokasága vallhatja hasonlóan minderről. Nem mellesleg pedig műveiben létrehozta azt a modern retorikát, amely a klasszikus tudományt korunk igényeihez igazította. Nálunk tulajdonképpen ő támasztotta fel a hosszabb ideig halódó retorikaoktatást. Elsősorban az ő munkájának eredménye, hogy ma már tananyag a retorika például a tanárképző intézményekben, és nemcsak nevében, hanem tartalmában is: szerencsére többnyire nem pusztán beszédtechnika és nyelvhelyesség többé, hanem valóban az, ami a retorika lényege: az igazság kiderítése és a megtalált igazság megfelelő közlése (vö. *retorika*: Retorikai lexikon 1028).

De legyen a méltatás most már egy kicsit közvetlenebb, ne szóljon csak az ünnepeltről, szóljon most az ünnepelthez!

Kedves Imre! Remélem, szívesen gondol arra, amikor a Petőfi-szótárban Dóra kávéja mellett olyan jókat beszélgettünk, sokszor tudományos-pletykáltunk, amikor ebéd közben alig tudtuk kivárni Béla viccének a csattanóját, amikor Soltész Kati határozottan leintette a Petőfi pikáns szavaiból tudományos kérdést gyártó Szabó Dénest, amikor az ebédlőben kávéházi szalvétára írták Maguk, költői lelkű férfiak az éppen esedékes névnapi verset Marinának, Marcsának, Katinak, Dórának, Magdinak, Vilmának. S ha Imre elfelejtette volna is, én hálásan gondolok arra, amikor a „zöldfülűt” (Imre ezt másképp mondta) olyan türelmesen oktatta nemcsak a filológiai munka fogásaira, hanem a gyakorlati retorika módszertanára, és amikor nem sajnálta az időt nagyobb ívű kérdések megbeszélésére sem. Imre mellett az embernek jó iskolája volt, és szerencsére az néha még ma is. Jó például Imrével zsűrizni beszédversenyeken, különösen otthon, Győrben. Imre az, aki talán a leginkább képes az egész teljesítményt értékelni, s a teljesítményben a versenyzőt, az embert is látni, s ezzel mértéket szab.

Azt gondolom, hogy emiatt a benne levő mérték miatt tud derűs maradni. És azt hiszem, hogy az ehhez való hűsége segítette és segíti, hogy az esetleges csalódások ne törjék meg. Hogy ne gondolja, hogy nem érdemes. De nem is gondolhatja, hiszen a föld és ég között Imre tudja használni a létrát, hogy Weöres Sándor-parafrázissal éljek (*„Alattunk a föld, felettünk az ég, bennünk a létra.”* A teljesség felé).

Ehhez a további létrajáráshoz sok erőt, egészséget, hitet kívánok, és azt, hogy legyen kedve leírni, amit gondol, mert érdemes! Isten éltesse!

EÖRY VILMA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Beder – Cziomonía: R. Nic. *Beder*; **Munkacz:** St. *Beder*. < 1. világi személynév, 2. 'erős, nagytestű; cél nélkül kóborló' (CsnSz. 183, *Bödör*).

Bedő – Wary Jo. *Bedeo* (kétszer). < Világi személynév (CsnSz. 110–1). Megj.: Mezőváriban ma is él.

* L. MNy. 2011: 232–43.

Bégányi – Gath: Ma. *begany*; **Kouazo:** Gr. *Begani*, birtokos; **Kaszon:** Gr. *Beganj*, birtokos; **Nag' Begañ:** Nic. *Beganj*, birtokos; **Kouazo, Vgornia:** Pa. *Beganj*, birtokos; **Farnos:** Th. *begany*, részirtokos. < 'Kis- vagy Nagybégányból való' (CsnSz. 111).

Bejte ~ Bøjte – Nag' Begañ: Pe. *Beithe*; **Ifnete:** Fr. *Bwyte*. < Világi személynév (CsnSz. 112, *Bejte*).

Beke – Kaszon: Th. *Beke*. < Világi személynév (CsnSz. 112–3).

Bekő – Wjød: Ant. *Bekeo*; **Vgornia:** Val. *Bekeo*. < Világi személynév (CsnSz. 115).

Béllya – Janosj: Em. *Bellya* Judex. < Világi személynév (CsnSz. 115, *Béla*). Megj.: Ma *Billa* formában él Makkosjánosiban.

Bencs – Berekβaß: Val. *Bencz*. < A martirológiumi *Benedek* -cs képzős alakja (CsnSz. 119).

Bence – Gellenes: And., Ant., Ben., Jac., Pa., Sim., St. (kétszer) *Bencze*; **Ifnete:** Lad., Pa. *Bencze*; **Borsoua:** St. *Bencze*. < Martirológiumi személynév. Változási sora: *Vincentius* > *Bencenc* > *Bence* (CsnSz. 118–9). Megj.: Izsnyétén, Nagyborzsován ma is él.

Bende – Kigios: And., Pa. *Bende*. < Valószínűleg a martirológiumi *Benedek* névből alakult (CsnSz. 120).

Benderek – Szalka: Ben. *Benderek*. < Valószínűleg a német *Bender* 'kádár' (GOTTSCHALD 1971: 194) névnek a szlovák -ek képzővel ellátott alakja.

Bene – Nag' Dobroñ: Fr. *Bene*; **Papi*:** R. Th. *Bene*; **Barkaβo, Papi*:** Val. *Bene*. < A martirológiumi *Benedek* név rövidülése (CsnSz. 120–1). Megj.: Csonkapapiban ma is él.

Benedek – Rafaina Vifalu: R. And. *Benedek*; **Czetfalua:** Me. *Benedek*. > Martirológiumi személynév (CsnSz. 121).

Berág – Fölsö Vereczke: Jac. *Berag*. < Feltehetően a *Borág* 'atracél' név (EtSz. 476) elírása.

Bereck – Nag'Dobos: R. Mi. *Bereck*; **Papi*:** Pa. *Bereck*; **Gath:** St. *Bereck*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 125–6). Megj.: Ma Csonkapapiban *Berec* formában él.

Berecki – Berekβaß: Em. *Bereczki*; **Nag' Musaj:** St. *Bereczki*. < 1. a *Bereck* név patronimikon képzős alakja, 2. 'a Zemplén megyei Berecki faluból való' (CsnSz. 126–7). Megj.: Mindkét helységben ma is él.

Bereg – Sdiniho: Mi. *Beregh*. < Pusztá helynévből (CsnSz. 127). Inkább Nagybereg-ről van szó, és nem a megyéről.

Beregi – Harang Lab: Em. *Beregi*; **Barlobas, Munkacz:** St. *Beregi*. < 'Nagybereg-ről származó' (CsnSz. 127). Megj.: Barabáson, Munkácson ma is élő név.

Béres ~ Bíres – Kaszon: Jac. *Beres*; **Namén:** Mi. *Bires*. < 'fizetett, szegődéses szolga, napszámos' (CsnSz. 129). Megj.: Vásárosnaményben *Béres* formában él.

Berilla – Ribolcz: *Berilla* Prokop, *Berilla* Uaska. < Román eredetű: a *Berivoi*, *Berislav* nevek képzett alakja (CONSTANTINESCU 1963: 199).

Birittyá ~ Berite – Nag' Dobroñ: Christophorus *Birithia*; **Bolcziu:** Ant. *Berithe*; **Gulacz:** Jo. *Berithe*. < Feltehetően a *borotva* szó alakváltozatai.

Berityás – Berekβaß: Th. *Berithias*. < Beretvás 'borbély' (MIZSER 2007–8: 142).

Berk – Munkacz: Mi. *Bérk*; **Munkacz:** St. *Berk*. < Cseh eredetű: a *Bernard* név -k képzős alakja (MOLDANOVÁ 1983: 43).

Berkes – Barkaβo: R. Pa. *Berkes*. < A *Bereck*, *Bernát*, *Bertalan* nevek -kes képzős alakja (CsnSz. 131).

Berkesz – Nag’ Lonía: Jo. *Berkesz*; **Barkaŕo:** Jo. *Berkesz*. < Pusztá helységnév Szabolcs megyében és Kővár vidékén, „a Berkestől *s* > *sz* változással különült el” (FNESz. 1: 203).

Berki – Bereŕfaŕ: Ma. *Berki*. < A CsnSz. (131) konkrét helységnevekre gondolt, de inkább ’berekben lakó’ lehetett a jelentése (MIZSER 2007–2008: 142). Megj.: Ma is élő név.

Bernát – Bereŕfaŕ: St. *Bernat*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 131–2). Megj.: Ma is élő név.

Bertalan – Marok: Dio. *Bertalan*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 131).

Besseg – Repede: San. *Besseg*. < Ismeretlen eredetű.

Beter – Boltrag: San. *Bether*. < A német *Berharti* személynév alakváltozata (GOTTSCHALD 1971: 188).

Bice – Bereŕfaŕ: Em. *Bicze*. < ’bicegve járó, kissé sánta’ (CsnSz. 139).

Bicsér – Janosj: Jac. *Biczier*. < Valószínűleg világi személynév (FNESz. 1: 211, *Bicsérd*).

Bicher – Kígios: Csa. *Bicher*. < Német eredetű: ’szurokkészítő’ (MIZSER 2009a: 117).

Bidkó – Zolyua: Pa. *Bidko*. < Ruszin eredetű: ’igen szegény’ (MIZSER 2007b: 83).

Bíró – Attia: R.And. *Biro*; **Batthiu, Boltrag, Derczen:** Ant. *Biro*; **Dauidhaza:** Bar. *Biro*; **Derczen:** Ben., Fr., Ge. *Biro*; **Sziget:** Bl. *Biro*; **Bereŕfaŕ, Vgornia:** Dem. *Biro*; **Tiadar:** Lad., Nic. *Biro*; **Boltrag:** R. Lau. *Biro*; **Cziarnavoda, Mocziola:** Mar. *Biro*; **Jand:** Mi. *Biro*; **Bodolo:** St. *Biro* Judex; **Nag’ Lonía, Nag’ Dobroń:** St. *Biro*; **Mocziola:** R. St. *Biro*; **Bereŕfaŕ, Bodolo** Th. *Biro*. < Tisztségnév (CsnSz. 142–3). Harmincnál is több bírói tisztség volt. Megj.: Badalón, Bányuban, Beregszászon, Bótrágyon, Csarodán, Derczenben, Gergelyugornyán, Jándon, Lónyán, Macsolán, Nagydobronyban, Vámosatyán ma is él.

Blaskó – Munkacz: *Blasko* Estuanne; **Munkacz:** Pa. *Blasko*. < Szlovák eredetű: a *Blažej* ’Balázs’ név *-ko* képzős alakja (KNEZSA 20003: 298).

Bobály – Szuzko: Jo. *Bobaly*. < 1. ruszin ’babos arcú, himlőhelyes’, 2. román: ’lápi póc’, 3. szlovák: ’tályog, fekély’ (MIZSER 2007b: 83).

Bod – Barkaŕo: Vrb. *Bod*. < Világi személynév (CsnSz. 146–7).

Bodnár – Lauka: Lad. (kétser), Th. *Bodnar*. < ’kádár, szekérgyártó’ (CsnSz. 148).

Bodor – Kaszon: Fr., Sig. *Bodor*. < ’göndör’ (CsnSz. 150–1). Megj.: Ma is élő név.

Bogár ~ Bugár – Janosj: Dem. *Bogar*; **Kígios:** Pa. *Bugar*. < 1. világi személynév, 2. ’fedelelesszárnyú rovar’ (CsnSz. 153).

Bogoly – Loho: St. *Bogoly*. < ? ’bagoly’ (CsnSz. 61, *Bagoly*). M: ?

Bóka – Derczen: Ben. *Boka*. < Világi személynév (CsnSz. 156).

Bolcsa – Wary: Mi. *Bolczia*. < Valószínűleg a *Boldizsár* név *-csa* képzős alakja (MIZSER 2009a: 117).

Boldizsár – Munkacz: Bl. *Boldisár* Judex. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 158–9).

Boldog – Bereŕfaŕ: Mi. *Boldog*. < ’gazdag, szerencsés; derűs lelkiállapotú, megelégedett’ (CsnSz. 159). Megj.: Ma is élő név.

Boltrágyi – Kis Lonía: Ant. *Boltragi*; **Kaszon:** R. Me. *Boltragi*. < ’a Bereg megyei Bótrágyról való’ (CsnSz. 180, *Bótrágyi*).

Borag – Fölsö Vereczke: Mi. *Borag*. < A névadás alapja valószínűleg a *borágó* ’atracél gyógynövény’ szónak a XVI. században ismert *borág* alakja (EtSz. 476).

Borbála – Wary: R. Th. *Borbala*. < Martirológiumi női név (CsnSz. 164).

Borbély – Wary: And. *Borbel*; **Berekfaß:** And., Ant., Gabriel, Jo., Lad. Nic. *Borbel*; **Namén:** Jo. *Borbel* (kétszer); **Kaszon:** Pa. *Borbel*; **Munkacz:** Pa., Pe. *Borbely*. < 'felcser; hajnyíró' (CsnSz. 165–7). Megj.: Ma is él Beregszászon, Mezőváriban, Munkácson, Vásárosnaményban.

Bordás – Adon: Jac. *Bordas*; **Attia:** Mar., St. *Bordas*; **Kaszon:** R. Ge. *Bordas*. < 'takácsborda-készítő' (CsnSz. 167). Megj.: Mezőkaszonyban ma is él.

Bore – Som: Val. *Boreh*. < Horvát eredetű: a *Borislav* vagy *Borivoj* nevek becézése (Prosvj. 214).

Borsi – Rakos: Nic. *Borsi*. < 'a Bihar megyei Bors, vagy a Zemplén megyei Borsi faluból való' (CsnSz. 173–4).

Borzovai – Borzova: R. Lad. *Borsovaj*, birtokos. < 'a Bereg megyei Borsovárról való' (CsnSz. 175).

Bosza – Balafe: Jo. *Bosza*. < ? 'kölesből, erjesztéssel készült sörféle ital, boza' (CsnSz. 180–1, *Boza*). A régi *boza* szóból való magyarázat hangtörténeti okokból problematikus. A motiváció is bizonytalan.

Bot – Nag' Musaj: Ant. *Both*. < 1. világi személynév, 2. pásztor, bíró foglalkozásának eszköze (CsnSz. 177–8).

Botók – Papi*: R. *Barrabae Bothok*. < Valószínűleg a *Bot* világi személynév -ók képzős alakja.

Botos – Barlobas: Ge. *Bothos*. < 'csordás, marhapásztor, hajcsár' (CsnSz. 179–80).

Böde – Papi:** R. Luc. *Bewde*. < Világi személynév (CsnSz. 110, *Bede*).
(Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Dömötör Adrienne írja: „Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében” című tanulmányom értelemzavaró tördelési hibákkal jelent meg a MNy. 2011. 2. számában.

Egyrészt: a 170. és a 171. oldal fordulóján két bekezdés és két ábra sorrendje felcserélődött. A „C) Az új magyar kor első fele” kezdetű bekezdés alatt a 9. ábrának kellene következnie; míg „Az átlag mögötti eltéréseket mutatja” kezdetű bekezdésnek a 10. ábra bevezetéseként kellene állnia.

Másrészt: a 10. ábra (171. oldal) minden második oszloppárja alól törlődött az aláírás. Az eredmények értelmezéséhez segítségül hívható ugyan az előző bekezdésbeli felsorolás, az egyértelműség kedvéért azonban szeretném itt egyben megadni az összes forrást, amelyekre a mutatók vonatkoznak (ezúttal – az azonosíthatóság érdekében – sorszámozva is az oszloppárokat, megismételve a megmaradt rövidítéseket): 1. Kazinczy irodalmi művei (= K.i.); 2. Kazinczy fordításai; 3. Kazinczy levelei (= K.l.); 4. Bolyai drámája; 5. Egressy naplója (= E. n.); 6. Kölcsey Antónia naplója; 7. Berzsenyi értekezése (B.); 8. Széchenyi értekezése; 9. Széchenyi beszédei (Sz. b.); 10. Hivatalos iratok; 11. Nyelvtani munkák szöveges részei (gr.); 12. Kászonyi útleírása.

Ímélcímem helyesen (l. 256): domad13@gmail.com.